

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

Анатолій Плічко

Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року

Львів — 2022

УДК 94(477Львів),1941“

П 37 Плічко Анатолій

Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року.— Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Простір-М, 2022.— 308 с.

ISBN 978-617-8055-43-1

Ця книжка описує подій, що сталися у Львові відразу після вступу німецьких військ, у період з 30 червня по 3 липня 1941 року, і які традиційно називають Львівським погромом, а точніше, у книжці йдеться про кількість євреїв, забитих за цей час цивільними мешканцями. Документів, що стосуються Львівського погрому, не існує. Тому оцінки проводяться на підставі аналізу свідчень очевидців, візуальних джерел та порівнянь з іншими схожими подіями. Розглядаємо свідчення та візуальні матеріали, що стосуються вбивств у різних частинах міста окремо, оцінюючи на підставі цих джерел кількості забитих там євреїв. Далі, намагаємося встановити прізвища осіб, забитих у погромі. Врешті, після проведення криміналістичних, статистичних, логічних та порівняльних міркувань, наводимо остаточну оцінку. Характер відомої нині інформації не дозволяє назвати точного числа, ба навіть вузького інтервалу. Остаточна оцінка має вигляд «розподілу ймовірностей» і міститься в інтервалі від кількох до кількох десятків осіб.

ISBN 978-617-8055-43-1

© А. Плічко, 2022

© Наукове товариство ім. Шевченка, 2022

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка стосується подій, що сталися у Львові відразу після вступу німецьких військ, у період з 30 червня по 3 липня 1941 року, і які традиційно називають Львівським погромом, а точніше, у книжці йдеться про кількість євреїв, забитих за цей час цивільними мешканцями. Існує численна література про Львівський погром. Однак єдиної усталеної думки щодо кількості його жертв немає. Різні автори називають від кількох сотень до 20 тисяч забитих. Мабуть найфундаментальніше дослідження Львівського погрому міститься у книжці: K. Struve, Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine, 2015. Одним з висновків цього дослідження є твердження про те, що під час Львівського погрому було забито від 500 до 700 євреїв. Оцінка К. Штруве включає як осіб, забитих цивільними, так і осіб, забитих військовими. Ми ставимо собі за завдання оцінити кількість осіб, забитих тільки цивільними. Для цього, у певному розумінні йдучи вслід за Штруве, точніше, розглядаючи різні місця вбивств окремо і аналізуючи та порівнюючи якомога більшу кількість джерел, намагаємося оцінити цю кількість.

Наявність матеріалу, на підставі якого можна робити висновки про кількість жертв погрому, становить поважну проблему. На даний час звичайні документи (тобто звіти, рапорти,...) про вбивства цивільними протягом погрому невідомі. Висновки робляться на підставі его-документів, точніше пізніших розповідей осіб, які в час погрому перебували у Львові. Переважна частина цих его-документів є не судовими свідченнями, складеними в процесуальний спосіб, а вільними оповіданнями. Природно постає питання наукової обробки масиву таких оповідань і отримання в результаті кількісних висновків. Здебільшого історик, який досліджує Львівський погром, веде оповідь, вставляючи для підтвердження своїх тез вибрані цитати з вибраних оповідань. Ми вважаємо, що натомість потрібно брати до уваги весь масив его-документів, що стосуються вбивств, скоєних цивільними протягом погрому.

Друге важливе джерело інформації становлять візуальні матеріали (чи візуальні джерела) — кінохроніки та фотографії. Усвідомлюємо проблема-тичність таких джерел. Адже, наприклад, при огляданні фотографії тіл забитих людей далеко не завжди зрозуміло, де й коли це фото зроблене, хто

там зображений і хто вбив тих людей. Це відкриває шлях до численних маніпуляцій. Так чи інакше, вміщені до цієї книжки фотографії та стоп-кадри з кінохронік не ілюстративні. Вони пов'язані з певними місцями тексту, і ми намагаємося робити максимально вірогідні висновки щодо змісту візуальних джерел, а головне — порівнювати їх з відповідними місцями в его-документах, уточнюючи вірогідність цих его-документів. Нумерація фотографій ведеться окремо в кожному розділі. Наприклад, фото № 1.4 означає першу фотографію з четвертого розділу. До кожного відео-документа подаємо його реквізити, а також (у дужках) оригінальний підпис.

Третім джерелом інформації є повідомлення про конкретних осіб, забитих під час погрому. Точніше, ми застосовуємо ще один спосіб підрахунку жертв: не оцінювати кількість забитих на підставі розповідей свідків про цю кількість, а підраховувати число конкретних осіб, забитих у погромі, прізвища яких відомі. Тут знову постає проблема надійності висновків. З одного боку, з самого початку не дуже зрозуміло, інформація про долю якої частки тогочасних єврейських мешканців Львова відома сьогодні. А з іншого — незрозуміло, наскільки ця інформація є достовірною, бо повідомлення про померлих в часи війни надавали родичі або знайомі цих померлих, які зазвичай свідками смерті не були, а лише переказували чутки або власні здогадки.

Події, які тут розглядаються, мали б бути предметом радше криміналістичних розслідувань, аніж історичних праць. Але так склалося, що цими подіями займаються майже самі історики. Історичні дослідження взагалі, а особливо ті, що ґрунтуються лише на его-документах, далекі від докладності криміналістики. Тут вплив особистості науковця, його ідеологічних та політичних переконань, національних почуттів, загальної атмосфери в країні перебування, джерел фінансування є значним. Вказані особливості історичних досліджень можуть, певною мірою, нівелюватися міждисциплінарним вивченням: використанням криміналістичних та психологічних методик і методів статистичної обробки інформації. Впровадження притаманних криміналістиці чи точним наукам стандартів мислення може підвищити вірогідність висновків.

Опишемо коротко структуру книжки. Після огляду літератури переходимо до документів та повідомлень тогочасних засобів масової інформації. Хоча документи, що стосуються Львівського погрому, не містять повідомлень про вбивства, скоєні цивільними, вони містять повідомлення про вбивства, скоєні військовими. Ця інформація допоможе у відокремленні військових і цивільних злочинів.

Оскільки єдине джерело інформації про вбивства, скоєні цивільними, становлять его-документи, то розділи книжки, присвячені розповідям свідків, є чи не найважливішими. Класифікуємо розповіді за вірогідністю та враховуємо їхню узгодженість між собою. Навіть побіжний аналіз его-документів показує їхню взаємну суперечливість та загальну ненадійність.

Тому разом з его-документами аналізуємо також візуальні джерела. Розглядаємо візуальні джерела та его-документи, що стосуються вбивств у різних місцях, окремо: у в'язницях Бригідки, на Замарстинівській, на Лонцького та на вулицях і в інших місцях, оцінюючи на підставі цих документів кількості забитих там євреїв. Далі, намагаємося встановити прізвища осіб, забитих у погромі. Врешті, після проведення криміналістичних, статистичних, логічних та порівняльних міркувань, наводимо остаточну оцінку. Характер відомої нині інформації не дозволяє назвати точного числа, ба навіть вузького інтервалу. Остаточна оцінка має вигляд "розподілу ймовірностей".

У книжці зустрічається багато іншомовних прізвищ. Прізвища авторів его-документів перший раз виділяємо курсивом, а у кінці книжки подаємо окремим списком, як в українській транскрипції, так і в оригінальному написанні. Часом трапляються різні варіанти написання єврейського прізвища: німецький, польський, англійський, а то й звичайні друкарські помилки. Стараємося навести усі можливі варіанти. При написанні українських версій прізвищ користуємося вказівками Інструкції з передачі українською мовою німецьких географічних назв і термінів... (див бібліографію в кінці книжки) та аналогічними інструкціями щодо інших мов. Українська транскрипція інколи неочевидна. Наприклад, не завжди зрозуміло, як читати прізвища польських євреїв: німецькою, польською, англійською чи може на їдиш? До того ж багато джерел друкувалися латинськими шрифтами, де були відсутні спеціальні польські літери *q*, *ó* та ін. Далеко не завжди зрозуміло, як такі прізвища читаються українською. Тому зрідка подаємо кілька різних кириличних версій прізвищ, що трапляються в публікаціях. У кінці книжки містяться загальні покажчики прізвищ та населених пунктів.

Назви вулиць, як правило, у власному тесті подаємо сучасні, а в цитатах – довоєнні. Докладну інформацію про ці назви можна знайти в довіднику Б.В. Мельника, Довідник перейменувань вулиць і площ Львова... (див. бібліографію).

Інколи вживаємо терміни, характерні для розглянутого часу й місця. Наприклад: виказка (посвідчення), касарня (казарма), кóпати (бити ногами), масакра (різанина), однострій (уніформа), опаска (нарукавна пов'язка), поліцист (поліцай), світлина (фотографія), совіти тощо. Для вирізнення термінів часто використовуємо курсив.

Кутові лапки вигляду «» позначають початок і кінець цитати. Інколи цитата містить всередині іншу цитату. Тоді внутрішню цитату беремо в лапки: """. Такі ж лапки використовуємо для дуже коротких цитат. Емоційного змісту вони не несуть. Наші пропуски в цитатах позначаємо так: [...], а вставки до цитат беремо в квадратні дужки; наявність просто трьох крапок всередині цитати означає, що так було в оригінальному тексті. Курсиви, підкреслення, лапки та великі літери в цитатах зберігаємо. Власні зміни завжди зазначаємо. Іншомовні цитати зазвичай подаємо в українському перекладі. Проте часом (наприклад, коли з'являється небезпека спотворення тексту при перекладі) залишаємо

оригінал. Короткі посилання наводимо у виносках внизу відповідної сторінки, натомість у кінці книжки наводимо списки використаних джерел з повними реквізитами. Періодику, ресурси Інтернету та візуальні джерела подаємо окремими списками. Список архівів, матеріали яких використовуємо, із зазначенням скорочень, також подаємо окремо. Цитати архівних джерел часто запозичуємо з інших публікацій, зазначаючи в дужках реквізити архівного джерела. Якщо виникає підозра неточного цитування джерела, а особливо неточного перекладу, аналізуємо відповідні місця, інколи порівнюючи цитування різних авторів. Часом посилаємося не на оригінальні публікації, а на переклади. Інтенсивніше, ніж це зазвичай буває, використовуємо електронні публікації. У наведених електронних адресах остання дата звернення – 30.09.2021. Електронних адрес широковідомих сторінок не подаємо. Деякі сторінки вже не відкриваються, але цитовані в книжці матеріали цих сторінок містяться в розпорядженні автора.

Автор висловлює щирі вдячність Ірині Банах за допомогу в стилістичному оформленні книжки, Миколі Балабану за можливість ознайомлення з деякими матеріалами його дисертації, а також Джорджеві Ліберу, Олександрові Мотилу, Романові Пляцку та Каю Штруве за цінні зауваження та рекомендації.

Особливу вдячність висловлюю Богданові Витвицькому, який заохотив мене до написання цієї книжки і критичними зауваженнями й порадами сприяв поліпшенню її змісту.

*Анатолій ПЛІЧКО
м. Кропивницький
грудень, 2021*

ВСТУП

Насамперед нагадаємо відому періодизацію львівських подій кінця червня — початку липня 1941 року.

«Кожен науковий аналіз подій, що сталися у Львові влітку 1941-го, повен позанаукових небезпек: небезпек емоційних реакцій, полемічних дискусій, вирваних з контексту цитат, навмисних спотворень та зловживань для політичних цілей. Тому, оскільки цей комплекс убивств лишається політично вагомим уже понад сорок років, розсудливим буде насамперед виокремити три періоди вбивств:

(1) репресії НКВД супроти українських та польських політичних в'язнів у червні 1941;

(2) єврейські погроми, вчинені українськими й польськими цивільними;

(3) убивства службами СС та СД¹ 38 польських професорів і щонайменше 7000 євреїв.

[...] Масову різанину політичних в'язнів НКВД у Львові й досі часто плутають з єврейськими погромами, вчиненими місцевим населенням, та з проведеними СД ліквідаціями. Між цими трьома періодами слід накреслити чіткі розмежувальні лінії.

Щодо першого періоду, висновки слідства Бюро Військових Злочинів підтверджуються свідченнями, наданими захистом на Нюрнберзькому процесі, та відповідними слуханнями в Конгресі Сполучених Штатів і міжнародній комісії у Гаазі. Два інші періоди [...] мають бути докладно задокументовані у протоколах процесів з військових злочинів»².

А.М. де Заяс не вказує точних дат, але нині вважається, що перший період тривав приблизно 22—28 червня, другий — від 30 червня до 3 липня, третій —

¹ Скорочення від *Sicherheitsdienst* (служба безпеки). Як і поліція безпеки (*Sicherheitspolizei*), до якої входило й Гестапо, вона підпорядковувалася Р. Гайдріхові [Reinhard Heydrich]. Йому підпорядковувалися також айзатцгрупи, про які мова буде далі.

² А.М. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...*, pp. 214, 227. Див. також J. Zwart, *Lemberg 1941 und Oberländer...*, S. 31. Додамо, що вже опубліковано об'ємні збірки джерел, що стосуються першого періоду (О. Романів, І. Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941...*; К. Kiebusinski, А. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*) та страти львівських професорів (Z. Albert, *Każń profesorów lwowskich...*; див. також А. Боляновський, *Убивство польських професорів у Львові...*), а розслідування злочинів першого періоду було проведено також польським Інститутом національної пам'яті (Е. Кoj, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zamordowania w czerwcu 1941 r. ...*).

від 4 до 5 липня, причому в другому періоді власне погром стався 1 липня³, а у третьому масові затримання сталися 3—4 липня і основний розстріл — 5 липня. Події другого періоду варто деталізувати, виокремивши:

- погроми на вулицях, які нацисти контролювали не повністю, і
- насильства у в'язницях, цілком контрольованих ними.

Насильства у в'язницях не можна просто так зарахувати до погрому. Точніше, слід взагалі відокремити вбивства цивільними від військових езекуцій. Бо у другому періоді відбувалися також нацистські розстріли. Це були розстріли мародерів, страти у в'язницях⁴ та заплановані ще до німецько-радянської війни ліквідації єврейських активістів, виконані у безлюдних місцях спеціальними загонами (*айнзатцкомандами*), подібні до зазначеного вище розстрілу львівських професорів. Останні ліквідації перекриваються зі стратами радянських функціонерів, частина яких була євреями.

Третій період становлять езекуції, виконані СД “у відповідь” на радянські страти в'язнів львівських тюрем та німецьких військовополонених. За аналогією до в'язничної акції, їх деколи називають *акцією відплати*. Оскільки частину осіб, розстріляних у “акції відплати”, було затримано у другому періоді, то зовсім непросто провести між цими періодами чітку межу. Тим більше така межа не збереглася в пам'яті багатьох осіб, які тоді мешкали у Львові.

В історичній літературі саме поняття погрому дещо розмите. За Р. Гільбергом, *погроми* — це «короткі спалахи насильства в суспільстві проти єврейського населення»⁵. Проте мало хто дотримується наведеного означення, та й другий період мав риси, що відрізняли його від класичних погромів. Це:

- низька інтенсивність (характерних для царської Росії⁶) знищень майна та пограбувань; можливо, це пояснюється тим, що Львівський погром стався на території СРСР, де євреї, як і всі інші, мали небагато приватної власності;
- відсутність випадків (характерних для нацистської Німеччини) підпалення синагог та розбивання вітрин єврейських крамниць⁷;
- наявність (характерних для Польщі) “розваг”, таких як роздягання жінок⁸;
- змушування євреїв до виконання принизливих фізичних робіт;

³ Єврейських повідомлень про насильства 30 червня зовсім мало. Дехто з оповідачів (напр. Гартман, Гольд чи Фербер; докладніше про них див. далі) стверджують, що 30 червня погрому не було. Інші євреї (напр. Й. Аллерганд, Г. Гешелес чи мама Р. Браун; про них див. далі) наступного дня виходять на вулиці, безтурботно, без вагомих причин, беручи зі собою дітей, причому потім Г. Гешелес відсилає додому 10-річну дочку саму. З іншого боку, згідно з деякими німецькими розповідями (про них теж див. далі), нацисти зупинили погром 1 липня увечері. Тому зараз вважається, що масові погроми сталися 1 липня (див. напр. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 2).

⁴ Тому другий період часто називають *в'язничною акцією* (див. напр. E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji...*, s. 47).

⁵ R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews...*, p. 310.

⁶ Про погроми на території царської Росії див. напр. J.D. Klier, S. Lambroza (eds), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History...*

⁷ Див. напр. A. E. Steinweis, *Kristallnacht 1938...* чи X. Хене, *Черный орден СС...*, Глава 12.

⁸ Докладніше про погроми в Польщі див. *Pogromy Żydów na ziemiach polskich...*; зокрема статтю: G. Alroey, *Przemoc seksualna, gwałty i pogromy (1903—1920)*, T. 3, s. 127—146.

— поєднання з “антибольшевизмом”, яке проявлялося у знищенні радянської символіки та видачі нацистам осіб, які вважалися винними у співпраці з совітами;

— наголос на “відплаті” за радянські злочини, яка проявлялася, зокрема, в зганянні євреїв до в'язниць для ексгумації жертв НКВД;

— одночасна участь у насильствах як цивільних, так і військових, причому як організована, так і стихійна участь останніх.

Отже, непросто відповісти на питання: які насильства другого періоду зарахувати до погрому, а які — ні? Так, наприклад, існує багато публікацій про гіпотетичні вбивства, скоєні українським батальйоном «Нахтігаль», який тоді перебував у Львові. Якщо вбивства відбувалися організовано, за наказами офіцерів, то їх не можна зарахувати до погрому. Якщо ж самочинно, без відома німецьких офіцерів, то було б можна. Але останнє стосується всіх військових підрозділів. Національність бійців має тут другорядне значення.

Наприклад, командир 1-го батальйону полку «Бранденбург-800», Ф. Гайнц, якому зокрема й підпорядковувався «Нахтігаль», свідчив: «Словацький відділ, який проходив через місто, поводився як натовп бандитів і злодіїв. Австрійські вояки з 4-ї гірської дивізії також, як проходили, були особливо брутальні з цивільним населенням [...]»⁹. У записі щоденника гауптштурмфюрера айзатцкомандо «Лемберг» Ф. Ландау від 5 липня розповідається про тяжке побиття німецькими військовими (здається, льотчиками) євреїв. «Ми зупинилися і спробували дізнатися, хто командував загоном. Ніхто»¹⁰.

Кількості львівських євреїв, забитих у таких ексцесах, ніхто не рахував. Далі, розглядаючи події у Золочеві, Білостоці та Яссах, зустрінемося з військовими погромами значно більшого масштабу.

Ще складнішим є питання щодо української міліції. Документів і газетних повідомлень про її участь у насильствах другого (втім, як і третього) періоду немає. Часто незрозуміло, як очевидець або (розглядаючи світліну) історик відрізняє міліціонера від цивільного з опаскою. Особливі проблеми постають з

⁹ М. Кальба. «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 117 (Документ із течки «Нахтігаль», том II, течка 183, Допит А.В.Г.). Точна німецька назва батальйону: «Special Group Nachtigall». Українська — «курінь ДУН». Якись словацькі військові справді побували у Львові. Мабуть, сталося це в околі 9 липня при пересуванні їх із Самбора до місцевості західніше Львова (А. Харук, *Словаки в Галицїи...*). Словацькі військові час від часу скоювали різні злочини щодо євреїв, і не тільки євреїв. Їхнє командування однозначно засуджувало ці злочини. Відповідні протоколи див. у збірнику: М. Lacko, *Dotyky s bol'sevizmom...*, s. 146—150. Перебування словаків на ексгумації жертв НКВД у Добромилі, де, зокрема, трапилися такі ексцеси, зафіксовано на світлинах з: YVPh, № 81EO6 (*Dobromil, Poland, Slovakian soldiers guarding Jews as they take care of the corpses, 08/07/1941* [число 08/07/1941, написане на звороті світлини, мабуть, означає дату надіслання]); з книжки: *Dotyky s bol'sevizmom...*, s. 244; чи з: K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 234.

¹⁰ Felix Landau, *Diary*. In: K. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...* Про Ф. Ландау та його щоденник див. R. Stieber, *Vom eigenen Tagebuch überführt. Der Wiener NS-Täter Felix Landau...* «Лемберг» (або «Галицїи») — неофіційна назва цього командо. Точна назва: Einsatzkommando zur besonderen Verwendung. Командо було сформоване в Генерал-Губернаторстві і не підпорядковувалося айзатцгрупі С (D. Schenk, *Noc morderców...*, s. 122). Тимчасом як командо айзатцгрупи С просувалися вслід за фронтом, «Лемберг» становив “другий ешелон” німецької служби безпеки. Його частини лишалися в Галичині, а пізніше службовці «Лембергу» або поверталися назад, або розпочинали роботу в місцевих відділеннях Гестапо. Повідомлення про злочини самого Ф. Ландау з'явилися невдовзі по війні; див. напр. AŽIH, 301/3585, 301/3820, 301/4198.

кольором. Міліціонери носили синьо-жовті опаски. Але на переважній більшості (чорно-білих!) світлин того, що опаска є двоколірною, не видно. На підставі візуальних матеріалів можна лише стверджувати, що поодинокі особи з опасками були наглядачами на подвір'ях двох в'язниць, приводили євреїв до цих в'язниць, наглядали за порядком біля входів до в'язниць та на вулицях при в'їзді німецьких військ до міста¹¹, але найчастіше просто не робили нічого. Окрім того, з 2 липня міліція підпорядковувалася нацистським органам безпеки. З цього дня важко відрізнити виконання міліціонерами німецьких наказів від власної ініціативи.

У цій книжці, вслід за К. Штруве, *погромом* називатимемо невинуватих насильства щодо євреїв. Залежно від справців, виокремлюватимемо *військові* та *цивільні* погроми. Усвідомлюємо неточність цього означення і цієї класифікації, бо часто важко оцінити міру стихійності насильств, скоєних військовими або міліціонерами. Але з огляду на поставлену нами мету, встановлення міри стихійності військового погрому не є таким важливим, а *до справців цивільного погрому зараховуємо всіх осіб у цивільному, не зважаючи на те, були вони міліціонерами чи ні і виконували німецькі накази чи ні*.

Для нас важливим є відокремлення злочинів, скоєних цивільними, від злочинів, скоєних військовими. Зокрема, для цього потрібно також розглядати й організовані вбивства, вчинені військовими, які сталися одночасно або майже одночасно з погромом.

На гіпотетичних злочинах бійців «Нахтіґаля» зупинимося особливо докладно. Вони цікаві, зокрема, у зв'язку з дослідженням вірогідності розповідей про власне цивільний погром та методів використання таких розповідей.

Деяких затриманих у другому періоді нацисти розстріляли у третьому. Таких осіб до жертв погрому не зараховуємо, навіть якщо їх затримали цивільні. Проте сам третій період розглядаємо детально — з тієї самої причини, що й злочини «Нахтіґаля».

Дуже важко провести поділ погромників за національністю. Наприклад, в одних джерелах поляків названо ледь не основними жертвами погрому¹², в інших — байдужими глядачами, ще в інших — активними справцями¹³.

Існують (принаймні) два погляди на важливість львівських подій літа 1941 року для історії Голокосту.

Перший наголошує на важливості радянських страт. Згідно з ним, до нападу на СРСР нацисти не планували винищення євреїв, але коли напали і побачили у Львові масові вбивства, вирішили їх наслідувати. «Саме у Львові геноцидники з ґестапо отримали від енкаведистів першовзір на масові

¹¹ Див. стоп-кадри № 3.5, 4.5, фото № 1.7, 12.7, 1.13 чи два фото з: L. Heinzerling, *Covering Tyranny, The AP and Nazi Germany...*, р. 85. Світлин, де особи з опасками просто нічого не роблять, багато; ми їх розглянемо далі, як і виняткове фото № 8.7.

¹² Див. напр. М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, Т. 2..., с. 227 (документ *Groźba eksterminacji. Sytuacja na Wołyniu i Ziemi Czerwieskiej...*).

¹³ Про участь поляків у погромі див. напр. К. Kiebusinski, A. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*, р. 49—64.

радянські вбивства без суду і слідства»¹⁴. Окрім того, хоч у Львові та інших містах Галичини німецьких військовополонених було розстріляно мало, сам факт розстрілу мав велике значення, розпочинаючи новий тип війни без дотримання конвенцій, зокрема Женевської конвенції 1929 року про поводження з військовополоненими. Існують також інші аргументи на користь загальної тези про те, що жорстока радянська політика стала принаймні одним з претекстів для Голокосту.

Наприклад, А. Розенберг¹⁵ 12.09.1941 записує: «Вчора я дав вказівку розробити радіоповідомлення на адресу Росії, Англії та США, яке б попереджувало, що коли це масове вбивство [німців Поволжя] буде здійснене, Німеччина примусить поплатитися за нього євреїв Центральної Європи».

Другий, поширеніший, погляд стосується погрому. Згідно з м'якшою версією цього погляду, погром організувала ОУН, щоб «[...] продемонструвати німцям, що вона поділяє їхні антиєврейські настрої і гідна того, щоб їй довірили формування української держави»¹⁶. Формування не довірили, ба більше, вже 2 липня начальник Поліції безпеки і СД Р. Гайдріх повідомляв: «Оперативна група на протигагу бандерівцям встановила українське міське політичне самоврядування. Готуються подальші заходи супроти бандерівців, особливо проти самого Б а н д е р и. Вони будуть проведені якомога скоріше»¹⁷. І справді, невдовзі багатьох бандерівців заарештували, а декого пізніше стратили¹⁸.

Твердіша версія натомість стверджує: «Щодо вбивств євреїв, то тут українці проявили себе в усій красі і певним чином стали зразком для своїх німецьких майстрів, бо треба пам'ятати, що до цього часу, жажливо переслідуючи євреїв, німці не застосовували вбивств задля масового винищення»¹⁹.

У всякому разі, згідно з вказаним поглядом, сама ідея фізичного винищення євреїв нацистам сподобалася і ті вирішили здійснити Голокост. Тому Г. Геер називає Львівський погром «кривавою увертюрою»²⁰ та «прелюдією до Голокосту»²¹. Не менш промовисто називають свої праці А. Круглов²² та Т. Фрідман²³.

Зауважимо, що вказаний погляд базується, серед іншого, на двох (на нашу думку) недоведених твердженнях: першому — що у Львові кількість жертв

¹⁴ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 102.

¹⁵ А. Розенберг, *Политический дневник...*, с. 324.

¹⁶ J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...* Доведення цього твердження відсутнє.

¹⁷ *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 348—349; з корекцією перекладу, вказаною в: K. Struve, *Tremors in the shatterzone of empires...*, р. 478. Принаймні вже 3 липня С. Бандера перебував під «почесним арештом» (В. Васильєв та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 98).

¹⁸ *Директива оперативной команды Ц/5 полиции безопасности и СД за № 12/41 от 25 ноября 1941 г.* В: Ф. Ф. Матросов, *Зверства немецко-фашистских захватчиков...*, с. 11—12, 16.

¹⁹ М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, Т. 2..., с. 227 (документ *Groźba eksterminacji. Sytuacja na Wołyniu i Ziemi Czerwieńskiej...*).

²⁰ H. Heer, *Blutige Ouvertüre. Lemberg, 30. Juni 1941...*

²¹ H. Heer, *Einübung in den Holocaust...*

²² А. Круглов, *Львов, июль 1941: Начало уничтожения...*

²³ T. Friedman, *Der Nazi-Minister Theo Oberländer begann als erster mit den Massenerschießungen der Juden...*

цивільного погрому справді була разючою, і другому — що нацисти про цю кількість знали. Перевірка першого твердження і є метою нашого дослідження, а про друге практично нічого не відомо. Точніше, німецькі документи про вбивства під час цивільного погрому просто невідомі.

Втім, існує стара думка, що нацисти прийшли до ідеї Голокосту своїм розумом і підказок не потребували²⁴, а радянські репресії були лише претекстом. Навіть побіжне знайомство з німецькими документами справляє враження, що нацисти передбачали бруталізацію війни на Сході і мало не бажали цієї бруталізації. До того ж вони вже й до війни знали про радянські методи масових винищень. Мова може йти про те, що німецькі військові наочно пересвідчилися в цьому.

Після публікації цитованої вище книжки А.М. де Заяса судові процеси у справі Львівського погрому не проводилися. Натомість у зв'язку з подіями останніх років політичне значення погрому зросло. Нині публікації про Львівський погром і взагалі про злочини ОУН перетворилися на транснаціональну індустрію²⁵. Їхні автори, так чи інакше, заангажовані в ідеологію та політику²⁶. Ці автори проєктують свої висновки щодо погрому на сучасні події. Проєкції популяризуються в популярній літературі²⁷. Основою вказаних публікацій є перегляд висновків Нюрнберзького процесу та інших судів і слідчих комісій (про них див. далі), згідно з якими вбивства львівських професорів та близько двох тисяч євреїв у другому й третьому періодах приписувалися нацистам. Тепер багато істориків приписують злочини другого періоду бандерівцям. Наприклад: «[Г. Россолінський-Лібе] переконливо доводить, що єврейські погроми, які сталися у Східній Галичині влітку 1941 р., були організовані створеною перед тим бандерівцями міліцією»²⁸.

Згаданий перегляд згадані історики називають “розвінчуванням мітів”²⁹. Мабуть, тому Г. Мотика вважає їх “прихильниками критичної історіографії”³⁰. Надалі ми вживатимемо коротшу форму цього терміну: *критичні історики*, а подекуди просто *історики*, коли з контексту буде зрозуміло, про що йдеться. Не ставимо собі за ціль аналіз праць критичних істориків. Проте задля досягнення мети нашого дослідження частково розглянемо їхню доказову базу.

²⁴ Див. напр. P. Friedman. *Roads to Extinction...*, p. 222 (рапорт Ф.В. Шталекера від 15.10.1941): «Легко було передбачити з самого початку, що єврейську проблему на Сході не можна розв'язати лише за допомогою погромів. Згідно з основними директивами, метою “акцій очищення”, які проводяться поліцією [безпеки], є повне винищення євреїв».

²⁵ «Якщо існує якийсь регіон, де історичну увагу було зосереджено на ролі місцевого антисемітизму в Голокості, то це Західна Україна» (Т. Снайдер, *Комеморативна зумовленість...*).

²⁶ Прикладом прямої заангажованості в політику може бути відоме звернення (*Відкритий лист науковців та експертів-українознавців...*) до президента України у справі закону про демокунізацію.

²⁷ Див. напр. П.А. Рудлинг, Т. Шнайдер [= Снайдер], Г. Россолински-Лібе, *ОУН и УПА: исследование о создании “исторических” мифов...*; A. Zięba (red), *OUN UPA i zagłada Żydów...*; P. Cockburn, *To see what Ukraine's future may be, just look at Lviv's shameful past...* та ін.

²⁸ G. Motyka, *Kłqstwa Bandery...*

²⁹ Див. напр. О. Гнатюк, *Війна у війні...*

³⁰ G. Motyka, *Kłqstwa Bandery...*

1. ПУБЛІКАЦІЇ ПРО КІЛЬКІСТЬ ЖЕРТВ ДРУГОГО ТА ТРЕТЬОГО ПЕРІОДІВ

Першим відомим нам повідомленням про кількість осіб, забитих нацистами після їхнього вторгнення до Львова, було *повідомлення Радянського інформбюро*. «Біженці В. Жутіна, В. Барвінський, А. Годованець, М. Балатрик і С. Мрачек стверджують, що фашисти розстріляли і закатували до смерті не менше ніж 6000 мешканців м. Львова. У дворі будинку управління НКВД по Львівській області німці розстріляли близько 400 профспілкових, радянських та інших громадських працівників і членів їхніх сімей»³¹. Точних дат розстрілів не вказано.

Далі, *радянська нота* 1942 року подає порядок числа жертв саме другого періоду: «30 червня гітлерівські бандити вдерлися до міста Львова і наступного ж дня влаштували різанину під гаслом “бий євреїв і поляків”. Перебивши сотні людей, гітлерівські бандити влаштували “виставку” в будівлі пасажу [Міколяша; тобто колишнього критого проходу між сучасними вулицями Коперника та Вороного; див. фото № 1.1 нижче]». Наступний фрагмент ноти теж вказує на євреїв, але не подає дат. «[...] ці криваві страти особливо спрямовувалися проти неозброєних і беззахисних євреїв з трудящих. За неповними даними, у м. Львові розстріляно не менше 6600 осіб [...]»³².

³¹ *Немецко-фашистские зверства во Львове, 8.08.1941. В: Сообщения Советского Информбюро...*, с. 122—123; *Зверства фашистов во Львове...* У схожих статтях: *Звери на улицах Львова...* та *Кровавые злодеяния гитлеровских войск во Львове...* повідомлень про 6000 замучених мешканців немає. В українському перекладі цього повідомлення (С.В. Ігнатюнок та ін., *Львівщина у Великій Вітчизняній Війні...*, с. 66) В[асиль?] Барвінський та речення про будинок НКВД зникли. Можливо, тут передаються якісь чутки про “акцію відплати”. З іншого боку, то совіти розстріляли у дворі слідчого управління НКВД по Львівській області (“тюрми на Лонцького”) близько 400 в’язнів (див. напр. К. Струве, *Масові вбивства в’язнів львівських тюрем...*). Називалося й інше число. Зокрема, згідно з книжкою: І. Гофман, *Сталинская война на уничтожение...*, с. 97 (*Soviet War News*, 29.4.1943) «[...] агентство ТАРС 8 серпня 1941 р. поширило повідомлення, відразу підхоплене американським агентством “Ассошіейтед прес”, що німецькі “штурмові групи” вбили у Львові 40000 осіб». В останньому числі хтось дописав один або два нулі. Мабуть, повідомлення *Soviet War News* пов’язане з Катинською справою; див. напр. статтю *Польские сотрудники Гитлера*, *Известия*, 20.4.1943. У цій статті описуються також звірства фашистів у Львові.

³² *Нота Народного Комиссара Иностранных Дел тов. В.М. Молотова от 6 января 1942 г., Большевик...* Текст цієї ноти міститься і в матеріалах Нюрнберзького процесу (*Нюрнбергский процесс*, Т. 1..., с. 504—517), але там фігурує число 6000. Перший (але не другий!) з наведених фрагментів також дослівно цитує радянське звинувачення (*Нюрнбергский процесс*, Т. 5..., с. 93). У звинуваченні справцем злочину вказано Вермахт.

Фото № 1.1.1. Взяте з: В. Прокопів, «Апофеоз війни»... (Знищений пасаж Міколяша. Фото 1941 року). Трупів не видно.

Починаючи, принаймні, з 1942 р. в радянських публікаціях трапляються твердження про участь українців у зазначених подіях. «Едва оккупанти успели войти во Львов, как вся шайка [“жовтоблаkitників”] повылезла из нор и бросилась убивать советских людей, соперничая в зверствах с фашистской солдатней. Почему? Прежде всего потому, что таков был приказ гестапо...»³³.

Після вступу радянських військ у Львові розпочали роботу Комісія по встановленню збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками по Львівській області (надалі — *Львівська обласна комісія*), Надзвичайна державна комісія для розслідування німецько-фашистських злочинів у Львові та Львівській області (надалі — *Державна комісія*)³⁴ та Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (надалі — *Історична комісія*). Деякі свідчення для цих комісій наведемо пізніше, а зараз зачитуємо фрагменти двох висновків. Перший може стосуватися загальних оцінок кількості євреїв, забитих на початку липня 1941 р.

Львівська обласна комісія. «Увірвавшись 30 червня 1941 р. в м. Львів, німецько-фашистські загарбники зразу ж почали проводити масові арешти, грабежі і розстріли радянських громадян, які не встигли евакуюватися. П'яні орди озброєних німецько-фашистських головорізів вривалися у будинки, грабували, убивали чоловіків, жінок та дітей. Цей кривавий розгул протягом 6 днів карателів на території міста підтримували німецькі військові частини, що

³³ Памфлет *Люди без rodziny* зі збірника *Фронт в ефірі*, який вперше вийшов 1943 року в Москві українською мовою. В: Я. Галан, *Об этом нельзя забывать...*, с. 88 онлайн-версії.

³⁴ Деякі її матеріали див. у YVA, M.52, *Documentation of the Soviet Extraordinary State Commission active in the Lwow region, 1944—1946*.

проходили через Львів»³⁵. Наступний фрагмент стосується третього періоду. «СС і німецька поліція ловили на вулицях громадян і звозили їх у гестапо на вул. Пельчинського № 55 [sic!]. В такий спосіб було заарештовано більш як 2 тис. чоловік, яких пограбовано, а потім вивезено на автомашинах у ліс за Левандівку і розстріляно. На місці розстрілу знайдено 4 великі ями. Після розкопки їх виявлено розкладені трупи радянських громадян».

Львівська державна комісія. «Вдершись в м. Львів 30 червня 1941 року німецькі загарбники оголосили Львівську область “дистриктом Галичини” і запровадили в ній так званий “новий порядок” нестримного грабежу, насильств, тортур, масових розстрілів і вбивств мирного населення»³⁶.

І. Патриляк, наскільки ми зрозуміли, ознайомившись з матеріалами *Державної комісії*, зробив такий висновок: «Свідки, опитані Комісією, стверджували, що в перші дні німецької окупації Львова євреїв зганяли на роботи до очищення тюрем від трупів, при цьому їх били і з них знущалися. Перші арешти євреїв Львова сталися 4 липня, а розстріли розпочалися в ніч з 4 на 5 липня. Всього заарештованих було 2 тисячі осіб, з них протягом декількох днів розстріляли 1400, а 600 звільнили»³⁷.

Версія відповідальності нацистів за вбивства другого й третього періодів існувала ще довгий час. Так, наприклад, А. Круглов стверджував: «Цього ж дня [2 липня] поліція безпеки й Вермахт (саперний батальйон дивізії СС «Вікінг», 73-й саперний батальйон 1-ї танкової групи) розпочали масові страти євреїв у Львові». «Загалом [2—6 липня] у Львові поліція безпеки й Вермахт убили 3000 євреїв»³⁸. У переробленому виданні цієї книжки під датою 30 червня додано: «“Українська міліція” відразу заходила арештовувати чоловіків-євреїв, яких приводили до дільниць міліції і там піддавали жорстоким катуванням. Частину євреїв було відведено до в'язниць НКВД, щоб там поховати забитих українців; водночас багато євреїв були побиті до смерті або розстріляні [...]»³⁹.

Повідомлення західних публікацій були різноманітнішими.

«Винищення розпочалося цього року в Східній Галичині і процедура скрізь була однаковою: Усіх чоловіків та хлопців віком від 14 до 60 років збирали в одне місце, здебільшого до лісу чи на цвинтар, і там розстрілювали з кулеметів або закидали гранатами після того, як вони викопували власні могили [...] Інші вбивства включають Львів — 30000, [...] Тернопіль — 5000»⁴⁰. Зауважимо, що точно таке число — 5000 жертв військово-цивільного погрому в Тернополі подавала *Державна комісія*. Дещо змінена версія⁴¹ наведеного уривка включає «Золочів — 2000». Натомість, *Державна комісія* подавала 3200

³⁵ З акту Львівської обласної комісії...

³⁶ Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії... Оригінал: Красная звезда, 23.12.1944.

³⁷ І.К. Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)...*, с. 360 (Звіт «Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Львівської області»).

³⁸ А.И. Круглов, *Уничтожение еврейского населения Украины...*, с. 9—10.

³⁹ А.И. Круглов, *Хроника Холокоста в Украине...*, с. 8. Тут вжито характерну для істориків невизначено пасивну форму речення. У поєднанні з попереднім реченням, вона викликає у читача враження про те, що розстріли проводила українська міліція.

⁴⁰ [S. Zygielbojm], *Germans murder 700,000 Jews in Poland...*

⁴¹ S. Zygielbojm, *Stop Them Now: German Mass-murder of Jews in Poland...*

забитих у Золочівському погромі (докладніше про це див. підрозділ *Золочів* далі). У порівнянні з двома іншими числами, названа Ш. Зигельбоймом кількість 30 тис. забитих у Львові дуже висока. Але нізвідки не випливає, що тут йдеться про осіб, забитих на початку липня 1941 року. Подане Ш. Зигельбоймом число узгоджується з оцінками нацистів та Юденрату: липень-серпень 1941 — кількість євреїв у Львові — 160 тис.; кінець серпня 1941 — 150 тис.; жовтень 1941 — 119 тис.⁴²

«Нью-Йоркське відділення Світового єврейського конгресу отримало повідомлення від вірогідної особи з однієї нейтральної країни Європи про ситуацію в Польщі. Повідомлення стверджує, що одна добре відома особа арійського походження, яка прибула з Польщі 17 серпня 1942 року, розповідала, що “тільки протягом перших чотирьох тижнів нацисти забили у Львові 50000 євреїв [...]»⁴³. У розповіді вказані також (набагато реалістичніші) кількості забитих євреїв з чотирьох інших міст Галичини. Прізвища “арійця” ми не знаємо.

Я. Герштенфельд-Малтіль, стверджував, що 2 липня єврейське похоронне товариство (Hевра [= chevra] kadisha) зібрало тіла близько 2000 жертв цивільного погрому. «Згідно зі статистикою Юденрату, такою була кількість жертв перших двох днів німецької окупації»⁴⁴. Про “акцію відплати” автор не пише. Він також твердить, що, за даними Юденрату, після “днів Петлюри” 25—27 липня у Львові зникло 18—20 тис. євреїв (с. 61). Врешті, Я. Герштенфельд-Малтіль повідомляє (с. 62), що короткий час працював у Юденраті (який було створено на початку серпня⁴⁵) і займався збиранням єврейської “контрибуції” нацистам, а розділ книжки, який включає опис Львівського погрому, написав у зимку 1943/44 (с. 192). Нам невідомі документи Юденрату, які стосуються погрому. Ф. Фрідман пише лише про оцінку кількості львівських євреїв, зроблену Юденратом 28 серпня⁴⁶. Ми її навели вище. Незрозуміло, чи 2 липня єврейське похоронне товариство існувало. До самої книжки Я. Герштенфельд-Малтіля ми ще повертатимемося.

Д. Кагане, найімовірніше, переніс євреїв, розстріляних у “акції відплати”, до “в’язничної акції”, бо про “акцію відплати” взагалі не пише. «У перші дні окупації у Львівських в’язницях загинуло більше трьох тисяч євреїв»⁴⁷.

⁴² F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 1, 16.

⁴³ J. Apenszlak (ed), *The Black Book of Polish Jewry...*, p. 104.

⁴⁴ J. Gerstenfeld-Maltiel. *My Private War...*, p. 54. Це те саме число, яке називала *Львівська обласна комісія*, тільки воно перенесене до другого періоду і вбивцями названі українці.

⁴⁵ Д. Кагане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 38. Постанова управи м. Львова від 22.07.1941 про створення Юденрату опублікована 26.07.1941 р. у газеті “Українські щоденні вісті”.

⁴⁶ F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 3. Див. також YVA, M.52/367 та YVA, M.52, *Documentation of the Judenrats in the Lwow region, 1941—1944*.

⁴⁷ Д. Кагане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 27. Основою книжки є текст, написаний на їдиш приблизно 1945 року (AŻIH, 302/44; див. також AŻIH, 301/4066 (*Kahane Dawid, Warszawa, 14 XI 1948*) та YVA, O.3/3077 (*David Kahane, 1943—1963*)). Не знаємо, чи міститься в тексті на їдиш твердження про кількість жертв погрому. Принаймні, І. Арада (*Уничтожение евреев СССР...*, с. 76) цитує відповідну фразу з видання книжки Д. Кагане івритом так: «У перші дні окупації Львова німцями в тюрмах було знищено понад три тисячі євреїв». Ми не знаємо, чи “німці” з’явилися в І. Арада, чи навпаки, вони зникли в українському виданні книжки Кагане, чи це сам Д. Кагане їх то дописував, то викреслював. Принагідно зауважимо, що згідно з цим самим збірником І. Арада (с. 76), після вступу до Львова «німці відкрили ворота в’язниць і звільнили більшу частину

І. Фарбер назвав понад 4 тис. забитих у другому періоді⁴⁸. Це саме число названо в тексті невідомого нам походження⁴⁹. «Акція відплати» у цьому тексті теж не згадана, натомість вжито термін «відплатний погром».

Число 4000 повторив також Ф. Фрідман: «Згідно з одним свідком [а саме, І. Фарбером], загальна кількість жертв погрому перевищує 4000»⁵⁰. Оскільки це число потрапило до енциклопедії, то воно стало в Ізраїлі (першим) канонічним.

Чутки про тисячі осіб, замордованих українцями у погромі, поширилися ще під час війни. Докладніше їх розглянемо далі. Тут лише зауважимо, що спочатку чутки публікувалися мало і здебільше івритом. Повідомлення про тисячі замордованих українцями львівських євреїв поширилися у неєврейських засобах масової інформації з 1959 р. А саме, 22 жовтня С. Візенталь, у зв'язку з процесом проти міністра уряду ФРН Т. Оберлендера та батальйону «Нахтігаль», де Оберлендер служив, надіслав до тижневика «Die Zeit» листа з твердженням, що українські бандити після німецької окупації Львова замордували кілька тисяч євреїв⁵¹. Далі це число уточнюється: «Своє повернення до Львова вони [націоналісти] відсвяткували погромом, який тривав три дні й три ночі. У цій бійні загинуло 6000 євреїв»⁵².

Врешті, С. Візенталь у передачі американського журналіста М. Сафера «The Ugly Face of Freedom» від 23.10.1994 модифікував своє твердження:

В: Лише за три дні [перед вступом німців] було забито від 5 до 6 тисяч євреїв.

С: З розповідей людей у мене складається враження, що українські акції були гіршими від німецьких.

В: Я не можу сказати цього про цивільних. Про українську поліцію — так⁵³.

Обговорення твердження тривало довго. До нього приєднався і де Заяс: «Розділ робить внесок до спростування Наклепу Візенталю-Сафера, який обговорювався у листах [де Заяса] до М. Сафера від 04.07.1999 та 28.10.1999»⁵⁴.

Тимчасом у свідченнях перед канадською комісією Дешена (1985—86 рр.) представник центру Візенталю збільшив кількість замордованих українцями євреїв до 7 тисяч⁵⁵. Це саме число повторює Ш. Етtingер (S. Ettinger): «... українська міліція розпочала 2—3 липня проводити масові вбивства євреїв, які вони охрестили “петлюрівською акцією”, як помсту за вбивство цього отамана-

в'язнів». В українському виданні книжки Кагане цей фрагмент виглядає так: «випустили тих в'язнів, які залишились живими». Інші розбіжності читач легко помітить сам.

⁴⁸ I. Farber, *Diary of a Jew from Lwów...*

⁴⁹ *Daily survey of events that took place in Lwow, 1941—1943*, YVA, O.33/3327 (німецькою).

⁵⁰ P. Friedman, *Hurban yehudei Lvov...*

⁵¹ Т. Сєрев, Симон Візенталь..., с. 97 онлайн-версії. Сам процес проти Оберлендера розглянемо далі.

⁵² S. Wiesenthal, *The Murderers Among Us...*, p. 26. Це те саме число забитих, яке на Нюрнберзькому процесі радянське звинувачення приписувало нацистам (див. вище).

⁵³ M.B. Kuropas, *Scouring of a Nation...* Існують різні перекази цього інтерв'ю і ми не гарантуємо, що наведений є точним.

⁵⁴ <<http://www.alfreddzayas.com/Chapbooks/Lembergmassacre.shtml>>; див. також: L. Prytulak, *The Ugly Face of 60 Minutes...*, A. Gregorovich, *Jews & Ukrainians. Analysis of the CBS 60 Minutes...*

⁵⁵ С. Мудрик, *Хто ви, пане Візенталь?...* Самого свідчення ми не бачили.

погромника у Парижі 1926 р. Так загинуло сім тисяч євреїв»⁵⁶. Н. Левін та Е. Йонес⁵⁷ також називають це число.

Зараз 7 тисяч стало в Ізраїлі (другим) канонічним числом замордованих українцями у Львівському погромі євреїв:

«Мартиролог Львівського гетто

- 30.06.1941 Німецькі війська і батальйон “Нахтігаль” зайняли Львів
- 30.06 — 3.07.1941 “Тюремна акція”, знищено понад 7000 євреїв
- 8.07 — 14.07.1941 “Телефонна акція”, знищено понад 1000 євреїв»⁵⁸.

Мабуть, число 7000 виникло з неправильного прочитання пізнішими авторами неточно переданої Ф. Фрідманом помилки у звіті Р. Гайдріха від 16.07.1941⁵⁹. Сам звіт (і помилку, і неточну передачу, і неправильне прочитання) докладніше розглянемо нижче.

Спочатку класична англomовна література про Голокост тисячних жертв Львівського погрому не згадувала⁶⁰. Згодом почала це робити⁶¹. Найбільше число замордованих називає Т. Снайдер: «За кілька перших днів війни місцеві ополченці (з німецькою допомогою і заохоченням або й без них) під час погромів забили і підбурювали до вбивства близько 19 655 євреїв»⁶².

Фундаментальні дослідження українських злочинів у Галичині під час Другої світової війни були проведені німецькими науковцями. Огляд їхніх публікацій із числами жертв Львівського погрому подає К. Штруве (= Струве)⁶³. Різні німецькі автори зазвичай називають від 2 до 8 тисяч замордованих. Із відомих нам публікацій лише німецький історик польського походження Б. Мусял пише про кілька сотень забитих у другому періоді⁶⁴ та сам К. Штруве, після певних міркувань, які ми розглянемо далі, вказує на 500—700 забитих⁶⁵. Саме такий порядок числа забитих подавали М. Реднер⁶⁶ та Т. Заdereцький⁶⁷.

⁵⁶ Ш. Еттингер (ред), *История еврейского народа...*, с. 398.

⁵⁷ N. Levin, *The Holocaust...*, p. 254; E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji...*, s. 48.

⁵⁸ *Львів, як мікрокосмос Голокосту* [Яд Вашем]... “Телефонною акцією” називаються арешти (та розстріли) єврейської інтелігенції за допомогою телефонного довідника. У статті О. Пагіря, *Єврейське гетто...* вона названа “квартирною” а в інших публікаціях її частина — “комсомольською”. Зауважимо, що в цитованому «Мартирологу» “акція відплати” відсутня.

⁵⁹ P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 248.

⁶⁰ G. Reitlinger, *The Final Solution...*; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews...*

⁶¹ M. Gilbert, *The Holocaust...*, p. 163—165. М. Гільберт посилається на працю Ф. Фрідмана та свідчення Л. Велічкера. Їх ми розглянемо далі. Тут лише зауважимо, що у наведеній Гільбертом цитаті з розповіді Л. Велічкера українці не фігурують, а сама розповідь стосується “акції відплати”.

⁶² Т. Снайдер, *Кровавые земли...*, с. 261 (Ray Brandon, *The First Wave*, Unpublished manuscript, 2009). Т. Снайдер цитує тільки уривок повідомлення цитованого вище щоденника Ф. Ландау про побиття євреїв військовими. Уривок так обрізаний і вставлений у такий контекст, що в читача складається враження, що побиття вчинили українці. Можливо також, що або Т. Снайдер неточно цитує Р. Брендона, або перекладачі неточно інтерпретують текст Т. Снайдера.

⁶³ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 377. Див. напр. Т. Sandkühler, “*Endlösung*” in *Galizien...*; D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, S. 61; G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 212.

⁶⁴ B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!*..., s. 159.

⁶⁵ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 668.

⁶⁶ Marek Redner, *Żołobne wspomnienia...*, s. 15.

⁶⁷ T. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władała...*, s. 11. Втім, цей текст дуже емоційний і часом важкозрозумілий. Час написання і факт публікації польською мовою книжки для нас незрозумілий. Опубліковано її переклади на іврит та англійську. Т. Заdereцький складав також свідчення для АЖІН: 301/3902, 22 V 1948; 301/4067, 10 XI 1948; 2301/4189, XI 1948.

(судячи з їхніх текстів, просто переказуючи чутки). Принагідно зауважимо, що згідно з Є. Наконечним, улітку 1941 року математик М. Старк називав 300 забитих під час, як він казав, «тюремного погрому»⁶⁸. Судячи з контексту книжки Є. Наконечного, сам М. Старк погрому не бачив і нічого не рахував, а переказував чутки. Незрозуміло, чи він мав на увазі лише забитих цивільними, чи також і військовими. Втім, у своїх спогадах⁶⁹ М. Старк погрому не згадує.

Польські наукові публікації про Львівський погром зосереджувалися на опрацюванні архівних матеріалів АЖН⁷⁰. Систематичне опрацювання розпочалося зі статті А. Жбіковського⁷¹. Згідно з нею, архів містить 23 спогади, які подають від кількох сот до 10 тисяч жертв погрому. Точність передачі А. Жбіковським змісту спогадів сумнівна. Деякі з них (далі наведемо відповідні цитати) вказують на німецькі розстріли. Зокрема, це стосується розстрілу рабина Є. Левіна (його ми ще згадуватимемо), вбивцями якого А. Жбіковський називає українців.

Польські доволанаукові публікації або не містять посилань, або їхні посилання сумнівні. Наприклад, В. Бонусяк стверджує: «Згідно з повідомленням Львівської комісії, яка вивчала скоєні в місті злочини, протягом перших шести днів окупації українські націоналісти (при байдужому ставленні німецьких військ) проводили масові арешти і розстріли, грабували й ґвалтували. Зараз важко оцінити, скільки поляків і євреїв було замордовано того тижня. Повідомлення колишніх мешканців Львова свідчать, що внаслідок терору тоді втратило життя кілька тисяч цивільних мешканців міста, головно поляків та євреїв»⁷².

Публікації львівських авторів про Львівський погром розпочалися у 90-х роках ХХ століття. А саме, Ю. Шульмейстер ствердив, що 1 липня німці розстрілювали євреїв у львівських в'язницях, а 2—3 липня українці забили 6 тис. осіб⁷³. Ю. Шульмейстер брав участь у роботі (Львівської) Державної комісії⁷⁴. Але у вказаній книжці він не користується матеріалами комісії, не полемізує з її висновками і взагалі ніяк її не згадує. Ю. Шульмейстер стверджує, що він запозичив щойно наведене число у С. Візенталя: «Через вісім днів (після початку війни. — Ю. Ш.) останній російський солдат залишив Львів, з'явилися перші німецькі мундири. Це була українська допоміжна частина, яка три дні і три ночі здійснювала погром. Вбили шість тисяч євреїв»⁷⁵. Тільки ж у цитованій книжці С. Візенталя (сторінки 147, 149 видання 1990 р.) написано:

⁶⁸ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 121.

⁶⁹ М. Stark, *Ale jednak czuję i żyję...*

⁷⁰ T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej...*; A. Żbikowski, *Lokalne pogromy Żydów...*; A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*; W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku...*; W. Mędykowski, *W cieniu gigantów...*

⁷¹ A. Żbikowski, *Lokalne pogromy Żydów...*

⁷² W. Bonusiak, *Kto zabił profesorów lwowskich?...*, s. 38 (С.В. Ігнатюнок та ін. *Львівщина у Великій Вітчизняній Війні...*, с. 140—141; В.П. Чередниченко, *Націоналізм проти нації...*, с. 94). Зазначене Бонусяком місце збірника С.В. Ігнатюнка та ін. ми цитували вище. Українців (втім, як і поляків та євреїв) там немає. На с. 94 книжки Чередниченка йдеться про гіпотетичні злочини батальйону «Нахтігаль» з посиланням: АИП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 510.

⁷³ Ю.А. Шульмейстер, *Гитлеризм в истории евреев...*, с. 75.

⁷⁴ Ю. Шульмейстер, *Совесть и бесчестье...*

⁷⁵ Ю.О. Шульмейстер, *«Бюро» доктора Визенталя...* (S. Wiesel, *Jeder Tag ein Gedenktag*).

«1 липня 1941. Увійшовши до Львова, нацисти дали українцям три дні на розрахунок з євреями. Українці й поляки штурмують в'язниці, знаходять забитих і звинувачують євреїв у вчиненні злочину. Протягом триденної розправи було вбито 2000 євреїв».

«2 липня 1941. У триденному погромі під гаслом “Помста за Петлюру” українські злочинці, при нацистському потуранні, забили у Львові 3000 євреїв».

Тут число 2000 С. Візенталь, мабуть, взяв у Я. Герштенфельд-Малтія (див. вище). “Помста за Петлюру” сталася пізніше; С. Візенталь переплутав дати.

Найімовірніше, на час публікації книжки, цитованої Ю. Шульмейстером (див примітку 73), С. Візенталь вже забув, що він писав у книжці *The Murderers Among Us...* (див примітку 52), а Ю. Шульмейстер переплутав ці дві книжки.

Я. Хонігсман повторює назване Ю. Шульмейстером число⁷⁶.

Третій (колишній) львів'янин подає інтервал кількості замордованих і впроваджує невизначений часовий термін «[...] загальна кількість євреїв, замордованих у *Погромі Перших Днів*, склала від 4 до 7 тис.»⁷⁷ (курсив наш).

Врешті, четвертий (теж колишній) львів'янин в деталі не вдається, але дотримується дещо відмінної від попередніх трьох авторів думки: «Галичина, де українці та поляки, два одвічні суперники, взаємні антипатії яких особливо проявилися під час радянської окупації, приєдналися до антиєврейського насильства. Погроми означали тимчасове перемир'я, засноване на зближенні культури антисемітизму, психологічного стресу та спільних економічних інтересів, досягнутих коштом євреїв»⁷⁸.

Львівські історики українського походження власних докладних досліджень Львівського погрому не проводили, більше обмежуючись публіцистикою та популяризацією закордонних публікацій⁷⁹. Наведемо два приклади. «У результаті погрому за перші три дні його жертвами стали більше 4 тис. євреїв»⁸⁰. Саме число нам вже добре відоме, а твердження базується на цитатах із трьох книжок. У посиланні на книжку Є. Наконечного цитата уривається на зручному для автора місці, адже далі йде пряме заперечення його тези: «Але треба сказати, [...] що випадки самосуду зі смертельними наслідками траплялися рідко. Астрономічні цифри, які подає Еліяху Йонес, належать до українофобського фольклору»⁸¹. Відповідне місце другої цито-

⁷⁶ Я. Гонігсман, *Катастрофа львівського єврейства...*, с. 163.

⁷⁷ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...*, p. 217—248. Одне з найбільших чисел декларують Ф. Левітас і М. Шимановський (*Бабий Яр...*, с. 10): «Тільки протягом одного дня погромів та знущань у Львові було вбито 18 тисяч євреїв».

⁷⁸ A.V. Prusin, *The Lands Between...*, p. 158. Дещо схожу думку, тільки з іншого боку “барикади”, було висловлено набагато раніше у вигляді “пророцтва”: Ненависть до євреїв стала «єдиним помостом порозуміння між поляками та українцями. Ця ненависть дуже велика, більша навіть від тієї, яку обидві сторони відчують до більшовиків, і чекає лише на момент, коли зможе реалізуватися ... Через свої вчинки євреї потрапили до списку поневолювачів польського народу в радянській зоні окупації і в майбутньому отримають за це нагороду, якщо не від поляків, то від українців; див. G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie...*, підрозділ “*Stosunek do Ukraińców i Żydów*” (AZHRL, Materiały S. Kota, sygn. 97, k. 77).

⁷⁹ Докладніше див. І. Дерев'яний, *Події у Львові на початку нацистсько-радянської війни...* І. Дерев'яний наводить власну оцінку кількості постраждалих: «Внаслідок погрому протягом 30 червня — 3 липня у Львові постраждали близько 200 осіб» (Виставка: *Львів, Lwów...*).

⁸⁰ В. Расевич, *Львівський погром...* Див. також О. Пагіря, *Єврейське гетто...*, с. 142.

⁸¹ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 101.

ваної книжки⁸² розглянемо нижче. Але й з наведеної В. Расевичем цитати видно, що там більшість убивств приписується військовим. Цитата з третьої книжки⁸³ описує подію, що сталася після 15 липня. Другий львівський історик просто обмежується відсиланням. «Як стверджують єврейські автори, тільки в самому Львові на початку липня 1941 року під час триденного погрому загинуло від двох до шести тисяч євреїв»⁸⁴.

Згадані публікації не дають означень (наприклад, які події включити до погрому, а які — ні), часто не вказують дат (або вказують сумнівні), не вказують імен жертв цивільного погрому, переносять жертви першого періоду до другого, зараховують розстріляних нацистами у другому та третьому періодах осіб до жертв цивільного погрому та наводять уривки повідомлень, з яких ніяких кількісних оцінок не випливає. Ці публікації не містять (за винятком, частково, книжки К. Штруве) джерел і методик підрахунків. Автори наводять різні числа. Фактичне число забитих є тільки одне, отже, більшість (а може й усі) помиляється.

⁸² K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 46—59.

⁸³ Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 32—33.

⁸⁴ J. Hrycak, *Zbyt wiele świadectw...* Формально, назва статті двозначна.

2. ДОКУМЕНТИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Документи

Документи вважаються одними з найнадійніших джерел. Та чи всі числа з нацистських документів вірогідні? Якщо йдеться, наприклад, про кількість осіб, розстріляних айнзатцкомандами, то ці числа великих сумнівів не викликають. Адже після кожної езекуції командир писав рапорт, вказуючи точну кількість розстріляних. Окрім того, ці езекуції відбувалися здебільшого поза населеними пунктами і тіла ховали на місці розстрілу в присутності командира. Якщо німецька адміністрація була присутня в якомусь населеному пункті і її рапорти називають невелику кількість жертв погрому або взагалі не згадують про такі жертви, то це свідчить на користь того, що помітно великої кількості жертв погрому там тоді й не було. Але не можна просто так, без аналізу, приймати інформацію німецького рапорту про велику кількість осіб, замордованих у цивільному погромі. Бо відразу постає питання: звідки автор рапорту дізнався про цю кількість? Якщо рапорт не містить інформації про точні дати та місця вбивств, осіб, які рахували забитих, фотографій забитих, не вказує на вивезення й поховання тіл (бо цивільні погроми відбувалися в населених пунктах), то, без додаткового вивчення, таким повідомленням довіряти навряд чи можна.

Розглядаючи німецькі рапорти, що стосуються погрому, природно розрізняти повідомлення нацистських формацій, які мали тоді у Львові реальну владу: Вермахт і СД.

Вермахт. На світанку 30 червня Львів зайняла 1-ша гірська дивізія [Gebirgs-Division]⁸⁵ 49-го гірського корпусу⁸⁶ 17-ї армії. До 49-го корпусу входив також 1-й батальйон полку «Бранденбург—800» (командир — вже цитований Ф. Гайнц), разом з приписаним до нього батальйоном «Нахтігаль». Наказом від 28 червня полковника К. Вінтергерста [Karl Wintergerst] з 1-ї гірської дивізії було призначено комендантом Львова. Він розпочав виконувати свої

⁸⁵ Командир дивізії — генерал Г. Лянц — перетривав війну і написав книжку: H. Lanz, *Gebirgsjäger. Die 1. Gebirgs-Division...*

⁸⁶ До корпусу входила 4-та дивізія, про брутальну поведінку бійців якої свідчив Ф. Гайнц (див. вище).

обов'язки 30 червня о 8:30 і перебував на цій посаді до вечора 3 липня⁸⁷. Йому, як комендантові, зокрема, підпорядковувалися два батальйони 1-ї гірської дивізії та 1-й батальйон полку 800⁸⁸. Перейдемо тепер до відомих нам документів Вермахту, що стосуються погрому.

Фото № 1.2. Взяте з: І. Дерев'яний, *Криваві дні Бригідок — найдавнішої львівської тюрми... (Німецькі військові "відкривають" тюрму)*. Частина військових у касках, але без зброї, а збоку у них висять торбинки (з протигазами?). Можливо, це і є "похоронне Зондеркомандо". У книжці В. Косик, *Україна і Німеччина...*, після с. 160, ця світлина має підпис: *Львів. Німці прибувають перед тюрму*. Книжка Ж. Ковби (*Останній рабин Львова...*, с. 133) містить майже таку саму світлинку з підписом: *30 червня 1941 р. нацисти відчинили тюрму Бригідки*. Схожих військових можна бачити, зокрема, на світлинах із сайтів: Fotopolska.edu, *Więzienie "Brygidki" (lipiec 1941, Brygidki)* та: Державний архів Львівської області, Виставка: *До міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту* (Світлина «Розстріли євреїв у м. Львові», 1941—1942).

З рапорту Ф. Гайнца. «30.6. і 1.7.41 сталися великі насильницькі акції супроти євреїв, які частково набули характеру погромів. Уведені сюди поліційні сили показали нездатність до виконання поставлених перед ними завдань. Своєю грубою і байдужою поведінкою вони підбурювали населення проти беззахисних. Військові, що показують доповіді з рот, обурені жорстокістю й садизмом. Вони вважають безжальний суд над винними влаштованої більшовиками бійні абсолютно необхідним, але не розуміють, навіщо мучити і розстрілювати безладно зігнаних євреїв, навіть жінок і дітей»⁸⁹.

⁸⁷ Н. Heer, *Einübung in den Holocaust...*

⁸⁸ Н. F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 58.

⁸⁹ *Українские националистические организации*, Т. 1..., с. 347—348. Рапорт було подано 1 липня в обід (Н. Heer, *Einübung in den Holocaust...*).

До цього рапорту прилягає наступний уривок згадуваного раніше свідчення. «Командир [«Нахтігаль»] Герцнер [Hans Albrecht Herzner]⁹⁰ [...] інформував мене, що цивільні, в основному жиди, були зневажені найбільше Комендатурою, яка була вже створена у Львові, як також спеціальною “Зондеркомандо”, що з’явилася в місті для очищення його від руїн та для заковування помордованих по тюрмах⁹¹. [...] Усі ті старшини щодня звітували мені з великим обуренням, що в деяких кварталах міста панує безправ’я та що перші почали свою “роботу” айнзатцкоманди. Я послав тоді свого особистого шофера з рапортом до адмірала Канаріса, вказавши йому на хаос, який панує у Львові»⁹².

Репорт і свідчення Гайнца можна інтерпретувати так: Уже з 30 червня євреї поступали в розпорядження “Зондеркомандо”, де до них погано ставилися; наприклад били. Окрім того, у місті розпочалися цивільні погроми, підбурювані поліцією. А ще до обіду 1 липня, принаймні частково, сталася “в’язнична акція” (зігнані й розстріляні євреї). Одночасно розпочалися “планові” розстріли айнзатцкомандами. На підставі звітів своїх старшин про вказані події Гайнец і склав два рапорти, а потім свідчив про ці події на процесі.

Можливо, пізніше Гайнец дещо змінив свої свідчення на суді, проте цього сказати напевно не можна, бо наступна цитата є лише переказом. «“Акти помсти, які частково були організовані, але здебільше мали характер стихійних погромів, розпочалися надвечір 30 червня, проте німецькі війська в них участі не брали. Можливо, хтось з українських солдатів батальйону «Нахтігаль» справді брав у цьому участь, але зараз довести це вже не можливо. Якщо таке насправді траплялося, то робилося наперекір суворому наказові. Як вищий керівник я заборонив всілякі акти помсти, а також – виконання так званого ‘наказу про комісарів’»⁹³. Це повідомлення підполковника Гайнца авторові цих рядків підтверджувалося заявами й інших свідків тих подій»⁹⁴.

«99-й єгерський полк 1-ї гірської дивізії. 30 червня о 8:00 його писар зазначив “окремі постріли невідомого походження”, припустивши, що “найімовірніше, це були розстріли євреїв українцями”⁹⁵. Обґрунтування припущення відсутнє. Розстріли 30 червня природно зарахувати до дій військових, які 29 червня перед вступом до Львова отримали наказ командира 49-го корпусу Л. Кюблера [Ludwig Kübler] «розстрілювати всіх дорослих

⁹⁰ М. Кальба (*Дружини Українських Націоналістів...*, с. 109) повідомляє про свідчення дружини Герцнера для Боннської прокуратури. Ми не знаємо змісту цього свідчення.

⁹¹ “Очищенням” спочатку керував штабсфельдфебель Брахтгойзер [Brachthäuser = Brachthäuser], а з 1 липня — лейтенант В. Леммер; див. Н. Heer, *Einübung in den Holocaust...* (FK 603, Bericht, 30.6.1941; Vernehmung Lemmer durch Armeerichter Möller 7.7.1941, BA-MA, RW 2/149, S. 350ff). М. Кальба («Нахтігаль» /*Курінь ДУН...*, с. 93) передає назву цього “Зондеркомандо”, як Епідеміологічна Поліційна Служба.

⁹² М. Кальба, «Нахтігаль» /*Курінь ДУН...*, с. 111—118.

⁹³ Йдеться про наказ від 6.06.1941 р. Верховного командування про розстріл комісарів.

⁹⁴ Г. Бухгайт, Абвер — «щит и меч» III Рейха..., Глава 12. Примітка 213: «Взято з доповідей командира 2-го [1-го?] батальйону полку «Бранденбург» підполковника Гайнца і професора Оберлендера, а також якогось [?] лейтенанта Х [Г?] безпосередньо авторові. Див. також: Raschhofer H. *Der Fall Oberlaender*. а. а. О.; Joop Zwart. *Lemberg 1941, und Oberlaender*, Amstelveen 1960, S. 28ff; KTB Abwehr-II, S. 159».

⁹⁵ Н. Heer, *Einübung in den Holocaust...* Звернімо увагу, полк щойно прибув до Львова.

цивільних мародерів на місці»⁹⁶. Наказ виконувався. Так, у цитованому вище рапорті Ф. Гайнц повідомляв: «ті самі військові, які вчора нещадно розстрілювали єврейських мародерів [...]»⁹⁷. Звісно, не можна виключати розстрілів, виконаних цивільними. Але нічого конкретного про це не відомо.

Військовий щоденник 49-го корпусу. Запис 30 червня. «Серед людей спостерігається сильне обурення жорстокостями, скоєними більшовиками, яке обертається супроти місцевих євреїв, котрі завжди співпрацювали з більшовиками»⁹⁸.

1-ша гірська дивізія. «Наступного дня [тобто 1 липня] о сьомій вечора офіцери 1-ї гірської дивізії проводили нараду на Високому Замку. Запис до військового щоденника стверджує: “За наполяганням українського населення, у Львові 1.07 стався справжній погром, скерований проти євреїв і росіян. ... Під час засідання офіцерів було чути постріли у в'язницях ГПУ, де євреї мають ховати українців (декілька тисяч), вбитих за останні тижні росіянами за єврейськими доносами”»⁹⁹. Незрозуміло, як учасники засідання, перебуваючи на Високому Замку, визначили, що стріляють саме у в'язницях. Найімовірніше, стріляли військові.

Згідно з І. Химкою¹⁰⁰, фотограф 1-ї гірської дивізії відзняв «[...] фільм, що також показує ловлення чоловіків, і на додаток кількох жінок, на вулиці Коперника у Львові». Є також велика колекція світлин з перебування цієї дивізії у Львові. Фото № 2.2 нижче — одна з них.

К.-Г. Пфляйдерер, представник Міністерства закордонних справ при Верховному командуванні 17-ї армії. Телеграма від 1.07.1941. У літературі з неї часто цитується наступне речення: «Тепер [30 червня] відбуваються гострі виступи населення проти євреїв»¹⁰¹. На початку липня К.-Г. Пфляйдерер посилав ще кілька повідомлень до Берліна.

Так, у телеграмі № 6 від 5.07 цивільний погром не згадується, натомість стверджується: «Євреї, які становлять близько 38% населення Львова, вже дуже постраждали від німецьких акцій. Подальші повідомлення будуть»¹⁰².

У телеграмі № 7 від 5.07 цивільний погром знову не згадано і знову повідомляється: «Число забитих [совітами] у колах СС обчислюють у 4000 осіб; формації СС тим часом привели у виконання німецькі каральні заходи»¹⁰³.

⁹⁶ H.F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 60. Такі мародерства зовсім не були рідкістю; див. напр. REIBERT.info, 1941: *беспорядки в советских городах...*

⁹⁷ *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 347—348.

⁹⁸ H.F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 59. К. Мік (C. Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv...*, р. 292, з посиланням: Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, RH 24-49/8, Bl. 176; entry in the *Diensttagebuch* of the 1st Gebirgsjägerdivision, June 30, 1941) стверджує, що насправді це запис до щоденника 1-ї гірської дивізії і що зроблений він о 1:30 дня.

⁹⁹ C. Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv...*, р. 292. Тут, як і в інших німецьких рапортах, “росіянами”, мабуть, називаються прибулі зі сходу радянські громадяни різного етнічного походження.

¹⁰⁰ І. Химка, *Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер...* Найімовірніше, йдеться про хроніку: *German Army South moves into Lvov...*

¹⁰¹ О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, с. 98—99. У телеграмі К.-Г. Пфляйдерер стверджує також, що він особисто оглядав Бригідки.

¹⁰² Там само, с. 361—362. Мабуть, цитована вище телеграма мала номер 1.

¹⁰³ Там само, с. 256—257.

Фото № 2.2. Взяте з: Львів 1941 року у об'єктиві німецьких солдатів з "Едельвейсу"... (Гірські стрільці на вул. Замарстинівська). Здається, фото зроблене 30 червня. На задньому плані — "великі касарні", про які мова буде далі. Цілком можливо, що третій чоловік праворуч має опаску.

Таким чином, для отримання реальної картини повідомлень К.-Г. Пфляйдерера слід врахувати усі його телеграми початку липня 1941 р. Сам Пфляйдерер потім став відомим політиком. Нам не відомо, чи розповідав він про львівські події після війни.

Отже, повідомлення Вермахту про погром є декларативними, не називають місць подій, не описують самих подій, а швидше відображають впевненість, що погром *має бути*.

Служба безпеки. Айнзатцгрупа С Отто Раша [Otto Rasch] прибувала до Львова частинами від 30 червня до 2 липня і в міру прибуття розгортала свою діяльність. Вона керувалася розпорядженнями свого шефа, начальника поліції безпеки і СД Р. Гайдріха.

29.06.1941. Наказ, виданий командувачам айнзатцгруп. Він наказує інспірувати погроми, не лишаючи слідів німецької участі. «На початку слід уникати формування постійних підрозділів самооборони з центральним керівництвом;

замість них, де це доцільно, мають розпочатися місцеві народні погроми [...]. Усі звіти мають надсилатися мені особисто [...]. Я залишаю за собою право відсилати зведені звіти до райхсфюрера СС і керівника німецької поліції»¹⁰⁴.

Отже, наказ про організацію погромів та складання звітів був. Були й погроми та звіти. Одночасно відбувалися також розстріли, здійснювані айнзатцкомандами. Наведемо уривки чотирьох зведених звітів самого Гайдріха.

2.07.1941. «Командування 17-ї армії [яка й зайняла Львів] пропонує використовувати для акцій самоочищення на щойно окупованих територіях антиєврейсько і антикомуністично налаштованих поляків, які там мешкають.

1.07.1941 начальник поліції безпеки і СД видав такий наказ усім айнзатцгрупам:

Наказ № 2: На щойно окупованих землях, особливо на колишніх польських територіях, поляки, які там мешкають, проявлять себе як антикомуністично і антиєврейсько налаштовані, внаслідок особистого досвіду. [...] Зрозуміло, поляків з такими настроями не варто відразу піддавати акції очищення, бо вони особливо важливі як призвідники (звичайно, обмежено, відповідно до конкретних місцевих умов) погромів, а також як інформатори [...] Штаб айнзатцгрупи 1 липня о 5-й годині ранку прибув до Лемберга»¹⁰⁵.

Зробимо три зауваження щодо поляків з наказу Р. Гайдріха.

1. Сподівання на них не були безпідставними. «Однак у принципі і в масі, євреї створили таку ситуацію, коли поляки вважають їх відданими більшовикам і — сміло можна сказати — чекають на момент, в котрий матимуть можливість просто помститися євреям. У принципі, всі поляки озлоблені й розчаровані щодо євреїв — переважна більшість (передовсім, звичайно, молодь) буквально чекає нагоди для „кривавої відплати“»¹⁰⁶.

2. На польських етнічних територіях антисемітизм проявлявся яскраво і до війни, і під час війни, і після неї. Можливо, сам наказ Р. Гайдріха щодо поляків з'явився після повідомлень про погроми в Білостоцькій області у перші дні німецького вторгнення до СРСР (докладніше про них див. далі).

3. «У радянських документах, які стосувалися розслідування воєнних злочинів на території Львівської області, військовими злочинцями вважаються зовсім не українці. Так, у доповідній записці на ім'я М. Хрущова *“Про звірства та руйнації заподіяні німецько-фашистськими окупантами у Львівській області”* підкреслюється: “Руками своїх покірних слуг – польських націоналістів – німецькі окупанти шляхом залякування і знущань вбили депутата Верховної Ради — доктора Панчишина. Доля багатьох інших ще не встановлена”»¹⁰⁷. Львівська газета «Czerwony Sztandar» за 1944—45 роки рясніє статтями про “польських фашистів”. Не бракувало в тогочасних публікаціях і

¹⁰⁴ R. Heydrich. Telegram. In: K. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...*

¹⁰⁵ Украинские националистические организации, Т. 1..., с. 348—349.

¹⁰⁶ Raporty Karskiego, *Zagadnienia Żydowskie w kraju...*, s. 8. Рапорт містить також іншу інформацію про напружені стосунки між євреями та поляками і роль окупантів у посиленні цієї напруженості. Зауважимо, що існують оригінальна і “цензурована” версії рапорту. Наведена цитата є в обох версіях. Це, звичайно, не єдиний такий документ.

¹⁰⁷ І.К. Патриляк, *Військова діяльність ОУН(Б)...*, с. 337 (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1063, арк. 18).

“польських агентів гестапо”¹⁰⁸. Пізніше, “польські фашисти” не згадувалися, а наскільки нам відомо, успішність виконання у Львові наказу Р. Гайдріха щодо поляків не досліджувалася.

3.07.1941. «Айнзатцкомандо 5 [повідомляє 2.07.1941]. Дуже сильне хвилювання серед населення; зігнано вже 1 тис. євреїв.

Айнзатцкомандо 6 повідомляє 2 липня 1941 р. про розстріл 133 євреїв»¹⁰⁹.

16.07.1941. «Українське населення відразу після відходу більшовиків показало гідну схвалення активність супроти євреїв. Так, у Добромилі спалено синагогу. У Самборі обурений натовп забив 50 євреїв¹¹⁰. Мешканці Львова зігнали, жорстоко знущаючись, близько 1000 євреїв та доставили їх до колишньої в'язниці ГПУ, яка тепер зайнята Вермахтом¹¹¹. [...] У відплату за нелюдські звірства, поліція безпеки зігнала та розстріляла близько 7000 осіб. 73 особи були викриті як функціонери та провокатори НКВД і також розстріляні. 40 осіб було ліквідовано на підставі переконливих свідчень місцевих мешканців. Схопили, перш за все, євреїв від 20 до 40 років, причому ремісників та фахових робітників відразу відпустили, як тільки це було встановлено. Поряд з екзекуціями у Львові, акції відплати були проведені також і в інших місцях, м[іж] і[ншим], розстріляно 132 євреї у Добромилі»¹¹².

Цитоване вище повідомлення айнзатцкомандо 5 від 2.07.1941 не вказує, хто й куди зігнав євреїв, а джерело твердження Р. Гайдріха про те, що це зробили “мешканці Львова”, невідоме. Тому його можна трактувати по-різному. Р. Гільберґ інтерпретує цей фрагмент звіту (мабуть, разом з іншими схожими документами) так: «Галицька столиця Львів стала сценою масових арештів місцевими мешканцями. У “відплату” за депортації українців совітами, 1000 представників єврейської інтелігенції було зігнано і передано Поліції Безпеки»¹¹³. З іншого боку, цитований вище підсумковий звіт від 16 липня стверджує, що для “акції відплати” поліція безпеки сама зганяла євреїв. Тому на підставі німецьких звітів однозначно відновити перебіг подій не вдається.

Наведені в рапортах числа страчених стали джерелом численних аналізів і дискусій. Близькість чисел 133 і 132 може вказувати, що у повідомленні айнзатцкомандо 6 від 2 липня насправді йдеться про розстріл у Добромилі. З іншого боку, незрозуміло коли було розстріляно згадані вище групи в 73 та 40 осіб. Можливо, їхні розстріли сталися у другому періоді (до цієї гіпотези ми ще

¹⁰⁸ Ф. Гіль, *Слідами великої зарази...*, с. 109. Див. також: *Заклейменные*, В: Я. Галан, *Об этом нельзя забывать...*, с. 116—118 онлайн-версії (памфлет з 1945 року). У наведеній цитаті замість “зовсім не українці” правильніше було б “не лише українці”.

¹⁰⁹ *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 356—357.

¹¹⁰ Радянська комісія (*Акт про злочини та вбивства поповнені через німецько-фашистські бандити у місті Самбір Дрогобицької обл. В: Деятельность ОУН-УПА. Часть 3...*) називає 120 жертв погрому, причому: «Німецькі кати почали, а місцеві фашисти помагали і закінчували криваву роботу».

¹¹¹ Йдеться про в'язницю на Лонцького. 16.07 Вермахт її займати не міг. М. Кальба наводить адекватніший переклад: “яка [тоді] була обсажена військом” («*Нахтігаль*»/Курінь ДУН/..., с. 98).

¹¹² *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 374—377. Мабуть, йдеться про розстріл 30 червня (А.И. Круглов, *Уничтожение еврейского населения Украины...*, с. 8).

¹¹³ R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews...*, p. 311 (RSHA IV-A-1, Operational Report USSR No. 11 (25 copies), July 3, 1941, NO-4537; RSHA IV-A-1, Operational Report USSR No. 14 (30 copies), July 6, 1941).

повернемося, розглядаючи вбивства у Бригідках). Щодо числа 7000 існують дві гіпотези. Перша — основна — стверджує, що тут вказано розстріли, виконані всією айнзатцгрупою С, за всю першу половину липня і на всій Західній Україні. Іншої гіпотези дотримується А. Круглов. Проводячи аналіз по Західній Україні, він доходить висновку, що 7000 — це друкарська помилка; має бути 700, і йдеться лише про “акцію відплати” у Львові¹¹⁴. На нашу думку, при складанні комбінованого звіту Р. Гайдріха сталося несвідоме змішування в одне речення двох повідомлень: реляції про 700 забитих у Львівській “акції відплати” і реляції про 7 тис. забитих по всій Західній Україні.

Сам звіт від 16 липня став джерелом численних комбінацій. Наприклад, Ґ. Мотика переказує одне з цитованих вище речень так: «У Львов скажена юрба загнала до в'язниці близько тисячі євреїв, знущаючись і здійснюючи самосуди»¹¹⁵, додаючи «самосуди», яких у рапорті нема. Далі, але під тим самим посиланням, Ґ. Мотика додає ціле речення: «Траплялися численні випадки вбивств»¹¹⁶. На інші комбінації вкажемо пізніше.

Звісно, звіти Р. Гайдріха складалися на підставі рапортів з місць подій. Мабуть, зазначені вище числа (73 і 40 осіб) взяли з таких рапортів. Ось фрагмент одного з них.

9.08.1941. «Зроблені тоді обережні спроби інспірувати погроми супроти євреїв, на жаль, не дали сподіваного успіху. Лише в Тернополі та Чорткові вдалося вбити 600 та 110 євреїв відповідно»¹¹⁷.

Врешті, існує ненадійне повідомлення про якийсь нацистський звіт про погром. А саме, у відомому радянському фільмі¹¹⁸ фігурують (зокрема) близько 10 світлин. Диктор стверджує, що вони «додані до офіційного звіту» про Львівський погром. Де зберігається цей звіт, хто й коли його склав, не сказано. Оскільки ці світлини містяться також на сайті ВРК, то природно припускати, що сам звіт (якщо існує) зберігається або в Німеччині, або в Росії. Німецькі та російські історики згадують і фільм і світлини, але звіт — ні. До самих світлин ми ще повернемося.

¹¹⁴ А. Круглов, *Без жалости и сомнения*, Ч. III..., с. 32.

¹¹⁵ «We Lwowie rozjuszony tłum zagnał do więzienia ok. tysiąca Żydów, znęcając się i dokonując samosądów» (G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942—1960...*, s. 97—98).

¹¹⁶ «Zdarzali się liczne wypadki zabójstw».

¹¹⁷ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 597 (Mallmann u.a. (Hg.): Die „Ereignismeldungen UdSSR“, S. 264 (EM Nr. 47, 9. August 1941)). Див. також: R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews...*, p. 312 та YVUn, *Tarnopol, Invasion pogrom, German Reports, August 9, 1941*. Переклад цього фрагмента в: В. Васильєв та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 140 (Operational Situation Report USSR No. 47. Einsatzgruppe C) неточний.

¹¹⁸ *Обыкновенный фашизм*, Фильм 2, «Мосфильм», 1965.

Ергард Крьогер

Erhard Kroeger
ארהרד קרייגער
Erhard Kroeger
(1905 – 1987)

«5.7.1941... Айнзацкоманда 6 (штандартенфюрер д-р Крьогер) у Львові в управлінні НКВС, повідомляє: понад 400 євреїв розстріляні у якості помсти за вбитих українців, ще 200 на черзі», – зі звіту про діяльність відділу контррозвідки штабу 17-ї армії за 15 травня – 12 грудня 1941 р.

"5.7.1941... Einsatzkommando 6 (Standartenführer Dr. Kroeger) in Lviv in the NKVD Board informs the following: over 400 Jews were shot down as a revenge for the killed Ukrainians, 200 more persons are coming," – from the report on activities of the counter-intelligence unit of staff of the 17th Army, dated May, 15 – December, 12, 1941.

Народився у Ризі. Член Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) та охоронних загонів (СС) із 1940 р. У червні-листопаді 1941 р., у званні штандартенфюрера СС, командував Айнзацкомандою 6, особовий склад якої здійснював масові вбивства євреїв у Львові. Із 1942 р. – на службі у військах СС, у 1944 – 1945 рр. очолював штаб зв'язку СС при Російській визвольній армії генерала Андрія Власова. Після капітуляції Третього Райху переховувався за фінктивними документами у Німеччині, Італії та Швейцарії. Арештований у 1965 р. І в 1969 р. заступлений до 3 років та 4 місяців ув'язнення.

Born in Riga. Member of National Socialist German Workers' Party (NSDAP) and guards (SS) since 1940. In June-November, 1941, in the rank of SS-Standartenführer, he commanded Einsatzkommando 6. Its staff committed mass killings of Jews in Lviv. From 1942, he served in the SS forces. In 1944-1945, he was head of SS communications staff at Russian Liberation Army of the General Andriy Vlasov. After capitulation of the Third Reich, he was hiding under false identity in Germany, Italy, and Switzerland. Arrested in 1965. In 1969, he was sentenced to 3 years and 4 months of imprisonment.

Автор: Андрій Усач
By Andriy Usach

Фото № 3.2. Взяте з: Виставка: *Львів, Lwów...*, Стенд: *Ергард Крьогер*. Цей самий рапорт зацитовано в статті: V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...*, p. 230. Зрозуміло, що він стосується третього періоду. Звертаємо увагу на м'який вирок, який отримав E. Kröger [E. Kröger].

ОУН. Зараз опубліковано багато документів ОУН, які включають плани, звіти, розпорядження, звернення і т. ін.¹¹⁹ У них немає згадок не те що про кількість забитих у Львівському погромі, а навіть про сам погром¹²⁰. Слово "погром" містить лише наступний уривок: «Жида в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів побороює жидів як підпору московсько-

¹¹⁹ Див. напр. В. Косик, *Україна в Другій світовій війні у документах...*; О. Дзюбан, *Українське державотворення...*; *Украинские националистические организации*, Т. 1...

¹²⁰ Д. Поль (*Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, S. 54) натякає (Interne Dokumente der ukrainischen nationalistischen Bewegung sind nur sehr einige vorhanden, zum Teil liegen sie wohl noch in den Archiven des ehemaligen KGB), що такі документи є, тільки КГБ їх приховує.

большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог»¹²¹.

Попри це однозначне заперечення, історики, зокрема спираючись на цей документ, стверджують організацію погрому бандерівцями з наведеною вище (див. виноску 16) декларацією Дж.-П. Химки. За відсутності повідомлень про сам погром вони цитують також інші документи, які до нього не стосуються.

Українські напівдокументи

Йдеться про матеріали, які В. Косик, згідно з французькою дипломатичною термінологією, називає *nul et non avenue* (неіснуючі й недійсні)¹²². Це — непідписані нікуди не відіслані тексти непрозорого походження без правового статусу.

“Життєпис” Я. Стецька. Він був нібито написаний (але не відісланий) для нацистів у липні 1941 р. З “Життєпису” часто цитується наступний уривок (курсивом виділено дописане від руки): «Вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, а не жидівство, яка властиво держала Україну в неволі, тим не менше доцільно належно безперечно шкідливу і ворожу роллю жидів, що помагають Москві закріпачувати [?] Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і т.п.»¹²³. Перше речення цього уривка, по суті, повторює відповідні місця наведеного вище фрагмента постанови II Великого збору ОУН та статті самого Я. Стецька¹²⁴. Теза другого речення в публікаціях Я. Стецька не фігурувала і видається підозрілою. По-перше, вона не дуже логічна. Природніше було б у першу чергу винищувати “Москву”, а не “жидів”. По-друге, перед нападом на СРСР нацисти ще не проводили масового фізичного винищення євреїв, отже незрозуміло про які німецькі методи “екстермінації” йдеться. Названо лише “виключення асиміляції”, але до “екстермінації” воно має дуже посередній стосунок.

Пояснимо докладніше. Перед вторгненням до СРСР німецька політика щодо євреїв полягала в усунуванні їх з керівних посад, експропріації власності, переселенні до гетто та “заохоченні” до еміграції. Планувалося переселення євреїв у різні віддалені місця: до Палестини, до Люблінського воєводства чи, навіть, на Мадагаскар¹²⁵. “Виключення асиміляції” було частиною цієї політики. “Екстермінації” не планувалося. Тоді, у травні 1940 року, в доповідній записці «Поводження з народами Сходу» Г. Гіммлер називав “більшовицькі методи” масових знищень “ненімецькими”¹²⁶. Питання про накази щодо євреїв, віддані

¹²¹ 1941 р., квітень. Із постанови II Великого збору ОУН у Кракові... В: О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, с. 11. Із цього фрагмента часто вилучається середнє речення, що спотворює зміст; див. напр. Ф. Левитас, *Холокост на Україні...*, с. 87.

¹²² В. Косик, *Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження...*

¹²³ К.С. Berkhoff, M. Carynnyk, *The Organization of Ukrainian Nationalists...*

¹²⁴ З. Карбович, *Жидівство і ми*, Новий шлях, 8.05.1939. Ця теза належить, здається, Д. Донцову (див. напр. Г. Мотука, *Українська партызантка 1942—1960...*, с. 45).

¹²⁵ Див. напр. Р. Friedman, *The Lublin reservation and the Madagascar plan...*; Т. Szarota, *U progu zagłady...*, с. 11 чи Х. Хене, *Черный орден СС...*, Глава 12.

¹²⁶ R. Manne, *A desert inside. Saul Friedländer's 'The Years of Extermination'...* чи Х. Хене, *Черный орден СС...*, Глава 12.

нацистським керівництвом перед вторгненням до СРСР, дискусійні¹²⁷; окрім того, Я. Стецько пише про вже чинну німецьку практику.

Ось відповідне місце чистового німецького варіанта: «Da der Hauptfeind der Ukraine nicht Judentum sondern Moskau " ist, die die Ukraine unterjocht hat, ist der moskowitzische Imperialismus mit der zersetzenden Hilfeleistung der Juden nicht zu verwechseln. Trotzdem ist die Rolle der Juden nicht zu unterschätzen. Ich bin der Meinung, dass im Kampf gegen das Judentum in der Ukraine die deutschen Methoden anzuwenden sind»¹²⁸.

Тут вже ніяких "екстермінацій" без "асиміляцій", втім, як і "винищення жидів", нема. Багато авторів переписують статтю кілька разів. Критикувати Стецька за написане в чернетці — це все одно, що на підставі чернетки звинувачувати математика в хибному доведенні теореми. Окрім того, знаючи, як "Життепис" було знайдено, не можна виключити, що "умільці" з КГБ виправили фрагмент тексту, наприклад, замінивши *елімінацію*¹²⁹ на *екстермінацію*.

Отже, друге наведене речення чернетки щонайменше сумнівне. Втім, цілий "Життепис" сумнівний¹³⁰. Якщо ж припустити його автентичність, а особливо автентичність "екстермінації", то звідси випливає не тільки непричетність Я. Стецька до погрому, а й те, що він про погром навіть не знав. Інакше Стецько, доволі докладно описуючи події початку липня 1941-го у Львові, повідомив би головне: «Ми лише у Львові знищили тисячі євреїв, продемонструвавши солідарність з вашими антиєврейськими настроями та перенісши в Україну ваші методи екстермінації». Ба більше, в першій половині липня націоналісти мали багато нагод нагадати нацистам про своє нібито виконання Львівського погрому¹³¹. Але у відповідних документах відсутні навіть слова "євреї" та "погром".

Стенограма конференції. Йдеться про стенограму конференції ОУН у Львові 18—19 липня¹³². Серед іншого, на конференції обговорювалося став-

¹²⁷ Див. напр. Ш. Фридлендер, *От антисемитизма к уничтожению...* або Х. Хене, *Черный орден СС...*, Глава 12.

¹²⁸ K.C. Berkhoff, M. Carynnyk, *The Organization of Ukrainian Nationalists...*

¹²⁹ Здається, вперше про "Життепис" згадує В.П. Чередниченко (*Націоналізм проти нації...*, с. 95 з посиланням: ЦДАЖР УРСР ф. 3833, оп. 3, спр. 7, арк. 5). Як підтвердження організації націоналістами погрому, історики часто цитують фрагмент Стецькового листа від 25.06.1941: «Робимо міліцію, що допоможе жидів усувати і охоронить населення» (О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, с. 77). Такий прийом у істориків трапляється часто і нагадує відомих "шептунів" з 13-ї подорожі Ійона Тихого (С. Лем, *Із зоряних щоденників Ійона Тихого...*, с. 77—93.), які підказували, що потрібно відчувати, оглядаючи спектакль. Зрозуміло, фрагмент має прямий сенс і не може розглядатися поза контекстом цілого листа.

¹³⁰ Т. Гунчак, *Проблеми історіографії: історія та її джерела...*; О. Городецький, *Звідки беруться міфи від ПР про "фашистів"...* Згідно з О. Городецьким, у 2002 р. в Україні проводилася експертиза цього документа, зокрема аналізи паперу та почерку. Наскільки ми зрозуміли, чернетку визнано сумнівною. Про німецький переклад О. Городецький не пише. Він також пропонує розглядати "Життепис" разом з іншими матеріалами КГБ, спрямованими на дискредитацію Я. Стецька.

¹³¹ Див. напр. О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, документи на с. 134, 139, 144, 148, 157, 177.

¹³² Там само, с. 181—191. Про проблемність цього документа див. О. Минайленко, С. Рябенко, *Пастка для дослідників...*

лення до євреїв. Висловлювалися різні думки, проте жодного слова про погроми, і попередній — 1 липня і наступний — “дні Петлюри”, сказано не було.

Книга фактів. «4—7.7.1941. Представники прибувших до Львова у великому числі відділів гештапа звернулись різними дорогами до українських кругів, щоб українці урядили триденний погром жидів. “Замість уряджувати маніфестаційні похорони політв’язнів помордованих більшовиками, говорили вони, краще зробити велику відплатну акцію на жидах”. “Німецькі поліційні, ані військові власті не будуть в цьому перешкоджати”. Керівні чинники ОУН довідавшись про те, подали до відома членам, що це є німецька провокація, щоби скомпромітувати українців погромами, щоби дати претекст німецькій поліції до вмішування і “роблення порядку”, і найважливіше, — щоби відтягнути увагу й енергію українського загалу від політичних проблем боротьби за державну самостійність, на слизьку дорогу анархії, злочинів і грабіжництва. Вже II-й ВЗ ОУН висказався рішуче проти якихнебудь жидівських погромів засуджуючи такі тенденції, як намагання окупантів відвертати увагу народних мас від корінних проблем визвольної боротьби. Тепер, в перших днях німецької окупації, зреалізовано ці постанови в практиці, забороняючи участі в погромах жидів і протиділаючи німецьким провокаціям. Тільки завдяки рішучій поставі кадрів ОУН не дійшло в перших днях по уступленню більшовиків до масового вирізання жидів у Львові та інших українських містах, мимо величезної хвилі збурення, яке викликало вимордування більшовиками 80 тисяч українських політичних в’язнів і мимо численних провокацій німецького гештапо, щоб кинути українців до вирізання жидів»¹³³.

Цей фрагмент датується 1946—47 роками¹³⁴. Його твердження є цілком правдоподібними (див. наведені вище німецькі й українські документи). Проте фрагмент нечіткий і допускає різні тлумачення. Ми тлумачимо його так: Погром стався, але до “масового вирізання жидів” не дійшло. Тому “гештапо” зверталося до “українських кругів” з пропозицією “зробити велику відплатну акцію на жидах”. Дати пропозиції не вказано, але вона якось пов’язана з масовими похоронами: “Замість уряджувати маніфестаційні похорони політв’язнів”. Час самих похоронів нам не до кінця зрозумілий. Е. Стейнкопф датує похорони 5-м або 6-м липня¹³⁵, цитований нижче С. Ружицький — приблизно 3—4 липня (звичайно, названа С. Ружицьким дата набагато ймовірніша). Врешті, звернімо увагу, дати 4—7.7.1941 — це третій період. Отже, “гештапо” запрошувало українців до участі в “акції відплати”. Запрошувало не бандерівців, бо вони “довідались про те”.

Зауважимо, що однозначна заборона погромів і відсутність повідомлень про них у документах не означають, що на початку липня 1941 р. націоналісти не чинили жодних насильницьких дій щодо євреїв. З великою ймовірністю, націоналісти брали участь у затриманнях, з подальшою передачею нацистам осіб, запідозрених у співпраці з совітами. Вони також брали участь у примушуванні євреїв до різних фізичних робіт¹³⁶. На це вказує, зокрема, Стецько. «Оче-

¹³³ «До книги фактів» — фрагмент документа ОУН(б), вилученого КГБ...

¹³⁴ С. Рябенко, «Книга фактів». Історія джерела...

¹³⁵ A.J. Steinkopf, *Hundreds shot in Lwow...*; A.J. Steinkopf, *The tragic story of mass funerals...*

¹³⁶ Примушування євреїв до фізичних робіт добре відоме і зафіксоване в пресі («Жида вчать вже працювати, хоч це їм доволі тяжко приходить, бо в “червоному раю” не привикли

видно, жиди, які досі ніколи не працювали на таких роботах, могли це уважати своїм приниженням¹³⁷, як командна, спільно з москалями чи з поляками верства в Україні, але з точки зору справжнього господаря цієї землі – українців, це було справедливо, правильно, доцільно. Коли українці фізично працювали, щоб знищення після збомблень направляти чи вивозити румовища, то чому не мали робити цього спільно з українцями жиди і поляки?!»¹³⁸

Засоби масової інформації

Преса. З 1 липня до Львова прибувають закордонні кореспонденти. Більшість доїхала 2 липня після обіду¹³⁹. К. Кебузинські й О. Мотиль передрукували їхні статті, а також інші публікації з різних країн про львівські події початку липня¹⁴⁰. У них є лише дві згадки, які можна тлумачити як переслідування євреїв: «Спеціальна секція табору [для військовополонених] влаштована збоку для євреїв. Вони надзвичайно цінні, бо є великими лінгвістами і зазвичай навіть для рідкісного діалекту вдається знайти єврея, який його розуміє»¹⁴¹. «Місцеве населення настрашене оголошеннями, які [...] погрожують смертною карою за будь-яке порушення німецьких окупаційних законів; особливо настрашені численні євреї, які не знають, чого очікувати»¹⁴².

до фізичної праці». *Нове життя в Синявщині...*) та спогадах євреїв. Таке примушування чинили нацисти, націоналісти та просто місцеве населення в різних комбінаціях.

¹³⁷ Справді, євреями воно так і сприймалося: «Це було вкрай принизливе відчуття — коли лікарі та вчителі чистили вулиці з лопатами в руках» (АЖИ, 301/1181, Lilit Stern).

¹³⁸ Я. Стецько, *30 червня 1941 р...*, с. 177.

¹³⁹ К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 392—393.

¹⁴⁰ К. Kiebusinski, A. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*, p. 247—274. Книжка також містить світлинку (на с. 396) з підписом: *Foreign journalists at a mass grave for the murdered victims, July 1941*.

¹⁴¹ A.J. Steinkopf, *Hundreds shot in Lwow...*

¹⁴² L. Heinzerling, *Covering Tyranny, The AP and Nazi Germany...*, p. 87 (Alvin Steinkopf, *Bureau Journal, Louis Paul Lohner Papers, 1940—41, Reel/ Frame 32/709, Wisconsin Historical Society, Madison, Wisconsin, WHS*).

Фото № 4.2. Взяте з сайту: REIBERT.info, *Галичина в Генеральному Губернаторстві...*, с. 3 (Tery, *Die Auslandsprese besucht die Sowjetfront. Der Vertreter von Stockholm Tidningen (mit Kamera) unterhält sich mit einem Deutsch sprechenden Ukrainer in Lemberg, der die Sowjetbesetzung miterlebt hatte*). Чоловік праворуч мало схожий на українця.

Перші радянські публікації про німецьку окупацію Львова повідомляють про нацистські злочини, не згадуючи погромів¹⁴³. Наводяться розповіді осіб, які може фізично й не існували; принаймні ніхто не намагався їх знайти. Німецька преса ці повідомлення спростовувала¹⁴⁴. Водночас, німецька преса розповідала про радянські злочини у в'язницях, а радянська — спростовувала¹⁴⁵. Західна преса переповідала або німецьку, або радянську версію, або обидві. Ось приклад.

¹⁴³ *Зверства фашистских варваров в захваченных районах...; На очередной пресс-конференции иностранных корреспондентов...; Зверства фашистов во Львове...; Кровавые злодеяния гитлеровских войск во Львове...*

¹⁴⁴ *Вершок жидівського нахабства*, Краківські вісті, 16.07.1941 (переклад з Völkischer Beobachter).

¹⁴⁵ Перші відомі нам радянські спростування датуються 9 та 10 липня (*Сообщения Советского Информбюро...*, с. 38, 41).

Фото № 5.2. Взяте з книжки: *Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941...*, с. 70. Подія відбувається у в'язниці на Лонцького. Здається, чоловік праворуч має стрічку. Іншу, дуже відому, світліну з в'язниці на Лонцького разом зі статтю про радянські звірства в Україні див. у «Völkischer Beobachter» за 6 липня 1941 року, а також світлини в номерах цієї газети за 7,8,9,11 липня 1941 року.

До радянських спростувань під'єднався навіть В. Молотов. 12 липня він повідомив британському послові в Москві, що після відступу радянських військ зі Львова у в'язницях лишилася цілою й здоровою “деяка” частина в'язнів, серед них не більше 150 поляків. В. Молотов також припустив, що німці над ними “вчинили розправу”, а тепер хочуть її приховати, повторюючи “провокаційні небилиці” про радянську владу¹⁴⁶. Про кількість заливаних в'язнів інших національностей В. Молотов не повідомляв. Сама інформація Молотова була відповіддю на запит польського емігрантського уряду через британського

¹⁴⁶ К. Kiebusinski, A. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*, p. 228.

посла у Москві. Наскільки ми зрозуміли, трохи пізніше проф. О. Гурка [Olgiert Górka] писав, що ті «160 осіб справді були розстріляні радянськими органами», але «переважну більшість з них складали українці»¹⁴⁷; отже польський емігрантський уряд втратив інтерес до цієї справи. С. Гартман пояснює це так: «Про львівську різанину в'язнів, яку вчинило втікаючи НКВД, у Польщі знають далеко не всі. Більшість суспільства про це не чула [...] Про Катинь знає цілий світ [...] Були поляками [...] Були офіцерами, отже людьми освіченими, походили переважно з освічених родин. Тож було кому домагатися правди. Тимчасом, жертви вбивства у Львові не походили з жодної визначеної військової чи політичної формації. Безсумнівно, більшість із них — це прості люди. Багато з них випадково потрапили до в'язниці — радянська поліція не чекала на доводи вини [...]»¹⁴⁸.

У будь-якому разі, мови про погром у всій цій дискусії не було.

Повідомлень тогочасної української преси про Львівський погром не знаємо. Дж.-П. Химка шукав їх у «Краківських вістях»¹⁴⁹ і ось його висновок: «Краківські вісті ніколи прямо не згадували про погром, але існують деякі фрагменти, що нав'язують до нього». Далі в тексті йдуть умовиводи з посиланням на номер за 12 липня, де стверджувалося, що в місті стало менше видно євреїв. Міркування Дж.-П. Химки не видаються логічними. І цитована ним, і інші подібні статті в пронімецькій україномовній пресі прославляли щасливе життя, яке настало після приходу німців до Львова. Щасливе життя включало обмеження для євреїв¹⁵⁰. Але зі статей не видно, що їхні автори хоча б чули про минулий погром.

Проте існує принаймні одне повідомлення української преси про погроми в Галичині, а саме про погром в Коломиї. «Відданість, карність, організованість українського населення Покуття в боротьбі з комуністичними московсько-жидівськими опричниками та активність нашого населення в будівництві Української держави стала зразу сіллю в очах всіх ворогів нашого народу. Дня 4 липня ц. р., коли-то населення Коломиї усувало з вулиць міста пам'ятники кремівських злочинців, ці, з природи ворожі нам, елементи виступили з провокаційними накликами до населення грабувати не тільки жидівські, але також державні і кооперативні підприємства. Всі ці виступи мали на цілі дезорганізувати відбудову нашого нормального життя, а тим самим і нашу державотворчу роботу. Хто ж це такі — ті елементи, що на другий день по прибутті Мадярсько-королівських військ до Коломиї почали свої протиукраїнські, протидержавні виступи? Як показалося, головними ініціаторами цих

¹⁴⁷ K. Kiebusinski, A. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*, p. 240.

¹⁴⁸ S. Hartman, *Wspomnienia — lwowskie i inne...*, s. 94.

¹⁴⁹ J.-P. Himka, *Ethnicity and the reporting of mass murder...*, p. 385.

¹⁵⁰ «Жидівське населення в першому часі зникло з вулиць міста» (Інтерв'ю з Г.Й. Баєром [Hans-Joachim Beyer], Краківські вісті, 6.07). «“Вибраний народ” поховався в мишачі нори» (Краківські вісті, 12.07). «Жидів майже на місті не видно (хоч так багато було їх останнім часом у Львові). Зрозуміли вони, що їх царство скінчилося, коли їх покровителі втекли, зіставивши по собі криваві пам'ятники» (Жовківські вісті, 6.07). «Т. зв. вибраний народ поховався в мишачі діри» (Українські щоденні вісті, 8.07). «Вступ до парків заборонений жидам» (Краківські вісті, 18.07). «Жидів не видно, тільки де не де промайне тінь ненависного семіта і зникне в завулках Жовківської, Шпитальної чи Краківської» (Львівські вісті, 19.08) і т. п.

злочинних провокацій були комсомольські диверсанти; вони, користаючи з хвилево послабленої нашої уваги в їх сторону в зв'язку з приходом мадярських військ, приступили до виконання своїх директив, які одержали з Москви. [...] Заявляємо, що ми не хочемо цим боронити жидів, бо добре пізнали ми на своїй власній шкурі, яку роль відіграла частина цього народу, запоморочена вигідними для себе комуністичними доктринами, стаючи в авангарді московського большевизму, та яку роль відіграє майже цілий жидівський народ тепер в таборі англійсько-американських паразитів-плітократів. Ми хочемо лише вказати нашому громадянству, які є теперішні цілі конаючої Москви, та остерегти українське населення перед цього роду провокаціями, які мають на цілі здискредитувати наш український державотворчий рух, зсуваючи свої злочинні анархістичні вчинки на рахунок українського громадянства. Другим елементом, що накликував нарід до стріляння в жидівську товпу, це невідвічальні осібняки з польського табору, піддержувані морально, на жаль, і поважнішою частиною польського громадянства [...]»¹⁵¹.

Оголошення та листівки. Йдеться про оголошення й листівки, які розвішувалися на стінах або роздавалися у Львові у другому періоді.

Дуже часто істориками цитується такий “заклик до погрому”: «Народе! Знай! Москва, Польща, мадари, жидова — це Твої вороги. Нищ їх»¹⁵². Його автентичність сумнівів не викликає. Сумніви викликає час написання. Якби бандерівці хотіли заохотити українців до єврейського погрому, то зробили б це зрозумілими для населення словами, а не писали цілого історичного есе, закликаючи в кінці, серед іншого, обганяючи німецьку армію, нищити Москву, нищити вже два роки тому знищену Польщу чи щойно прибулі до Галичини мадярські війська. Цитований заклик міститься у відозві, підготовленій І. Климівим до війни. Наказ та інша відозва Климів¹⁵³, написані після початку війни, оприлюднені, як і перша відозва, 1 липня, реалістичніші і до мадярського погрому не закликають (звернімо увагу, першу відозву було опубліковано у Станіславі, зайнятому угорськими військами). Документи, де б повідомлялося про вдало здійснений І. Климівим погром, відсутні.

Опубліковані зараз німецькі документи не згадують бандерівських листівок із закликами до погрому. І не те щоб німці не цікавилися листівками: «[...] група Бандери розгорнула останнім часом особливу активність, поширюючи листівки і т.п. В одній з цих листівок мовиться, поміж іншим, про те, що український визвольний рух, який раніше переслідувала польська поліція, тепер буде переслідувати німецька поліція»¹⁵⁴.

¹⁵¹ *До нормального життя...* Самі євреї в організації погрому в Коломиї звинувачували українців (Т. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej...* s. 7), а німці — угорців (*Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 372).

¹⁵² О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, с. 126—129. Такі заклики не можна розглядати у відриві від загальної риторики тих часів. Докладніше про це див. С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки...*

¹⁵³ О. Дзюбан, *Українське державотворення...*, с. 129—131, 132—133.

¹⁵⁴ Див. цитований вище звіт Р. Гайдріха від 3.07.1941. Звісно, ця листівка могла бути введена й польськими або радянськими підпільниками з провокаційними цілями.

Мабуть, один і той самий великий жовтий плакат бачили дописувач «Жовківських Вістей», Я. Роговський та лікар Гольд¹⁵⁵. На плакаті згадуються НКВД і міліціонери, але не євреї та погром. Афішу із закликом «Україна — для українців» та розклеєні плакати з актом проголошення незалежності України бачив Є. Наконечний¹⁵⁶. Твердження про тогочасні українські плакати й листівки із закликами до погрому в літературі зустрічаються часто: «Хай живуть Адольф Гітлер і Степан Бандера! Смерть євреям і комуністам!»¹⁵⁷. «Ляхів — за Сян, Москалів — до ями, Жидів — на гак!»¹⁵⁸. «"Ляхів, євреїв і комуністів знищуй без жалю, не май любові [zamiłowania] для ворогів Української Національної Революції!" — закликала вже явно до різанини та погромів листівка ОУН, яку вручали перехожим типи з синьо-жовтими опасками на рукавах»¹⁵⁹.

Про ці плакати й листівки ми знаємо з розповідей "ляхів" та євреїв. Роздавання таких листівок у Львові, переважна частина населення якого складалася з поляків та євреїв, більшість з яких не вміла читати українською, із закликом знищувати самих себе, видається заняттям досить безглуздим.

Існують також повідомлення про німецьку агітацію. «Вже в перші години німці розклеїли по місті плакати, які підбурювали [населення] проти євреїв. У тих плакатах і в листівках, які роздавалися на вулицях, євреїв зображували як палії війни, їх звинувачували у неймовірних злочинах, зокрема у буцімто винищенні кількох тисяч поляків та українців»¹⁶⁰. Природно, що або відразу, або в пізніших переказах, ці німецькі плакати та листівки перетворилися в українські.

Радіо. Кілька днів після початку німецької окупації працювала українська "радіостанція імені Євгена Коновальця". Хоча в літературі й трапляються згадки про стрічки з магнітофонними записами радіопередач, зокрема зі зверненням С. Бандери, проте якщо вони й були, то не збереглися. Існують тогочасні газетні публікації та численні українські спогади про оголошення "Акту відновлення незалежності України" й інші передачі цієї радіостанції¹⁶¹. Частина єврейських его-документів стверджує, що українська радіостанція передавала заклики до погрому¹⁶².

Наприклад, *Л. Горнштейн* розповідає: «Ще перед тим, як росіяни повністю залишили місто, українці захопили львівську радіостанцію. Це було 30 червня 1941. Вони знову і знову передавали погрозу євреям: "І ми

¹⁵⁵ М.О., *Перший день звільненого Львова*, Жовківські Вісті, 6.07.1941. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 203. Z. Hoffman, *Z teki lwowskiej...* (*Z dziennika Golda*), s. 135—145. Див. також АЖН, 229/11.

¹⁵⁶ Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 118. У книжці В. Чередниченка *Націоналізм проти нації...*, с. 90, міститься світлина плакату із заголовком: *Деклярація правління української держави і підписом: Фашистські націоналістичні оголошення на початку липня 1941 року у Львові*.

¹⁵⁷ E. Yones, *Die Straße nach Lemberg...*, S. 18.

¹⁵⁸ Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 244.

¹⁵⁹ E. Prus, *Herosi spod znaku tryzub...*, s. 179; R.J. Czarnowski, E. Wojdecki, *Lwów...*, s. 353.

¹⁶⁰ F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 3; Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 93. Див. також свідчення Г. Шкурпелло-Вайзер далі.

¹⁶¹ Див. напр. *Вісті зі Львова...* або М. С.-Чарторийський, *Від Сяну по Крим...*, с. 26.

¹⁶² D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, S. 58.

зустрічатимемо німців кошиками, повними єврейських голів»¹⁶³. Сам В. Меламед зауважує: «Здається, повідомлення було неточно інтерпретоване й перефразоване, бо в оригіналі воно звучало так: “[У 1939 році] ви вітали Сталіна квітами. Ми, на знак привітання, розкладемо ваші голови біля Гітлера». В. Меламед посилається на К. Беркгофа й М. Царинника¹⁶⁴, які, проте, стверджують, що це — цитата з листівки; не вказуючи дати її друку і посилаючись на Т. Зандкюлера¹⁶⁵. Цитована Т. Зандкюлером стаття¹⁶⁶ датує листівку 24.06.1941. Самої листівки ніхто не бачив. Зрозуміло, чутка про кошики, повні єврейських голів, кружляла тоді Львовом. Її й переказують Л. Горнштейн та автор газетної статті, додаючи від себе різні деталі.

Підсумуємо: розповідь, записана через кілька, а навіть кілька десятків років про почуте по радіо нерідною, а часто й малозрозумілою мовою, є малопереконливою.

¹⁶³ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...* (Lusia H., “Interview by Survivors of the Shoah Visual History Foundation.” Video recording, Cincinnati, Ohio, 2 May, 1996, segment 13). Кошики з єврейськими головами зринають і в книжці J.M. Peck, *At the Fire’s Center...*, p. 30, яка розповідає про Л. Горнштейн.

¹⁶⁴ K.C. Berkhoff, M. Carynnyk, *The Organization of Ukrainian Nationalists...*

¹⁶⁵ T. Sandkühler, “*Endlösung*” in *Galizien...*, S. 113 (Lemberger Zeitung, 10 June 1942, S. 3).

¹⁶⁶ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 298 (Felix Schmittjakob, *Bolschewistisches und polnisches Judentum. Wie es die Juden während der Sowjetherrschaft in Lemberg trieben*).

3. ЕГО-ДОКУМЕНТИ

Для підрахунку кількості жертв погрому на підставі его-документів принциповою є їхня вірогідність. Вона й буде предметом цього розділу. Відразу зазначимо, що питання вірогідності его-документів зовсім не нове. Наприклад, воно розглядалося для ситуації дещо схожої на нашу – погрому в Єдвабному¹⁶⁷. Наведені нижче міркування можна вважати адаптацією загальних принципів, що стосуються вірогідності его-документів, до оцінки кількості жертв Львівського цивільного погрому.

Межі використання его-документів для встановлення перебігу подій, пов'язаних з Голокостом, проблематичні. Наприклад, Р. Гільберґ ставився до них критично. Скажімо, інформації про жертви Львівського погрому у його монографії¹⁶⁸ нема, бо немає справжніх документів щодо них. Інші дослідники, навпаки, інтенсивно використовували его-документи¹⁶⁹. До останніх належить і Ф. Фрідман¹⁷⁰, хоча він попереджав про небезпеки, пов'язані з використанням его-документів.

«На противагу до німецьких джерел, які намагаються приховувати або применшувати справжні розміри єврейської трагедії, єврейські джерела показують нам справжні розміри катастрофи. Але вони також тенденційні; вони, зрозуміло, схильні до перебільшень і спотворені стресом від жахливих подій. Єврейські джерела не просто описові, а радше пристрасні й емоційні, часто звинувачувальні, інколи апологетичні [...] Не кожен очевидець здатен на чітку об'єктивну розповідь про подію. Для більшості євреїв у часи нацистської окупації можливості вільно пересуватися та робити надійні спостереження були обмеженими; і в умовах нацистських гонінь чутки часто вважалися правдою. Багато свідків були неосвіченими або занадто наївними, щоб зрозуміти складні ситуації, і отже, давали спрощені описи подій. Вони не були настільки інтелігентними, щоб зрозуміти, чим є безстороннє твердження, і

¹⁶⁷ R.J. Ignatiew, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa...*, s. 58–59. Постанова містить посилання на відповідну криміналістичну літературу.

¹⁶⁸ R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews...*

¹⁶⁹ Чи не найвідомішим істориком Голокосту, який інтенсивно використовує его-документи, є Ш. Фрідлендер; див. S. Friedländer, *Czas eksterminacji...* Його книжка більше нагадує літературний твір з дуже вільним трактуванням фактів.

¹⁷⁰ Див. напр. R. Stauber, *Philip Friedman and the beginning of Holocaust studies...*; N. Aleksion, *Philip Friedman and the emergence of Holocaust scholarship...*

таким чином видавали — несвідомо і в святій вірі — особисті судження і бажання за факти. Часто особи, які брали інтерв'ю, самі були недостатньо навчені в таких складних питаннях, і їхні власні емоції або упередження руйнували об'єктивність розповідей»¹⁷¹.

Подібні думки висловлювали й інші дослідники. Наприклад, Пінчук писав: «Зрозуміло, що присутність оповідача на місці події під час цієї події сама собою не гарантує автентичності. Враховуючи сильну тенденцію до реконструкції минулого з точки зору сьогодення та дуже високу можливість забути багато деталей, треба бути дуже обережним у використанні свідчень»¹⁷².

Наведені вище міркування Ф. Фрідмана та Б.-С. Пінчука цілком раціональні, проте вони не дають відповіді на питання: чи можна робити висновки про певну подію *лише* на підставі его-документів, тобто у випадку, коли інших документів про неї не існує? Наведемо аналогію з точними науками. Фахівці з активності Сонця добре знають, що які б точні вимірювання у видимому спектрі не робилися і які б віртуозні методи обробки отриманих даних не застосовувалися, без виконання інших вимірювань (наприклад, напруженості магнітних полів) і врахування результатів цих вимірювань, справжньої картини активності Сонця отримати не вдається. Так само добре фахівці з точних наук знають про важливість вимірювань близьких явищ однаковими приладами. Наведемо приклад подібної ситуації в історії. Оцінюючи кількість жертв першого періоду¹⁷³, К. Штруве користується лише класичними документами. Натомість, оцінюючи кількість жертв другого періоду¹⁷⁴ — лише его-документами та, частково, візуальними джерелами. Зрозуміло, висновки отримані за допомогою так різних методів мають зовсім різну вагу¹⁷⁵.

Окрім того, надзвичайно важливим є правильне збирання, систематизація і використання его-документів. Модельними вважаємо свідчення вбивства львівських професорів, зібрані З. Альбертом з використанням криміналістичних методів¹⁷⁶. Бувши обізнаним з криміналістикою лікарем-патологоанатомом, З. Альберт проводив слідчі експерименти та оформляв протоколи. У листах до свідків він ставив конкретні запитання: час, місце, кількість, одяг, мова. Майже всі повідомлення його книжки *первинні*, тобто свідок описує події, очевидцем яких сам був, і увесь час видно, де він є, що робить, що бачить і що чує. Скажімо, свідок не каже “гестапівці”¹⁷⁷, а “особи у сіро-зеленому однострої в кашкетах з емблемою черепа”. Попри трагічні події, більшість свідчень точна й докладна. Наприклад, А. Лонгшам де Бер'є [Aniela Longchamps de Bérrier] за ніч втратила чоловіка й трьох синів. Проте її опис події до болю реалістичний.

¹⁷¹ P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 504—505.

¹⁷² B.-S. Pinchuk, *Shtetl Jews Under Soviet Rule...*, p. 1.

¹⁷³ К. Струве, *Масові вбивства в'язнів львівських тюрем...*

¹⁷⁴ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 304—378.

¹⁷⁵ Порівняння оцінок кількості забитих за допомогою цих різних типів джерел (оцінки *індексів узгодженості*) проведемо далі.

¹⁷⁶ Z. Albert, *Każń profesorów lwowskich...* Справа львівських професорів, на відміну від Львівського цивільного погрому, фігурувала також у кількох офіційних розслідуваннях.

¹⁷⁷ “Гестапівцями” тоді називали осіб у одностроях служби безпеки або подібних.

Більшість єврейських розповідей про погром інші. Багато з них нагадують переказ побаченого фільму. Там із самим оповідачем нічого поганого не стається. Часом його присутність видно лише з фрази “я сам бачив, як”, а часом і її немає. У багатьох оповіданнях не вказано ні часу, ні місця, навіть не можна зрозуміти, хто був виконавцем тих чи інших дій — цивільні чи військові. Інколи оповідання ведеться у пасивній невизначеній формі: “зловлено”, “пригнано”, “вбито” тощо. Єврейські розповіді подібні до польських та українських оповідань про побачене у львівських в’язницях. Цю подібність помічали деякі автори. Зокрема, Ж. Ковба зауважує, що у спогадах про події літа 1941 «трагічно переплелися дійсні факти про закатованих советами українців і чутки про них»¹⁷⁸. Цікаво також порівняти єврейські розповіді про погром з німецькими розповідями про наслідки радянських в’язничних страт. На відміну від поляків чи українців, німці фактично не були їхніми жертвами. Але німецькі оповіді¹⁷⁹ не менш експресивні і не менш неймовірні, ніж єврейські оповіді про погром. Проте особливо різною є подібність описуваних деталей Львівського погрому до деталей “пацифікації” 1930 року в Галичині¹⁸⁰. Це й арешти невинних та інтелігенції, роздягання та гвалтування жінок, вбивства вагітних та дітей, побиття палицями, прикладами й батогами, топтання по тілах, заганняння до води, примушування до бігання за возом, до співання, моління, вигукування гасел, грання на музичних інструментах, колінкування, рачкування, плазування, лежання долілиць, примушування до фізкультурних вправ, руйнування пам’ятників та знищення портретів тощо.

Далі розглянемо особливості розповідей про Голокост, важливі для підрахунку кількості осіб, забитих у Львівському погромі. Спочатку нагадаємо нашу загальну класифікацію его-документів¹⁸¹. Серед них розрізняємо *свідчення* (перекази побаченого), *перекази почутого та прочитаного* і *декларації*. Почуте поділяємо на випадки, коли оповідач називає джерело інформації і коли — ні. Криміналістика зараховує свідчення до *первинних доказів*, а перекази почутого від безпосереднього свідка — до *похідних*. У деяких країнах, наприклад в Ізраїлі, похідні докази неприйнятні в кримінальному судочинстві. У літературі свідченнями називають як *просто розповіді*, так і *власне свідчення*, тобто усні повідомлення для прокуратури або перед судом, складені під присягою, чи відповідні письмові повідомлення (афідевіти). Серед просто розповідей виокремлюємо *реляції* — розповіді для *Польської комісії* (докладніше про неї див. далі). Ця комісія мала історико-меморіально-пропагандистсько-прокурорський характер, а свідчення для неї давалися без присяги і з активною участю співробітників комісії¹⁸². Термін “реляція” часом вживаємо також до інших схожих его-документів¹⁸³.

¹⁷⁸ Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 75—76.

¹⁷⁹ W. Diewerge, *Deutsche Soldaten sehen die Sowjetunion...*

¹⁸⁰ Див напр. М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, Т. 1..., с. 75—86.

¹⁸¹ Див. А. Плічко, *До питання про участь українців у вбивстві львівських професорів...*

¹⁸² Теоретично, керівники *Польської комісії* розуміли різницю між розповіддю про особисто побачене та переказом чутки: «Фрідман і Керміш в опрацьованій ними *Інструкції* писали: “Підкреслюємо ще раз, що найціннішим у свідченнях буде завжди те, що свідок сам бачив і

Названим категоріям не можна приписувати однакову вагу. Саме використання почутого в історичних дослідженнях проблематичне. Почуте доходить до оповідача через посередників. Чи збережеться при кількарізному переказі, наприклад, вперше назване число забитих? Не знаємо, скільки було справжніх очевидців погрому, але щось чув кожен львівський єврей. Сама природа чутки така, що її носіями є багато осіб. Проте кількість осіб, які переказують чутку, не збільшує її вірогідності. Ця кількість не може замінити якості его-документа. Ось типовий приклад чутки, який стосується відомого Краківського погрому 1945 року¹⁸⁴: «Одного серпневого дня вибухнула звістка, що євреї у синагозі ламали, чи може викручували, християнській дитині кінцівки. Сумніву не було найменшого. Цей бачив, той бачив, мати бачила, сестра бачила»¹⁸⁵. Тут свідчень справді “занадто багато” (пригадаймо назву статті Я. Грицака: *Zbyt wiele świadectw!*...), хоч їхня надійність більш ніж сумнівна.

Почуте та пізніша інформація часто витісняють власні спогади. Особливий випадок цього явища, який тут власне розглянемо, належить до одного з проявів *синдрому вцілілого в Голокості*. Він проявляється зокрема в тому, що: «Багато євреїв забувають свій справжній страшний досвід у концентраційних таборах і все частіше замінюють його груповими фантазіями про мученицьку смерть і витвореними ЗМІ жахливими історіями»¹⁸⁶.

Проте не в кожному оповіданні заміна відбувається повністю. Як зазначала Ж. Ковба (див. вище), побачене часто переплітається з почутим; а ми додамо: і прочитаним. До того ж багато оповідачів до опису побаченого додають декларації, які з цього побаченого зовсім не випливають, а радше становлять результат суміші раніше почутого й прочитаного з продуктом власних ідеологічних поглядів та національних упереджень. На це явище звертала увагу, зокрема, Ж. Ковба. Навівши розлогу цитату з книжки спогадів Б. Мільха¹⁸⁷, вона зазначає:

«Уважно аналізуючи такий та аналогічні тексти, історик не може не помітити, що, коли свідок згадував те, що відбувалось перед його власними очима, то визнавав, що “то тут, то там” з'являлися “окремі особи з числа української інтелігенції... які стримували ті дикі орди, наприклад, піп і директор у нашому місті”, а у містечках знищували лише тих, “на кого мали око”. А проте в загальних твердженнях: “... українці дали приклад, показали дорогу” (невже

пережив”»; див. А. Haska, *Dowody i zeznania...*, s. 10 (*Instrukcje dla badania przeżyć dzieci żydowskich w okresie okupacji niemieckiej*, s. 8).

¹⁸³ Вживання терміну *реляція* для позначення свідчення (здається) вперше перенесене з польської в українську І. Химкою (*Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер...*). Для позначення осіб, що складали реляції у польській мові вживається термін *реляціоністи* (*relაციониści*), але ми аж так далеко у мовному новаторстві не посуватимемося.

¹⁸⁴ Докладніше про нього див. А. Cichopek, *Pogrom Żydów w Krakowie. 11 sierpnia 1945 r...*

¹⁸⁵ S. Hartman, *Wspomnienia (Iwowskie i inne)*..., s. 96.

¹⁸⁶ G. Rudolf (ed), *Dissecting the Holocaust...*, p. 113 (Polish Historical Society, Press release of Jan. 25, 1993, PO Box 8024, Stamford, CT 06905, about a conference of Polish and Ukrainian physicians in the Polish Consulate, New York, on Jan. 24, 1993; cf. Jerome Rosenberg, “Holocaust Survivors and Post-Traumatic Stress Disorders,” *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 11(4) (1984), pp. 930-938.

¹⁸⁷ B. Milch, *Testament...*

німцям? — Ж. К.), “німці казали, що не в одному ще в українців можуть навчитися” (невже ділилися цим міркуванням з Б. Мільхом? — Ж. К.)»¹⁸⁸.

Ось ще приклад.

Г. Штейнгауз. «Я сам бачив, як ті нелюди [русини] вели родину, що складалася зі старенької бабусі, її доньки й онучок. Вони йшли повільно, тримаючись за руки. [...] На вул. Кадецькій я бачив русина, який гнав поперед себе єврея. Він наказав йому йти з піднесеними руками і щохвилини копав. З автомобіля вийшов німецький офіцер і запитав русина, у чому річ. Мабуть, відповідь його не задовольнила, бо офіцер наказав русинові йти вниз, а євреєві показав інший напрямок, і так припинив це знущання»¹⁸⁹. Дат цих подій не подано, і сумнівно, щоб Г. Штейнгауз їх пам’ятав. Ба більше, перша подія відразу викликає асоціацію з дуже відомою світлиною з Освенцимського альбому¹⁹⁰, і цілком можливо, що Г. Штейнгауз переказує побачене не в житті, а на світлині. Розповідь про другу подію належить до оповідань про поганих українців і добрих німців. Відразу після цих розповідей Г. Штейнгауз стверджує: «Упродовж кількох днів в околицях Львова загинуло близько трьох тисяч євреїв. Німці не брали в тому участі [...]». Обґрунтування висновку відсутнє, а поняття *околиці* не визначене. Термін *русин* тут не випадковий, а відбиває загальне ставлення Г. Штейнгауза до українців, висловлене докладніше в інших місцях його спогадів. У наступних двох оповідачів високого інтелектуального рівня справа з точністю та об’єктивністю розповідей теж видається кепською.

Г. Магум. «It comes: bands of Ukrainians on horseback and very drunk kill rape and maim whatever civilians they find. The German army stands by. With friends, we hide in the basement of their apartment house — after several hours I need to escape, go upstairs to fetch a sweater, fall asleep and when I return to the basement, they are all dead men and women — I move in with other Polish friends»¹⁹¹. Далі від руки дописано, що через 6 днів армія зупинила погром. Чому доктор психології висловлюється так плутано, незрозуміло. Подальші частини спогадів теж далекі від реалістичності. Переказуються слова її знайомого лікаря, якому німці наказали забити пацієнтів уколом бензину в серце. Врешті, за словами Г. Магум, усіх полонених німці замкнули в Цитаделі, лишивши помирати від спраги й голоду.

¹⁸⁸ Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 253.

¹⁸⁹ H. Steinhaus, *Wspomnienia i zapiski...*, s. 210—211; український переклад відповідного розділу: Г. Д. Штайнгаус, *Друга окупація...* Спогади з часів війни Г. Штейнгауз написав у 40-х роках; див. О. Hnatiuk, *Odwaga i strach...*, s. 584. Невідомо, наскільки його книжка відрізняється від первинного рукопису.

¹⁹⁰ YVPh 4522 (*Birkenau, Poland, An elderly Jewish woman supervising young children on their way to the gas chambers, 05/1944*).

¹⁹¹ «Це сталося: п’яні як чіп банди українців на конях вбивають і калічать усіх, кого побачать. Німецькі військові байдуже спостерігають. Ми з друзями ховаємось у підвалі їхнього будинку. Через кілька годин мені потрібно вийти. Я піднялася нагору, щоб забрати светр і там заснула, а коли повернулася до підвалу, усі вони були мертві — чоловіки й жінки. Тоді я переїхала до інших польських друзів» (*Memoirs of Helena Mahut, born in Warsaw, regarding her experiences in Poland and her activities in the Polish underground during the occupation period, 1998, YVA, O.33/9150*).

Й. Стерн. «Пережив перші дні Петлюри. Погром укр., але безпосередньо мене він не зачепив»¹⁹².

Звісно, вказане вище явище заміни або додавання до спогадів про реальні події пізнішої інформації, не є чиеюсь національною особливістю. Наведемо відповідні польський та німецький приклади.

А. Жепіцький. Група поляків відвідала неназвану в'язницю в неназваний час. «Досі маємо перед очима огидний спогад. На в'язничному подвір'ї довгий ряд почорнілих роздутих тіл, серед них одне — страшне, як усі інші — в напівсидячій позі. Раптом — що це? Жертва починає рухатися, встає! Виявилось, що це був понівечений, але досі живий єврей! Бо для винесення забитих і укладання їх на подвір'ях сформували групи із захоплених львівських євреїв, яких так замучили, що ті майже не відрізнялися від померлих [...]. Для виконання цього звірства, тобто для загання євреїв, було залучено українських солдатів, я вважаю, з підрозділу "Нахтігаль"»¹⁹³.

Розповідь А. Жепіцького розпочинається з художнього опису конкретної події. Далі йде емоційне узагальнення. Закінчується розповідь нічим не підтвердженою декларацією, джерелом якої є не особисте спостереження, а почерпнута з пізніших численних публікацій про «Нахтігаль» інформація. Насправді для зганяння євреїв до в'язниць військові Вермахту не залучалися. Вони охороняли входи.

Г. Кюн. «Пам'ятаю наш вступ до Лемберга в 1941 році. З обох боків просторої алеї, що вела до міста, стояли — куди не глянь — домовини. Можу показати стару замітку про тодішні події. Як очевидець, який своїми очима бачив підвал лемберзької в'язниці — я його не тільки сам бачив, але й фотографував; фотографії були, на жаль, в 1953 році знищені — підтверджую, що все, до останнього слова, у цьому оповіданні правда. Це не дуже приємне видовище — приміщення, величиною приблизно як ця кімната, заповнене скиданими в купу напівобгорілими трупами»¹⁹⁴.

Ось фрагмент з військового квитка Г. Кюна:

26.10.1940—21.6.1941 охорона в генерал-губернаторстві.

9.8.—20.8.1941 наступ через Пшемисль на Лемберг, далі через Новоукраїнку на Кременчук.

Мабуть, тут помилка; замість 9.8 має бути 9.7. Але однаково, у квитку — пропуск. Судячи з розповіді, від 21.06 приблизно до 8.07 Г. Кюн перебував у групі армій Північ, а до Львова прибув 9.07. Ані домовин, ані трупів у в'язницях він бачити не міг. Газетна замітка та чутки повністю замінили спогад про реальну подію.

¹⁹² УВА, О.62/161 (AŽIH, 301/4689, *Jonasz Stern*, 16.01.1945). Оповідач плутає другий період з «днями Петлюри». Див також AŽIH, 301/3730 (*Stern Jonasz*, 30.01.1948).

¹⁹³ J. Węgieński, *Lwów pod okupacją sowiecką...*, s. 274 з посиланням: A. Rzepicki [artykuł be tytułu] „Biuletyn Informacyjny” [KOR?], 1979, nr. 2(28). Окрім наведеної публікації, про А. Жепіцького нам нічого знайти не вдалося. Зауважимо, що наукова репутація Є. Венгерського не бездоганна, зокрема він опублікував знамениту світліну «віночка закатованих українцями польських дітей» (див. напр. P. Bohdanowicz, *Ofiary UPA na fotografiach?...*).

¹⁹⁴ Kuehn Heinz, Сайт: Я помню, 22.08.2013... (інтерв'юєр: В. Кузнецов). У тексті інтерв'ю міститься російський переклад згаданої Г. Кюном газетної замітки.

Таким чином, питання виділення істини з его-документа зовсім непросте. Звісно, історики розглядали це питання:

«Різниця в методологічному підході між мною і п. Рябенком — суттєва. Він вважає, що його “ретельний” аналіз джерел дійде до істини, але я вважаю, що ні, до джерел треба підходити інакше. Треба спитати радше себе — які історичні події, яка історична ситуація могли лишити саме такі сліди на збережених джерелах? Джерела не завжди щось “доводять”, але вони завжди відбивають обставини, що привели до їхнього створення»¹⁹⁵.

Інший критичний історик підкреслює важливість аналізу его-документів.

«Мусимо навчитися читати джерела як літературні тексти, членувати їх на тропи й метафори. Нам потрібні не тільки вмілості фактографа, який перевіряє все, що можна перевірити, — якого дня німці зайняли Львів, якого Золочів, — але й хист психоаналітика, котрий, вслухаючись у голос свідка, звертає увагу на його помилки й недомовки та запитує: чому ця людина конструює свою пам'ять, будує свою розповідь так, а не інакше? Чому вона мовчить про одне, побіжно згадує щось інше й розлого розповідає про щось третє?»¹⁹⁶ Справді, багато джерел Голокосту виглядають як літературні твори, а деякі з них ними просто є. Неодмінним елементом літературного тексту є гіпербола. Отже, кожного разу, розглядаючи его-документ мусимо ставити питання: *На яке число потрібно ділити названу оповідачем кількість забитих в описаній ним події осіб, щоб отримати хоч якоюсь мірою реальну оцінку?* Звичайно, відповідаючи на це питання, не можна не враховувати особи оповідача. Зокрема, потрібно враховувати, що спогади часто писалися особами, які перенесли сильні психічні травми. «Цей надзвичайно травматичний стан, усвідомлення жаклих втрат та особистої кривди, потреба вшанування пам'яті забитих і, врешті, прагнення покарати винних, сприяло мітологізації обставин злочину, призводило до ідеалізації жертв, демонізації злочинців та перебільшення кількості замордованих»¹⁹⁷.

Так чи інакше, саме застосування “хисту”, особливо до кількісних оцінок, проблематичне. Хист невіддільний від ідеологічних поглядів і почуттів “психоаналітика”. Годі шукати кращого від самого М. Царинника підтвердження цієї невіддільності.

На нашу думку, тут корисною буде аналогія з розв'язуванням рівняння

$$T(x)=y.$$

У цьому “рівнянні” x — реальний факт; наприклад, кількість осіб, забитих у цивільному погромі, y — відображення реального факту в его-документі; наприклад, кількість осіб, забитих у цивільному погромі, яку називає оповідач, а T — трансформація факту в свідомості оповідача. Зовсім так, як у математиці:

Рівняння може не мати розв'язку: розповідається про фізично неможливий факт.

¹⁹⁵ Дж.-П. Химка, *Ще кілька слів про львівський погром...*

¹⁹⁶ М. Царинник, *Золочів мовчить...* Тут доречно нагадати відоме оповідання *У чагарнику* з книжки: Акутагава Рюноске, *Расьомон...*, с. 108—117, де дроворуб, чернець, вартовий, стара, розбійник, жінка та дух забитого чоловіка по-різному розповідають про одну й ту саму подію.

¹⁹⁷ R.J. Ignatiew, *Postanowienie o umorzeniu śledztwa...*, s. 182.

Рівняння може мати розв'язок, але він не належить до області визначення; наприклад, описуваний, цілком реальний, факт до цивільного погрому стосунку не має.

Трансформація *T* може бути многозначною: один і той самий факт оповідачі описують зовсім по-різному; наприклад подають різні числа осіб, забитих у цивільному погромі.

Рівняння може мати не один розв'язок: лише за его-документами реального перебігу подій встановити не можна; наприклад, не можна встановити реальну кількість осіб, забитих у цивільному погромі. Аналогію з визначенням рівня сонячної активності ми вже наводили.

Зрозуміло, що при запропонованому підході найважливішими стають властивості відображення *T*. У випадку оцінки кількості жертв цивільного погрому природним стає питання: Наскільки адекватно оповідачі оцінюють цю кількість? Пошук відповіді на вказане питання є мало не основною метою нашої книжки.

Особливості его-документів Голокосту

Про одну з таких особливостей — прояв синдрому вцілілого в Голокості — ми вже писали. Наступна тісно з ним пов'язана.

Гіперісторичний комплекс вцілілих. Цю рису єврейських спогадів образно описав С. Грінгауз: «Результатом гіперісторичного комплексу стало те, що за короткий повоєнний час ми були залиті повинню “історичних матеріалів”, більше “вигаданих”, ніж “зібраних”. Тому зараз найделікатнішим аспектом досліджень є перевірка так званого “дослідницького матеріалу”. Цей гіперісторичний комплекс можна окреслити як *юдеоцентричний*¹⁹⁸, *локальноцентричний* (lococentric) і *егоцентричний*. Він поміщає суть єврейських проблем у контекст локальних подій, бачених через призму особистого досвіду. Ось чому більшість спогадів і оповідань наповнені безглуздим базіканням, графоманськими перебільшеннями, драматичними ефектами, надмірним самовихвалянням, дилетантською філософією, ліричними претензіями, неперевіреними плітками, забобонами, безпідставними нападками і виправданнями. Тому постає питання: чи учасники епохи, що потрясла світом, взагалі можуть стати її істориками, а також: чи вже надійшов час, у якому можливе винесення історичного вироку, вільного від однобічності, мстивості та прихованих мотивів?»¹⁹⁹ У порівнянні з сучасністю, повинь “історичних матеріалів” часу написання цитованої статті видається тоненьким струмочком, а до характерних рис, названих С. Грінгаузом, варто додати малу ймовірність, чи просто фізичну неможливість, багатьох описуваних подій.

¹⁹⁸ Це — ключовий принцип: «Our approach must be “Judeo-centric”» (P. Friedman, *Problems of research of the European Jewish catastrophe...*, p. 33).

¹⁹⁹ S. Gringauz, *Some methodological problems in the study of the Ghetto...* Погляд С. Грінгауза на використання досвіду вцілілих у Голокості досить оригінальний. «У їхньому [вцілілих] зображенні сухий історичний документ набуває рис безпосередності й багатства повної реалістичності, за умови, що вцілілі — *представники гуманітарних наук*, а не самозакохані графомани» (курсив наш).

“Однобічність, мстивість та приховані мотиви” становлять поважну проблему при використанні єврейських розповідей. «Серед дослідників Голокосту й досі точиться дискусія про те, якою мірою, за відсутності підтверджень з інших джерел, можна враховувати повідомлення вцілілих жертв, пам’ять яких спотворена неприязню до деяких національностей і “забруднена” повоєнною пропагандою»²⁰⁰. Тому природно постають питання:

Чи можуть євреї об’єктивно розповідати про “деякі національності”?

Як правильно ставити питання таким оповідачам?

Як інтерпретувати їхні відповіді та розповіді?

Такі питання більшість істориків Львівського погрому навіть не розглядали.

Зрозуміло, що українці належать до згаданих “деяких національностей”. Проте ставлення євреїв до українців обумовлювалося певним специфічним фактором, відсутнім у ставленні до інших національностей, який не міг не впливати на їхні розповіді. Євреї безперестанно живають історичні аналогії, згадуючи Хмельницького, гайдамаків, Петлюру, які, зауважимо, до Галичини стосунку не мали, водночас абсолютно не пам’ятаючи, наприклад, нещодавнього Львівського погрому 1918 року²⁰¹. Тобто, розповідали особи з особливим вихованням. Як оцінити міру об’єктивності їхніх оповідань?²⁰²

Залежність змісту его-документа від часу та обставин його постання.

Для належного використання его-документів Голокосту важливо враховувати час їхнього створення. Б. Мусял помітив наступну тенденцію: «Можна легко зауважити закономірність: чим більше відстань у часі відділяє момент створення документа від подій війни, тим менше знаходимо в [єврейських] оповіданнях самокритики, натомість щораз частішими й гострішими стають критичні висловлювання про неєвреїв»²⁰³.

Не менш важливою є залежність его-документів від зовнішнього впливу. «[...] такі джерела, особливо створені через багато років, часто більше стосуються обставин, під час яких відбувалося пригадування подій, ніж власне обставин того, що саме пригадується. В епоху розвинених засобів масової інформації сформульовані медіа інтерпретації формують уявлення про минуле не лише у сучасних поколінь, але й активно впливають на осіб, які безпосередньо пережили описувані в медіа події. Поступово їхні особисті переживання витісняються більш яскравими враженнями, отриманими від перечитування газет чи перегляду телебачення, які стають невід’ємною частиною споми-нів»²⁰⁴. Інший автор формулює наведену тезу в дещо пом’якшеній формі:

²⁰⁰ J.S. Kopstein, J. Wittenberg, *Intimate Violence...*, p. 44. Наш переклад не дослівний.

²⁰¹ О. Гнатюк (*Світ(ло) в темряві...*, с. 158—161; підрозділ *Національні стереотипи*) підкреслює вплив польської літератури на формування цього фактора. “Популярності” С. Петлюри сприяла також радянська пропаганда «Радянські функціонери принесли з собою нову лайку “петлюрівський бандит”. Так в усних розмовах, на численних лекціях іменували “українських націоналістів”. Жовто-блакитний прапор також називали петлюрівським» (Ж. Ковба, *Людяність у безодні пекла...*, с. 48).

²⁰² Другий, не менш важливий, фактор — соціальну віддаль — буде обговорено пізніше, після порівняння Львівського погрому з погромами в деяких інших місцях.

²⁰³ B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!...*, s. 67.

²⁰⁴ В. В’ятрович, *Польсько-українські стосунки в 1940-х...*

«Пам'ять ніколи не формується в порожнечі; мотиви пам'яті ніколи не є чистими»²⁰⁵.

Класичним прикладом залежності его-документа від обставин його постановня є ототожнення свідками на процесі в Ізраїлі І. Дем'янюка з відомим наглядачем концтабору «Іваном Грозним». Мабуть, механізм «пригадування» обумовлюється розглянутими вище синдромом та комплексом, тим більше, що оповідачеві часом допомагають пригадувати. Нижче ми наведемо інші приклади, зокрема приклади зміни розповідей одного й того ж оповідача залежно від обставин.

Проекція. Це явище час від часу постає у єврейсько-польських дискусіях: «Дослідники, що ставлять під сумнів їхню цінність [йдеться про свідчення співпраці євреїв з комуністами], стверджують, що в цьому випадку діє механізм, який психологи називають *проекцією*. На їхню думку, зародження міту про буцімто співпрацю євреїв з комуністами було спричинене докорами сумління неєврейських оповідачів, які зайняли позицію стороннього спостерігача чи навіть посереднього учасника масового знищення. Щоб притишити ці докори, поляки, які перебували в радянській зоні окупації, містифікують час перед 1941 роком, створюючи картину, в якій оповідачі були жертвами, а євреї — колаборантами окупантів»²⁰⁶. Зрозуміло, Г. Мотика й Р. Внук заперечують існування такого явища. Але, за аналогією, природно постає питання: якою мірою численні єврейські, польські (та й російські) розповіді про не те що колаборацію, а про патологічну українську кровожерність, породжені дійсними фактами, а якою мірою — всією попередньою історією? Адже, щоб виправдати рабство, рабовласник, який претендує на власні моральні й релігійні засади, повинен вважати раба негідником.

Процеси поставання его-документів про другий період

Ще більшу проблему, ніж оповідачі, становлять процеси й методи збирання, систематизації та використання оповідань. При цільовому збиранні не так важливо, що розповідається, важливішою є мета, яку мають збирачі розповідей. Порівняння свідчень книжки З. Альберта, німецьких, польських і українських оповідань про радянські втрати та єврейських оповідань про погром власне це й показує. І самі події, і національні риси оповідачів відіграють невелику роль. Значно більше значення мають атмосфера в суспільстві, політичне замовлення та цілі збирачів. Тому першорядним є вивчення процесів створення й обробки его-документів. Розглянемо деякі з них.

Польські та єврейські повідомлення часів війни.

Інформація польського підпілля. Скоро після початку Другої світової війни від польського підпілля почали надходити повідомлення про нацистські насильства щодо євреїв. Про одне таке повідомлення — рапорт Карського — вже згадувалося. Деякі повідомлення стосувалися й Львівського погрому. Наведемо приклади.

²⁰⁵ J.E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings...*, p. 2.

²⁰⁶ G. Motyka, R. Wnuk, *Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939—1941...*, s. 580.

«У Львові [29.06.1941] від 10 години пограбування магазинів, побиття і вбивства євреїв, підпали єврейських будинків на вул. Сикстутській і біля театру. Організований польський загін зайняв Цитадель, знаходячи там зброю і військове спорядження. О 18 годині було відкрито в'язницю на вул. Лонцького [...]»²⁰⁷. Дата публікації для нас незрозуміла. Хто вбивав євреїв — не написано. Як видно зі змісту, тут переказуються неперевірені чутки.

«Переслідування розпочалося негайно після вступу німців. Намовлені й нацьковані ними, українські й польські голодранці зігнали євреїв до в'язниці з наказом помити тіла забитих більшовиками в'язнів ... Зігнаних проганяли крізь ряд людей з палицями або каміннями в руках. Поки євреї добралися до трупів, вони вже були тяжко побиті»²⁰⁸. Про вбивства рапорт не повідомляє. У пізнішому рапорті вже називалося 1500 забитих²⁰⁹, а в ще пізнішому²¹⁰ — незліченну кількість, причому поляки перетворилися з одного з справців погрому — на його жертви.

*Чорна книга польського єврейства*²¹¹. Про цивільні погроми книга не повідомляє, але багато повідомляє про активну допомогу місцевого населення нацистам у винищенні євреїв. Згідно з книгою, найбільше нацистам допомагали українці та литовці, менше — білоруси та латвійці. Поляки фігурують тільки як рятівники євреїв або жертви екзекуцій.

Подіям у Львові та цілій Галичині присвячений розділ 6 цієї книги (с. 97—104). Ось дві цитати, які можуть становити для нас певний інтерес.

«Нацисти отримували допомогу [в екзекуціях] від місцевого українського населення, яке вони заразили надзвичайно отруйною анти-єврейською пропагандою» (с. 98).

«На початку 1942 року німці прислали спеціальні “ескадрони смерті” — нацистські загони, метою яких були погроми єврейського населення за допомогою українців. Перший погром стався у Львові і тривав три дні. Він був вчинений погромними бандами під керівництвом місцевого керівника Гестапо і призвів до загибелі тисяч євреїв та руйнування незліченної кількості єврейських будинків. Цей екзекуційний загін не підлягав місцевій окупаційній владі. Він діяв під наглядом Гестапо, яке саме підпорядковувалося безпосередньо керівництву берлінської *Sonder Dienst* (спецслужби)» (с. 100). Схоже, тут змішані чутки про погроми та діяльність зондеркоманд.

Архів Рінгельблума [Archiwum Ringelbluma]. Це був підпільний варшавський архів часів війни. Наведемо відомі нам фрагменти его-документів цього архіву, які стосуються Львівського погрому. Це — записи розповідей деяких *подвійних утікачів*: осіб, які у вересні 1939 переїхали з

²⁰⁷ G. Mazur, J. Skwara, J. Węgiński, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 201 (Tygodnik Informacyjny, 1941, nr 31—32).

²⁰⁸ G. Motyka, R. Wnuk, *Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939—1941...*, s. 590 (*Meldunek sytuacyjny ZWZ, lipiec 1941*). М. Кальба (*Нахмігаль в запитаннях і відповідях...*, с. 28) пише про «Таємне звітження Ровецького — командира АК з 15 серпня 1941 року до польського уряду в Лондоні». Докладного змісту цього звітження ми не знаємо.

²⁰⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 402 (*Armia Krajowa, Komenda Obszaru Lwów, Raport KW, Sprawa żydowska* (o.D., nach Juni 1942), AAN 203/XV/27, Bl. 1).

²¹⁰ М. Сивіцький, *Історія польсько-українських конфліктів*, Т. 2..., с. 227 (*Groźba eksterminacji. Sytuacja na Wołyniu i Ziemi Czerwieńskiej...*, 10.08.1943).

²¹¹ J. Apenszlak (ed), *The Black Book of Polish Jewry...*

Варшави до Львова, а у другій половині 1941-го повернулися назад. Прізвища багатьох таких оповідачів невідомі. Хоча записи було опубліковано значно пізніше, природно припускати, що у вигляді чуток ці розповіді ходили Польщею ще починаючи з часів війни.

Утікач 1 (С. Ружицький). «[...] кількість 4-денних українських гекатомб, тобто людей, убитих українцями, була вдвічі чи втричі більшою [від радянських]. Самі похорони стали політичною демонстрацією, що явно була спрямована супроти євреїв і завершилася погромом та пограбуванням єврейського кварталу. На той час німці не звертають уваги на євреїв, начебто ті їх взагалі не цікавлять»²¹².

Утікач 2. 1 липня українці «зганяли усіх знайдених євреїв, не зважаючи на стать і вік, у чотирикутник, щораз сильніше стискаючи його й забиваючи людей, б'ючи їх ногами, прикладами карабінів і палицями, а навіть кулаками»²¹³.

Утікач 3. «Українці скористалися з цього для репресій, стверджуючи, що єврейське НКВД їх знищувало. Українці навіть спеціально спотворювали трупи своїх земляків, розміщуючи їхні фотографії в пресі. Під приводом очищення в'язниць, вони приганяли туди євреїв і масово їх вбивали. [...] Кількість забитих [...] згідно з одними оцінками становить 5000, згідно з іншими – 8, а навіть 10000 осіб»²¹⁴.

Утікач 4. Стверджує, що у першому періоді загинуло кілька сотень, а в другому — кілька тисяч осіб²¹⁵. Українських селян автор називає *кулаки*.

Утікач 5. Розповіді про в'язниці немає. Втікач часто повторює слово *петлюрівці*. «Ці жахливі дні у Львові єврейські мешканці називають “днями петлюрівців”»²¹⁶.

Утікач 6. Стверджує, що (мабуть) 2 липня українці зігнали євреїв до в'язниць буцімто для очищення від уламків. У в'язницях їх грубо побили, а в Бригідках українці забили пригнаних пострілами в спину. «Від того дня у Львові бракує 15000 — 16000 євреїв»²¹⁷.

Утікач 7. «Сьогодні [30.05.1942] один адвокат зі Львова розповідав нам, групі громадських діячів, протягом близько двох годин фрагменти пекла у

²¹² S. Różycki, *Pamiętnik uchodźcy we Lwowie*. W: A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*, s. 551.

²¹³ *Wędrówka do Lwowa (r. 1939) i powrót (1941); wrażenia i refleksje*. W: A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*, s. 672.

²¹⁴ *20 miesięcy w czerwonym Lwowie*. W: A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*, s. 695. До спотворення українцями трупів своїх земляків ми ще повернемося.

²¹⁵ [Без назви]. W: A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*, s. 721, 722.

²¹⁶ *Lwów*. W: A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*, s. 757. У німецьких та українських повідомленнях цього терміну немає. До широкого обігу його увів Ф. Фрідман. Спочатку він свідчив: «На ці дні припадала якась річниця жалоби, чи по Петлюрі, чи по Коновальцеві, а зокрема точно не знаю. [...] Ці дні серед єврейського населення стали називатися “петлюрівськими днями”» (*Первинні чернетки записів спогадів про окупаційний режим у Львові...*). Пізніше Ф. Фрідман (*Zagłada Żydów lwowskich...*) вже вживає термін “дні Петлюри”, усвідомлюючи водночас, що С. Петлюра до них стосунку не має. Врешті, він (P. Friedman. *Roads to Extinction...*, p. 249) приписує термін українцям: «Розпалена українська юрба ревіла: “помста за Петлюру” [...]». Кількість жертв “днів Петлюри” у Ф. Фрідмана з часом зросла від 1500 до не менше 2000. Зазначимо, що С. Петлюра, який уклав союз із Ю. Пілсудським, визнавши Галичину польською територією, не був там занадто популярним. Наскільки нам відомо, документів та візуальних матеріалів про “дні Петлюри” немає.

²¹⁷ *Lwów a droga do Łucka*. W: A. Żbikowski, *Archiwum Ringelbluma...*, s. 777.

Львові і в цілій Східній Галичині. [...] Тільки в одному Львові загинуло близько 30000 мучеників. Масові вбивства сталися в три чергові головні етапи. Безпосередньо після вступу німців до Львова мала місце величезна “облава”, тоді у в’язницях було знищено тисячі, тисячі євреїв у в’язницях, {де ще лежали тіла осіб, розстріляних більшовиками}»²¹⁸.

Утікач 8 (Н. Буксбаум). Йдеться про рукопис з 1943 р.²¹⁹, переписаний іншою особою. Рукопис містить частину “Розпочинаються погроми...” обсягом в 1 сторінку. Наскільки ми зрозуміли, ця частина є декларативною і нічим від інших не відрізняється (текст нерозбірливий). Буксбаум називає 5000 жертв погрому. Інформації про “акцію відплати” рукопис не містить.

Судячи з розповідей, жоден із втікачів погрому не бачив. Вони переказують чутки та виголошують декларації. Годі шукати кращі приклади української складової гіперісторичного комплексу. Переказ особи без цього комплексу виглядає так:

Утікач 9 (С. Гартман). «Закінчився день 1 липня 1941 року у Львові. Затриманих євреїв випустили. Чи всі той день пережили, не знаю»²²⁰.

Львівські комісії. Зараз свідчення *Державної комісії* зберігаються в ГАРФ²²¹. Копії багатьох із них є в YVA, а уривки деяких свідчень поміщено на сайті YVUn²²². Повідомлень про Львівський погром там дуже мало²²³. У свідченнях яскраво проявляються зазначені вище особливості его-документів Голокосту. Як приклад, наведемо перекази свідчень *подружжя Гольцманів*²²⁴.

Версія Львівської обласної комісії. «Свідок В.О. Гольцман і інші розповідали комісії по розслідуванню німецьких злочинів: “У липні 1941 р. на Арцишевського [Arciszewskiego] у двір будинку № 8 есесівці привезли [sic!] близько 20 наукових працівників та інших спеціалістів, серед яких були 4 професори, адвокати, лікарі, в тому числі доктор юридичних наук Крепс. Есесівці примусили їх мити язиком сходи в семи під’їздах 4-поверхового будинку, а губами збирати сміття”²²⁵ у дворі площею до 300 кв. м. Після закінчення „праці” гестапівці вибрали з цієї групи 5 чоловік, вивели їх за місто до залізничного

²¹⁸ A. Lewin, *Dziennik...* s. 89. У попередній публікації (A. Lewin, *Dziennik z getta warszawskiego...*, s. 196) слова у фігурних дужках було вилучено. Пригадаймо, це ж число 30000 називав Ш. Зигельбойм (*Germans murder 700,000 Jews in Poland...*).

²¹⁹ *Fragment niedokończonych prac Antoniego Buxbauma „Żydzi Lwowa pod okupacją niemiecką”* (GFHA, № 3188, Nathan Buksbaum: *the Jews of Lvov under German occupation*).

²²⁰ S. Hartman, *Wspomnienia (Lwowskie i inne)...*, s. 95.

²²¹ Деякі свідчення *Державної комісії* зберігаються в ГДА СБУ (О. Парія, *Єврейське гетто...*).

²²² Див. напр. YVUn, Lysynychi Forest, ChGK Soviet Reports, *From the Testimony of Mikhail Kanchalab* (GARF 7021-67-77, copy YVA JM/19714); *From the Testimony of Michalina Parska* (GARF 7021-67-77, copy YVA JM/19714); YVUn, Kajserwald, ChGK Soviet Reports, *From the Interrogation Bogdan Kogut*. “Протокол допроса свидетеля Когут Б.Е.” фігурує також в описі документів *Державної комісії* (YVA, O.32/156, p. 93).

²²³ А. Баканов («*Ни кацапа, ни жида, ни ляха*»..., с. 181) стверджує, що свідчення про Львівський погром містяться в ГАРФ. Ф. Р-7021, Оп. 67, Д. 75–78; але не вказує деталей, зокрема не називає прізвищ свідків.

²²⁴ Наскільки ми розуміємо, самі свідчення містяться в ГАРФ (YVA, O.32/156, p. 93).

²²⁵ Збирання сміття губами є мандрівним сюжетом. Див. напр. С. Sherman, *Holocaust memory and multicultural Lviv...*, p. 49 (VHA Interview with Bina Blumenfeld, Tape 1: 19:30-21:30).

насипу і там розстріляли»²²⁶. Про “доктора юридичних наук Крепса” нам нічого не відомо.

Версія Державної комісії. «Житель міста Львова Гольцман Б.О. засвідчив перед спеціальною комісією, що він сам бачив, як на подвір’ї будинку № 8 на вулиці Артишевського в липні 1941 року есесівці привели 20 чоловік, серед них професори, адвокати, лікарі. “Одного з них я знаю по прізвищу — доктор юстиції Крепс. Серед приведених було 5—6 жінок. Есесівці змусили їх язиком і губами мити східці в семи під’їздах 4-поверхового будинку. Після того, як всі східці були вимиті, тих же людей змусили збирати на подвір’ї сміття ... Все зібране сміття треба було перенести в одне місце двору ... Все це разом зі мною бачив також двірник будинку № 8 по вулиці Артишевського, Гіра Леопольд. Після закінчення роботи гестапівці²²⁷ вибрали з цієї групи 5 чоловік, вивели їх за місто і розстріляли»²²⁸.

Версія А. Дюкова. «Згідно зі свідченням Марії Гольцман, “на третій день після вступу німецьких окупантів до м. Львова група українських поліцистів на чолі з німецькими офіцерами привела в будинок № 8 на вулиці Артишевського близько 20 громадян Львова, серед котрих були й жінки. Серед чоловіків були професори, юристи й лікарі. Німецькі окупанти примусили приведених збирати у дворі будинку губами сміття (без допомоги рук) обсипаючи їх градом ударів палицями”. Чоловік Марії, Броніслав Гольцман, уточнив, що поліцисти, які брали участь у цих знущаннях, “мали у себе на рукавах пізнавальні знаки синьо-жовтого кольору, тобто вони були українцями”, а п’ятеро з жертв того ж дня розстріляно за розташованим неподалік залізничним насипом»²²⁹.

Незрозуміло, як Гольцмани визначали професії. Сумнівно, щоб усі професори були “справжніми”. Річ у тім, що в довоєнній Польщі професорами називали також учителів гімназій (profesor gimnazjalny). Доктор юстиції (doktor prawa) — це, за радянською номенклатурою, кандидат юридичних наук. Не вказано, звідки Гольцмани дізналися про розстріл. Особисто вони його не бачили. У версії Дюкова нереальною є відсутність повідомлення про одяг “поліцистів”. Гольцманам відразу мало б впасти в очі їхнє цивільне вбрання; якби це справді були українці. Особливо цікавим є останнє речення. Воно скомпоноване так, що у читача складається враження розстрілу затриманих українцями. Версію А. Дюкова перекручено переказав Дж.-П. Химка²³⁰, подаючи як доказ участі української міліції у погромі.

²²⁶ З акту Львівської обласної комісії... В оригінальному тексті немає першого й останнього речень. Відновлюємо їх за статтею: Б. Володін, *Їх попіл кличе до помсти...* Можливо, Володін — псевдонім письменника й публіциста Володимира Беляєва.

²²⁷ Багато оповідачів не відрізняють есесівців від гестапівців, як і поліцистів від міліціонерів.

²²⁸ *Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії...*, с. 9. Отже, збірка під редакцією П. Йови містить відразу дві версії свідчення Б. Гольцмана. Версія *Державної комісії* використовувалася також на Нюрнберзькому процесі (*Виступ Л. Смірнова. В: Нюрнбергский процесс*, Т. 5..., с. 118—119). У цьому виступі доктор Крепс перетворився в Кренса (втім, його прізвище могло бути й Кребс) і речення про розстріл 5 осіб відсутнє.

²²⁹ А. Дюков, *Распятие Победа...*, с. 73 (ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Д. 75. Л. 106—106 об. ДГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 67. Д. 75. Л. 64—64 об).

²³⁰ J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom of 1941...* Тут поліцисти з синьо-жовтими опасками знущаються з дружини Б. Гольцмана. Слідів подружжя Гольцманів нам знайти не вдалося. В документі

Усі відомі нам публікації версії *Державної комісії* вказують на те що, за її задумом, розповідь Б. Гольцмана мала стосуватися німецьких репресій щодо львівської інтелігенції, а не погрому. Наступні дві цитати дещо прояснюють походження розповідей Гольцманів.

«Колишнього доктора юридичних наук КРЕПСА німецькі нелюди змусили язиком і губами мити сходи в семи під'їздах 4-поверхового будинку по вул. Арцишевського № 8, причому всю цю процедуру есесівські мерзотники фотографували на плівку. Коли сходи були таким чином вимиті, усіх заарештованих, що перебували в будинку поліції: професорів, юристів, лікарів і науковців примусили губами збирати сміття по дворі цього будинку площею 300 кв.мтр. Після цієї наруги, усіх цих науковців кількістю 10 чол. вивели за місто і розстріляли»²³¹.

«А саме, уночі 4 липня, керуючись вже готовим списком, [Гестапо] заарештувало 38 осіб, головню професорів львівських вищих навчальних закладів. Забрали їх уранці з помешкань, звезли [пригадаймо, у версії *Львівської обласної комісії* науковців теж привезли!] до будинку школи на вул. Арцишевського – біля залізничного мосту на вул. Жрудляній²³² – там примусили злизувати бруд на сходах зі штучного мармуру, щоб наступної ночі врешті повезти автомобілями на Вулецькі пагорби, які прилягають до вул. Кадецької, розстріляти і на місці езекуції поховати»²³³. Це – пізніша вставка до рукопису книжки і тут Т. Задерецький, втім як і Гольцмани, не вказує національності страчених. Натомість перший (закреслений) варіант на стор. 5 стверджує, що арешт стався 30 червня і що страчені були поляками та євреями.

Отже, Гольцмани, невідомий інформатор *Державної комісії* та Т. Задерецький переказують різні версії однієї чутки. Її основою могла бути, наприклад, така подія. На вул. Арцишевського, навпроти буд. № 8, містилися казарми (буд. № 3—5). Можливо, на початку липня в будинку поселяли офіцерів з військової або поліційної частини, що розташовувалася в казармах. До прибирання залучили євреїв. Такі залучення зовсім не були рідкістю; див. напр. фото № 1.3 або 8.13 нижче. На цю, цілком реалістичну, подію оповідачі, можливо частково разом зі слідчими, наклали так само нереалістичні деталі. Якщо все ж припустити правдивість однієї з наведених вище версій, то розстріляних слід зарахувати до жертв нацистських езекуцій, а не до погрому.

(USM, 130/2015.4, Związek Patriotów Polskich w ZSRR) якийсь *Bronisław Holcman* фігурує, але, здається, це інша особа.

²³¹ YVA, O.32/156, pp. 5, 9. Джерела повідомлення і дати події не вказано. У матеріалах *Державної комісії* ця розповідь повторюється у різних варіаціях; часом з посиланням на Б. Гольцмана, часом без, часом з додатком: «Про це повідомив свідок Б.О. Гольцман та інші» (р. 74). Зокрема, елементи, спільні з розповіддю Гольцманів, зустрічаються у свідченнях асистента Львівського університету М. Тратнера (YVA, O.32/156, с. 4, 5, 9, 35, 48), про якого мова буде далі.

²³² Будинок № 8, про який свідчили Гольцмани, розташований між вул. Арцишевського та Жрудляною, неподалік залізничного насипу та мосту. Згаданої школи нам знайти не вдалося.

²³³ T. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władała...*, s. 16 a.

Фото № 1.3. Взяте з ННА, Ghettos. Ukraine. Lviv (*Zwangsarbeit Lemberg* — photos). Існує багато світлин, що зображують примусові роботи євреїв. Більшість таких робіт до погрому стосунку не мала.

Державна комісія критикується в численних публікаціях²³⁴. Щодо критичних істориків, то особливими недоліками комісії вони вважають нібито відсутність наголосу на єврейській національності жертв та малу кількість свідчень про українські злочини²³⁵. Історики пояснюють це контролем «радянської політичної поліції»²³⁶. Перший закид слушний щодо підсумкових звітів *Державної комісії*, але аж ніяк не стосується свідчень та первинних актів, складених на місцях. Ось приклад зі Львова.

«1944 р. З повідомлень Надзвичайної державної комісії про повне знищення єврейського населення в м. Львові і Львівській області.

²³⁴ Див. напр. М. Сорокина, «Свидетели Нюрнберга»...; Н. Бо Польсен, *Розслідування воєнних злочинів «по-советськи»...* та бібліографію там.

²³⁵ «На жаль, свідки фіксують свою увагу головню на нацистських злочинах; для того щоб виявити згадки про діяльність націоналістів, необхідно опрацювати гігантський масив документів, здебільшого написаних від руки» (А. Дюков, *Второстепенный враг...*, с. 21). Див. також: О. Kartashova, *Holocaust History Between Liberation and Sovietization...*

²³⁶ К. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...*

[...] Захопивши Львівську область і керуючись своєю людоненависницькою расовою теорією, німці розпочали виконання плану повного винищення єврейського населення. У вересні місяці 1941 року у Львові було проведено першу масову акцію, присвячену річниці смерті відомого українського націоналіста-бандита Петлюри". Під час цієї "акції" було заарештовано і згодом знищено до 15 тисяч єврейського населення²³⁷. Окрім того, в районах Львова склалися окремі списки загиблих євреїв²³⁸.

Щодо другого закиду, то це просто не так. Як бачимо з наведених уривків (і ще побачимо далі), свідки зовсім не оминали українських злочинів. ГАРФ навіть систематизував відповідні свідчення й протоколи *Державної комісії*²³⁹. Одне зі свідчень цієї систематизації стосується "акції відплати" і буде наведене далі. Ба більше, "радянська поліція" свідчення проти націоналістів навіть заохочувала.

«1944 г. [залишене місце для числа]. Из сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии об ответственности немецких палачей и их пособников, украинско-немецких националистов, по Львовской области.

Ворвавшись на временно оккупированную территорию Львовской области, эти подлые предатели украинского народа были не только проводниками немецко-фашистских войск, но и ближайшими подручными во всех кровавых злодеяниях [...]»²⁴⁰.

²³⁷ Випуски із повідомлень НДК про знищення німецько-фашистськими окупантами мирного населення м. Львова...

²³⁸ Список семей расстрелянных евреев Шевченковского района г. Львова, имущество которых разграблено и уничтожено немецко-фашистскими оккупантами, YVA, O.41/1030 (Державна комісія, ГАЛО, ф. 414, ол. 1 D. 68). У документі стверджується, що перед німецькою окупацією у Львові мешкало близько 40 тис. єврейських сімей; переважно в Шевченківському районі. Список забитих налічує 2154 сім'ї з інформацією про кількість членів кожної сім'ї та адреси. Другий список: *List of Jews from the Krasnoarmeyskiy neighborhood in Lwow, Poland, who were murdered, 1942—1944*, YVA, M.52/402 (див. також O.41/1069). У цьому документі стверджується, що перед німецькою окупацією в районі мешкало 530 єврейських сімей. Список забитих налічує 418 сім'ї (всього 1237 осіб) з вказанням адрес. До першого документа додається також наказ Львівського облвиконкому від 3.02.1945 про продовження складання списків загиблих євреїв та завданих їм матеріальних збитків, причому за погане виконання наказу погрожується покараннями. Окрім того, до списку додається акт Шевченківського райвиконкому м. Львова від 15.06.1945 про знищення євреїв та завдані їм матеріальні збитки. До другого списку також додається схожий акт Красноармійської районної комісії м. Львова від 13.03.1945. І це далеко не все, бо склалися й інші документи про єврейські жертви у Львові (див. напр. YVA: M.33/JM/19714; M.52/245.1; M.52/245.2; M.52/247; M.52/353).

²³⁹ *Деятельность ОУН-УПА*. Часть 3... Уважне вивчення документів дозволяє трохи заглянути за лаштунки. Так, у своєму коментарі дописувач *vart* зауважив, що акти сіл «Майдан-Липенський, Матійки, Липно, Гораймівка, Цуманського р-ну Волинської обл. написані однією рукою на однаковому папері з однаковими формулюваннями за одним шаблоном, а підписані різними людьми».

²⁴⁰ Випуски із повідомлень НДК та акти про злочини німецько-фашистських окупантів і їх пособників українських націоналістів... В остаточному акті *Державної комісії* українських злочинців немає, проте вони фігурують у робочих матеріалах комісії. Зокрема, там міститься список 21-го службовця "Вахтманшафте" (YVA, O.32/156, р. 70—71); див також: YVUn, Kajserwald, ChGK Soviet Reports, *From the Interrogation Bogdan Kogut*.

Таким чином, “теорему” сформульовано. За нею мають іти доведення у вигляді свідчень. І вони справді існують²⁴¹. Чого практично немає у свідченнях для *Державної комісії*, так це розповідей про тисячі забитих у Львівському цивільному погромі.

У середньому, повідомлення для *Історичної комісії* дещо реалістичніші від повідомлень для *Державної комісії*. Це пояснюється тим, що завданням *Історичної комісії* не було приготування матеріалів для безпосередньої агітації та свідчень до процесів, а (принаймні теоретично) збирання об’єктивної інформації. Різні повідомлення різняться між собою тематикою, стилем, мовою. Деякі з них зберігають характерні полонізми та галицизми.

Як приклад повідомлення для *Історичної комісії*, наведемо свідчення вже не раз цитованого Ф. Фрідмана і прослідкуємо зміну його подальших розповідей протягом часу. Нам відомі чернетка та чистовик свідчення. Підписану Ф. Фрідманом чернетку²⁴² складено 18—19.09.1944. Вона трохи відрізняється від наведеного Ж. Ковбою, мабуть остаточного, варіанта²⁴³. Порівняння дозволяє заглянути за лаштунки. Зокрема, у чернетці стверджується (те, що дописане від руки, виділене курсивом):

«~~От~~ Після приходу німців 30 червня 1941 р. у Львів негайно почалася акція проти євреїв, але німці організували її так срочно, що євреї не згуртувалися. Німці говорили тут про трупи, які вони знайшли в “Бригідках” (тюрма на Казимирівській вул.), в тюрмах при вулиці Лонцького, на Замарстинівській і Яховича». Навпроти другого речення стоять помітки. Тут щось сталося, бо далі секретарка друкує з абзацу:

«от Знищення євреїв в місті Львові почалося з першого дня приходу німців, тобто 30.VI.1941 р». Далі розповідається, як німці привели до в’язниць євреїв, повбивали, спотворили трупи, а потім привели інших ті трупи прибирати, — як і в чистовому варіанті. Але в чистовику відмічений фрагмент вилучено.

Ф. Фрідман також переказує частину розповіді І. Ляна²⁴⁴. Там І. Лян не стверджує, що описані ним події сталися до 3-го липня і в Бригідках. Це

²⁴¹ Див. напр. YVUn, Jachowicz Street Prison, ChGK Soviet Reports, *From the Testimony of Leyb Kharatan*. В описі відповідних документів (YVA, O.32/156, р. 93) фігурує також О.П. Гаратан. Ще один (?) львів’янин — Ludwig Charatan, 1925 р.н., — був в’язнем концтабору на Янівській; він написав книжку L. Charatan, C. Capotorto, *Eye to Eye...* Інші свідчення для *Державної комісії* про українські злочини згадаємо нижче, розглядаючи погроми в Галичині.

²⁴² *Первинні чернетки записів спогадів про окупаційний режим у Львові П.Л. Фрідмана та І.С. Романченка ...*; див. також В. Васильєв та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 447—455 (ЦДАГО, ф. 166, оп. 2, спр. 295, арк. 1—6 зв). Літератор І.С. Романченко, який “одержав завдання залишитися у м. Львові для підпільної роботи”, інформує, що «29 червня [...] разом з німцями у Львів прибуло багато українців у формі німецьких гестапівців. Почалися арешти радянських діячів, радянських людей».

²⁴³ Ж. Ковба, *Філіп Фрідман...* (ЦДАВО, ф. 4620, оп. 3, спр. 290, арк. 15—25). В.Т. Зілінський (*Голокост на території дистрикту «Галичина»...*, с. 176) зазначає (ще одну?) версію розповіді Ф. Фрідмана (ЦДАВО, ф. 4620, оп. 3, спр. 289, арк. 31—41).

²⁴⁴ І. Лан або Lau, хтось міг переплутати в рукописі літери *n* та *u*; див.: Ж. Ковба, *Філіп Фрідман...* У Ф. Фрідмана (*Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 6) є посилання: *Zeznania i osobiste przeżycia nieżyjącego już adwokata lwowskiego, dra Izzydora Eliasza Lana, zam. przy ulicy Bernsteina, 1*, але ми не бачили, щоб їх хтось цитував. До того ж незрозуміло, чи йдеться про особисто І. Ляном написаний текст, чи про запис його розповіді. За інформацією Ф. Фрідмана (*Первинні чернетки записів...*), І. Лян був “пізніше розстріляний”.

стверджує Ф. Фрідман. Незрозуміло, чи він зачитував уривок розповіді І. Ляна, чи вільно переказував. У переказі (чи зачитуванні) Ф. Фрідмана йдеться лише про нацистські знущання та вбивства. Звісно, Ф. Фрідман не розповідає про трупи жертв НКВД. Але чому б це І. Лян про них не розповідав?

Щодо кількості, то Ф. Фрідман висловлює цілком тверезу думку: «Скільки осіб взагалі забито, не можу сказати, бо є різні оцінки і жодна не може бути вірогідною». Врешті, Ф. Фрідман політкоректно додає: «Являється характерним, що у всіх цих знищеннях над євреями цивільні мешканці Львова участі ніякої не приймали, а спроби німців натравити українців та поляків на євреїв не вдалися».

У 1945 р. Ф. Фрідман перебував у Польщі і мабуть знав, що потрібно описувати звірства українців (див. частину *Польська комісія* далі). У своїй брошурі він їх описує і називає кілька тисяч замордованих у «в'язничній акції». Але текст настільки емоційний, що з нього незрозуміло, яку частку вбивств Ф. Фрідман приписує українцям, а яку — німцям. З (невідомих нам) спогадів І. Ляна цитується одне речення: «У Бригідках стіни в'язниці аж до другого поверху були облиті кров'ю тортурованих євреїв та обліплені шматками мозку»²⁴⁵. Радянських репресій у брошурі стосується фраза «[...] під приводом очищення львівських в'язниць від трупів»²⁴⁶, яку можна тлумачити і як заперечення, і як підтвердження існування цих трупів.

Модифіковану версію брошури Ф. Фрідмана було опубліковано в 1956 р.²⁴⁷ Тут, як уже зазначалося, він називає число 4000 жертв погрому. Ф. Фрідман також цитує уривок цитованого вище звіту Р. Гайдріха: «У відплату за нелюдські звірства, поліція зігнала та розстріляла близько 7000 осіб», пропускаючи слово «безпеки»²⁴⁸. Приписування цього числа забитих українцям тепер не становить проблеми; методику вказано. Пропускаємо в цитаті відразу кілька речень і додаємо одне слово: «Українське населення відразу після відходу більшовиків показало гідну схвалення активність супроти євреїв ... Близько 7000 євреїв було зігнано і розстріляно [українською] поліцією...»²⁴⁹ (пропуск і квадратні дужки належать Я. Вайсові). Збільшення з часом кількості забитих євреїв та заміна німецьких справців убивств на українських є характерними як для оповідачів, так і для істориків.

Врешті, у модифікованій версії брошури Ф. Фрідмана стіни Бригідок стають облитими кров'ю тортурованих євреїв та обліплені шматками їхнього мозку вже до третього (останнього) поверху, а прізвище І. Ляна зникає.

²⁴⁵ F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 6. Автентичність цитати сумнівна, а зміст нереалістичний. Розбризканий мозок є мандрівним сюжетом, який, мабуть, запозичено з розповідей про радянські звірства у в'язницях, більшість з яких теж сумнівна (див. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 278—288).

²⁴⁶ F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich...*, s. 6.

²⁴⁷ P. Friedman, *Hurban yehudei Lvov...*

²⁴⁸ P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 248. Там же Ф. Фрідман дописує слово: «73 особи [євреїв]».

²⁴⁹ J. Weiss, *The Lemberg Mosaic...*, p. 173; з посиланням: P. Friedman, *Roads to Extinction...*, p. 248. Ось так число 7000 забитих українцями євреїв потрапило до вже цитованих вище книжок Ш. Етtingера, Н. Левін, Е. Йонеса та ін.

Повоєнні радянські суди, допити та розслідування

Процес у справі злочинств німецько-фашистських загарбників на території УРСР (січень 1946; надалі — *Київський процес*). Там розглядалися, зокрема, події початку липня 1941 р. у Львові. Нам відомо кілька джерел, що стосуються *Київського процесу*²⁵⁰. Повідомлення цих джерел не дуже чіткі і не завжди узгоджуються між собою, а свідчення з них можуть бути значною мірою витворами фантазії слідчих²⁵¹. Нижче наводимо фрагменти допитів двох німецьких військових, залишаючи їхній аналіз читачеві.

Обер-ефрейтор дивізії СС «Вікінг» *Г. Ізенман*. На початку липня *Г. Ізенман* два дні перебував у Львові. Його взвод розстрілював євреїв на східній околиці. «Розстріли проводилися так: приблизно 45—50 осіб підводилися до ям. Вони стояли обличчям до нас, і так ми їх розстрілювали з кулеметів, автоматів і карабінів». Група *Г. Ізенмана* розстріляла приблизно 800 осіб, а він особисто — близько 120. Цивільні у цьому свідченні згадуються фразою: «Ми знаходили євреїв за допомогою інформаторів, які показували нам будинки».²⁵²

Обер-ефрейтор 73-го окремого саперного батальйону 1-ї танкової армії *Й. Лауер*. До Львова прибув у липні 1941 у складі саперної роти і перебував там 8—10 днів. Тоді есесівські частини збирали євреїв і приводили до казарми. Рота *Й. Лауера* забирала їх і розстрілювала у піщаному кар'єрі за кілометр від міста. Всього вони розстріляли 300—400 осіб. Окрім того, саперний батальйон *Й. Лауера* підірвав у Львові тюрму, що складалася з кількох будинків²⁵³.

Свідок *Е. Б. Баумвальд* розповів про звірства нацистів у Львові²⁵⁴.

З допитів полонених зазначимо два.

Е. Штольце. Часто цитуються частини його допитів, які стосуються націоналістів²⁵⁵. *Д. Поль* стверджує, що *Е. Штольце* свідчив про підготовку погрому

²⁵⁰ Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков...; Л. Абраменко, *Київський процес...*; В. Васильев та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 458—476.

²⁵¹ Навіть схожий, але серйозніший, процес у Ризі був далеко не бездоганним з юридичної точки зору; див. А. Грутупс, *Эшафот...* До речі, одним із головних засуджених на Ризькому процесі став Ф. Єккельн [Friedrich Jeckeln], який улітку 1941 р. перебував на посаді вищого керівника СС і поліції при групі армій «Південь». Про його діяльність у Львові даних немає, але існують, наприклад, свідчення про особисте перебування під час розстрілу в Добромилі (А.И. Круглов, *Хроника Холокоста в Украине...*, с. 7—8), або участь очолюваного ним поліційного загону в Бориславському погромі 3—4 липня (див. напр. K. Struve, *Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941...*, p. 98).

²⁵² В. Васильев та ін., *Насильство над цивільним населенням України...*, с. 458. У відомому фільмі *Babyn Yar. Context* (частина R12/ *Hans Isenmann...*) цієї фрази немає.

²⁵³ Там само, с. 472. У повідомленні: *Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков...* додано, що тюрму було підірвано разом з в'язнями.

²⁵⁴ Л. Абраменко, *Київський процес...*, с. 147 (проте самого свідчення у книжці немає). Див. також: Ж. Ковба, *Эдмунд Баумвальд. Свидетель гибели польских евреев...* Тут *Е. Баумвальд* повідомляє про те, що збирається розповідати на процесі про злочини дивізії «Вікінг».

²⁵⁵ Украинские националистические организации, Т. 2..., с. 664—668; Из протокола допроса бывшего начальника отдела Абвер-II полковника Э. Штольце... та ін. Наскільки нам відомо, інший протокол допиту *Е. Штольце* від 25.12.1945 було подано до Нюрнберзького трибуналу під номером USSR-23. Цей самий протокол згадано у виступі на Нюрнберзькому процесі генерала М. Зорі від 11.02.1946. Про цивільний погром там повідомлень теж нема.

С. Бандерою. У наведеній ним цитаті²⁵⁶ слів “євреї” та “погром” нема. Навіть натяків на Львівський погром у свідченнях Е. Штольце ми не знайшли.

М. Шуміляс. Народився у Верхній Сілезії; судячи з прізвища — шльонзак. Служив у батальйоні «Нахтігаль». «С этой боевой группой (3 рота — 600 чел.), мы маршировали до Львова. Нам поручили занять все важные здания, в том числе и тюрьму. Одна из этих тюрем была зажжена. Когда мы приблизились, в этот же день мы были сменены отделением полевой жандармерии. После нашей смены все те, кто прежде проживал во Львове, получили отпуск. Поскольку я слышал, арестованные евреи должны были вырывать лежащие в могилах трупы. Трупы были выставлены для осмотра гражданскому населению»²⁵⁷. Це свідчення цілком узгоджується з описаною М. Кальбою історією перебування «Нахтігаль» у Львові²⁵⁸ і підтверджує її вірогідність. М. Кальба²⁵⁹ цитує свідчення для Боннського процесу ще одного (німецького) бійця «Нахтігаль», “старшого десятника К”, який після капітуляції Німеччини потрапив до радянського полону і, як і М. Шуміляс, мав би проходити допит. Здається, протоколу цього допиту ніхто не шукав.

Чорна книга. Вона складалася у 1944 році. Львівського погрому стосується частина книги *Истребление евреев во Львове. Сообщение И. Герца и Нафтали Нахта. Подготовили к печати Р. Фраерман и Р. Ковнатер*. Там стверджується, що німці увійшли до Львова вранці 1 липня. «Розпочалася облава на євреїв. Місцеві фашисти у супроводі есесівців стали витягати євреїв із квартир та відводити їх до львівських в’язниць і казарм»²⁶⁰. Далі йде опис есесівських знущань. «Потім їх розстрілювали. При першій акції, названій “кривавим вівторком”, було вбито 5000 євреїв». З контексту випливає, що оповідачі приписують вбивства нацистам. Далі розповідається про “акцію відплати”, початок якої датується 5 липня. Кількості забитих у цій акції не вказано.

У кінці “львівської” частини книги названо прізвища свідків: «Это Нафтали Нахт — юноша из Львова, бежавший к украинским советским партизанам. Это Леопольд Шор — тоже беглец из Львова»²⁶¹. Это Лихтер Урих, спасшийся от палачей у партизан в Зологовских лесах»²⁶². Это Артур Штраух — банковский служащий из Львова. Это Лиля Герц, тринадцать дней просидевшая в замурованном убежище в гетто». Так, як написано, ця частина книги

²⁵⁶ D. Pohl. *Nationalsozialistische Judenverfolgung...*, S. 57 (ЗІМТ Band 7, S. 303 (USSR-231); eine Originalvernehmung Stolzes befindet sich in ЦДАНО Р-57/4/339, Bl. 279-287).

²⁵⁷ Показання військовополоненого, був. санітарного унтер-офіцера 154 парашютно-десантного батальйону М. Шуміласа о його службі в батальйоні «Нахтігаль». 8 лютого 1945 г. В: *Украинские националистические организации*, Т. 2..., с. 546—548.

²⁵⁸ М. Кальба, *Дружини Українських Націоналістів...*

²⁵⁹ М. Кальба, «Нахтігаль» /*Курінь ДУН*/..., с. 91—92.

²⁶⁰ В. Гроссман, И. Эренбург, *Черная книга...*, с. 105.

²⁶¹ Серед осіб з прізвищем Schorr (Schor) є принаймні дві, що загинули у Львові (див. далі). Про Леопольда Шора, мабуть, згадує М. Реднер (*Żałobne wspomnienia...*, s. 46).

²⁶² Мабуть, ідеться про Урі Ліхтера, розповіді якого буде розглянуто пізніше, і Золочівські ліси. Тільки ж У. Ліхтер 1942 р. виїхав до Дніпропетровська. Поблизу Золочева справді діяв радянсько-польський партизанський загін (С.В. Ігнатюнок та ін. *Львівщина у Великій Вітчизняній Війні...*, с. 156—167).

складалася лише за розповідями І. Герц і Н. Нахта. Хто це такі — ми не знаємо. У розповіді *Лілі* Герц²⁶³ інформації про погром немає.

Багато оповідань, надісланих І. Еренбургові, до *Чорної книги* не потрапили. Деякі з них увійшли до іншого збірника²⁶⁴. Редактор нового збірника стверджує, що ці матеріали не потрапили до *Чорної книги* з ідеологічних міркувань: «З тексту видалялися важливі деталі, які вказували на випадки відмови радянського населення допомагати євреям, їх видачі окупантам і прямої участі в розправі» (с. 9). Отже, редактор нового збірника заповнює цю прогалину. До Львова у новій книзі безпосередньо стосується лише одне оповідання²⁶⁵ з приміткою: «Спогади 6 квітня 1945 р. були послані І.Г. Еренбургові зі Львова майором Д.Б. Бистровим з біографічними даними про автора та його батька. С.Я. Шенфельд потрапив до табору в 16 років. Його брат Зигмунт і мати загинули під час погрому у Львові. У 1943 р. втік, вступив до Червоної Армії. Спогади написані восени 1943». Проте в самих спогадах С. Шенфельда погром не згадується, а мати у розповіді про події 1942 р. фігурує як жива. Врешті, в кінці спогадів міститься короткий уривок листа Я. Шенфельда²⁶⁶ на фронт до С. Шенфельда з закликом: «Пам'ятай дорогу матір, твого брата Зигмунта, які загинули від рук фашистів, і неси німцям помсту й смерть». Таким чином, примітка помилкова.

Існує певна кількість надісланих І. Еренбургові розповідей, які не потрапили до обох книг. На нашу думку, деякі з них не менш цікаві від тих, що потрапили. Ось одна з них²⁶⁷. Подаємо уривок цієї розповіді мовою оригіналу.

А. Казан. «Когда кровавые фашисты заняли город Львов, то в первые дни немцы разрешили самовластие украинским националистам и по городу начались кошмарные погромы над евреями. Националисты украинцы избивали евреев по улицам, врываются в дома и издевались над стариками, женщинами, детьми. Первый раз в жизни я увидела, как по улице били человека за то, что он еврей. Я смотрела с окна, т.к. выходить на улицу было опасно. Окровавленных, избитых и искалеченных людей демонстрировали по улицам города. После кошмарного погрома я видела искалеченных стариков, женщин, детей, мужчин. Это было в еврейском районе — Замарытиновская [слово написане з виправленнями] улица. Я была там, когда бандиты окончили свою кровавую работу по заданию немецких властей, и избитые люди вышли на улицу занимать очередь, чтобы получить кусок хлеба.

Это была очень тяжелая картина, — картина после погрома, после зверского издевательства над людьми. Но немец на этом не успокоился, имея крепкую сеть шпионов, а также националистов-украинцев вскоре для подрыва

²⁶³ *Тринадцать дней в убежище*. В: В. Гроссман, И. Эренбург, *Черная книга...*, с. 117—122.

²⁶⁴ И. Альтман, *Неизвестная Черная книга...* Див. також М. Альтшюлер, И. Арад, Ш. Краков-ский, *Советские евреи пишут Илье Эренбургу...*

²⁶⁵ *Лагерь принудительных работ. Воспоминания Степана Якимовича Шенфельда*. В: И. Альтман, *Неизвестная Черная книга...*, с. 154—163.

²⁶⁶ На с. 163 цитованої книги міститься коротка біографія Якіма Зеликовича Шенфельда. Розповідь самого Й. Шенфельда, що стосується Бригідок, ми наведемо нижче.

²⁶⁷ *Letter of testimony of Aleksandra Kagan from Smolensk regarding her experiences in Lwow, 1941—1944*, YVA, P.21/89. Лист написано в 1944 р. Пробувши близько 5 років у Львові, оповідачка навіть не зрозуміла, що там означало слово *жид*: «И впервые за 27 лет меня назвали жидовкой и вытолкали с очереди, где я стояла за тварогом».

авторитета Советской Власти и расжигания ненависти к большевикам, они раскрыли все тюрьмы, где кошмарным образом были изуродованы люди: люди с выколомыми глазами, оторванными языками, женщины с распоротыми животами, отрезанными грудями. Это была безусловно работа немецких шпионов. В городе усилилась ненависть к большевикам и евреям; говорили „ — это их работа — ”, выявляли свою ненависть к Советской Власти. Но впоследствии поляки и украинцы убедились, что это была работа самих же немцев и их шпионов. Были мобилизованы евреи, которые голыми руками растаскивали трупы».

Якщо проминути численні епітети й власні міркування, то описані картини виявляться, як і в деяких інших складених відразу після подій радянських розповідях, досить реалістичними. Про вбивства як у другому так в і третьому періодах оповідка не говорить.

У всякому разі, до суду, а навіть до розслідування Львівського погрому в СРСР не дійшло, хоча судів і розслідувань у справах українських злочинів проводилося багато.

Нюрнберзький процес. А.М. де Заяс²⁶⁸ наводить уривки свідчень на Нюрнберзьком у процесі генералів *М. Вінклера*, *В. Евертса*, *Г. Креппеля* та полковника *Е. Пікера* про припинення військовими погрому у Львові. З контексту свідчень випливає, що припинення відбулося до ранку 2 липня. Про цих самих генералів говорить захисник вищого командування Вермахту, Г. Латернзер [Hans Laternser]: «14 лютого 1946 р. стверджувалося, що 1 липня 1941 р. німецький Вермахт вчинив масові вбивства у Львові (IMT Vol. VII, Page 454)²⁶⁹. У зв'язку з цим, нагадую афідевіти 1602, 1603 та 1604, які показують, що увійшовши [до Львова] німецькі загони знайшли численні ряди спотворених тіл; і це бачили кілька генералів. 2 липня 49-й гірський корпус вжив заходів супроти зневаження євреїв місцевими українцями»²⁷⁰. Документів, розповідей і світлин, що стосуються конкретних дій з припинення погрому, як-от затримання чи розстріли погромників, не збереглося. Питання про час припинення погрому ми ще розглянемо далі. Вбивства у погромі троє перших свідків не згадують. Ба більше, вони не стверджують, що самі бачили погром. Принаймні один з них — офіцер якраз цього 49-го корпусу Г. Креппель — фіксував у щоденику своє кількадедне перебування у Львові²⁷¹. Щоденник описує різні подробиці, включаючи українців із синьо-жовтими опасками, які співали на вулицях, та жахливі враження від відвідин 2 липня однієї з в'язниць. Про “зневаження” євреїв Г. Креппель у щоденнику не пише ані слова. Отже, в припиненні цього зневаження Г. Креппель участі не брав. Коли він про нього

²⁶⁸ A.M. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...*, p. 223 (*International Military Tribunal Doc. 1603—1606* (Latenser Papers), Peace Palace. Public Record Office, War Office 235/594).

²⁶⁹ Йдеться про вже цитовану нами ноту 1942 року, перенесену до радянського звинувачення на Нюрнберзькому процесі.

²⁷⁰ *Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal*, Vol. XXI..., p. 401 (21.08.1946). Г. Латернзер був також адвокатом на пізнішому “супровідному” Нюрнберзькому процесі у справі вищого командування Вермахту. У матеріалах цього процесу ми згадок про Львів не знайшли.

²⁷¹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 260; H.F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 64.

почув, незрозуміло. Про вбивства у Бригідках свідчив Е. Пікер. Його свідчення нам зручніше розглянути у розділі про цю в'язницю. Зауважимо тільки, що ніякого висновку щодо українських злочинів суд не зробив²⁷². Проте з судом пов'язані досить незвичні гіпотетичні розповіді двох осіб.

І. Вассо (-Том), французька громадянка. «[...] З приходом німецьких властей ми були постійно впевненими, що будуть убивства. І справді, не минуло й 2—3 днів, як ми почули стрілянину з автомата [однина!], яка утвердила нас у розстрілі євреїв — цих нещасних людей»²⁷³. Протягом війни пані чула багато пострілів. Неможливо запам'ятати час кожного з них. Тут нічого незвичного. Але далі вона розповідає про німецьких юнаків, які тренувалися у стрільбі на дітях Львівського гетто²⁷⁴. Це свідчення було включене до тексту радянського звинувачення на процесі. Проте на слуханнях у справі довголітнього шефа Гітлер'югенду, Б. фон Шіраха, радянське звинувачення подало нову версію свідчення І. Вассо, у якій дат подій не вказано і яке можна інтерпретувати й так, що Львівський погром влаштував Гітлер'югенд. «[...] Ці молодики, одягнені в однострої та озброєні мисливськими ножами, палашами і часто пістолетами, цілими загонами нищили містом, вдираючись до єврейських квартир, і вчиняли в них повне знищення, вбиваючи усіх, кого вони заставали в квартирах, включно з дітьми [...]»²⁷⁵. Автентичність розповідей І. Вассо стала предметом довгої дискусії на суді: оригіналів свідчень радянське звинувачення не подало. Врешті зауважимо, що сама «пов'язана з профашистським урядом Петена» І. Вассо потрапила також до відомої книжки В. Беляєва²⁷⁶, у якій про Гітлер'югенд вона не розповідає.

У зв'язку з розповіддю І. Вассо *Б. фон Шірах* нібито засвідчив: «Коли війська Вермахту увійшли до міста, вони відкрили масові вбивства, скоєні НКВД і НКГБ. Українським націоналістам, як міліції, так і цивільному населенню, дозволили помститися “євреям та більшовикам” і вчинити кілька погромів у Львові та навколишніх місцевостях. У Львівських погромах загинуло від 4000 до 10000 євреїв»²⁷⁷. Цитований вище протокол допиту Б. фон Шіраха цього фрагменту не містить.

Польська та Мюнхенська комісії. Для збирання, опрацювання та публікації матеріалів, що стосувалися Голокосту в Польщі, там було створено Центральну Єврейську Історичну Комісію [Centralna Żydowska Komisja Historyczna] з відділеннями в основних містах Польщі (надалі називатимемо її *Польською комісією*). Реляції для комісії складалися, головню, впродовж 1944—1947

²⁷² Див. напр. С. Рябенко, *Нюрнберг і дивізія «Галичина»*... Це не означає, що про такі злочини не писала акредитована на процесі радянська преса; див. напр. *Убийцы под маской политических эмигрантов*. В: Я. Галаң, *Об этом нельзя забывать*...с. 103—104 онлайн-версії (памфлет надруковано 19.01.1946 в газеті «Радянська Україна»).

²⁷³ *О злодеяниях немцев на территории Львовской области*...

²⁷⁴ Саме ця історія стала популярною як у критичній, так і в ревізіоністичній літературі, але вона не стосується безпосередньо до теми нашої книжки. Зауважимо, що Гітлер'югенд у Львові справді існував (Т. Мартиненко, «Нація білого хліба»...).

²⁷⁵ *Допрос Бальдура фон Шираха обвинением*...

²⁷⁶ В. Беляєв, *Кто тебя предал?*..., розділ «Обеды как у мамы». Див. також С. Т. Кузьмин, *Срок давности не подлежит*..., розділ «Машина истребления в Раве-Русской».

²⁷⁷ *Baldur von Schirach*... Інші джерела фрагменту нам не відомі.

років. Зі значно меншою інтенсивністю реляції склалися й пізніше. Зараз вони зберігаються в АЖІН. Спочатку комісію очолював Ф. Фрідман, який відіграв важливу роль у формуванні методики збирання й використання реляцій Голокосту²⁷⁸. Методика була далеко не бездоганною. Оповідачам “допомагали” пригадувати. «Це дивна колекція, бо існують різні свідчення в одній і тій самій теці та з однаковим номером документа (sygnatura). [...] Часом існує також підтека, яка називається “копії”, що містить різні версії свідчення (автором яких є одна й та сама особа) [...] різного змісту»²⁷⁹. На польських злочинах не наголошувалося: «Питання польського співробітництва зображалося так, що до злочинів було залучено лише окремі “асоціальні елементи”. Причинами співробітництва були, на думку Комісії, “корумпуюча” нацистська пропаганда і прагнення деяких осіб до матеріальної вигоди. Традиція польського антисемітизму не згадується»²⁸⁰.

Наведену тезу О. Карташової яскраво ілюструє тека АЖІН, 301 — *Relacje. Zeznania ocalałych Żydów*. Частина цієї теки, які можуть стосуватися предмету нашої книжки, опишемо докладніше. Тека містить близько 7300 справ за період від 1944 до 1994 року. З них, у близько 345 справах рубрика *Miejsca pobytu autora relacji* містить слово *Lwów*. У близько 50 реляціях підозрюємо наявність інформації про 2-й та 3-й періоди, а також про “дні Петлюри”, причому вони часто плутаються і змішуються між собою²⁸¹. Багато реляцій складені особами, які під час війни були дітьми. Кожній реляції передують резюме (abstract) співробітника комісії²⁸². Далеко не завжди резюме адекватно відбиває зміст реляції. Якщо в реляції йдеться про злочини, скоєні на українській етнічній території, то в резюме вживається словосполучення типу *pogromy ludności żydowskiej, zorganizowane przez Ukraińców*²⁸³, хоча свідок може про саму організацію взагалі не повідомляти; якщо ж йдеться про

²⁷⁸ M. Natkowska, *Inwentarz Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej...*, s. 2.

²⁷⁹ M.J. Chodakiewicz, *Research before conclusion...* (Letter from John L. Armstrong to M.J. Chodakiewicz, 9 December 2000).

²⁸⁰ O. Kartashova, *Holocaust History Between Liberation and Sovietization...*, p. 52 (J. Kermis (red), *Instrukcje...*).

²⁸¹ Ось номери цих справ (деякі з них містяться також на сайті YVA; номери подаємо в квадратних дужках): 18(Ryndner Ryszard), 40(Lewin Blanka), 98(Borwicz-Boruchowicz Michał), 199(Adam Landesberg) [O.62/48], 230(Dentel Jakub) [O.62/58], 339(Ettinger Wilhelm), 442(Wagner Rózia), 476(Müinz Benedykt), 596(Zimmerman Leonard), 770(Auschheim Markus) [O.62/397], 785(Presser Gerich), 1117(Zimmerman Leonard ще раз), 1149(Kirsztajn Bolesław) [M.49.E/1149], 1160(Braun Renata) [O.62/168], 1181(Stern Lilith (Lidka)), 1403(Wander Samuel), 1584(Weiser Isak), 1718(Bem Feliks) [O.62/224], 1737(Markiewicz Wilek), 1794(Schutzmann Stefania zd. Cang), 1801(Baldinger Henryk), 1809(Korczyński Janisław), 1864(Goldman Salomon), 1943(Katz Elza) [O.62/474], 2197(Gezund Artur), 2242(Tune Zygmunt) [O.3/8896], 2278(Halbersberg Lucyna), 2299(Kac Herman), 2522(Mehr Lusia), 2876(Brener Moniek), 3510(Heller Felicja), 3735(Birkenfeld Jakub), 4033(Popowcer Stefa), 4349(Majer Anna), 4355(Goldfinger Chaim Jehuda), 4626(Peiper Anna Maria), 4654(Szyper Henryk), 4676(Stern Lilith ще раз), 4691(Wagner Rózia ще раз), 4900(Rolsztajn Mieczysław), 4943(Jeleński Tadeusz (Moritz Wien)), 4944(Badian Jan), 5398(Gorbaty Jan), 6006(Lewiarz Jan), 6512(Zamorska Alina, Nawrot Jerzy), 7063(Bernad Jan), 7133(Lichter Uri), 7173(Stark Bronisław), 7253(Braun Renata ще раз), 1793/1(Popowcer Stefa).

²⁸² <http://www.jhi.pl/uploads/inventory/file/107/Relacje_301.pdf>.

²⁸³ Див. напр. справи 18, 98, 230, 339, 476, 596, 770, 1584, 1801, 4349, 4355, 4626, 4654, 4943, 7063. Те саме стосується литовської етнічної території. Тут вживаються терміни вигляду: *Pogromy Żydów dokonywane przez Litwinów*.

польську етнічну територію, то вживаються звороти типу *udział miejscowej ludności*²⁸⁴. Термін *українці* вживається як для позначення цивільних, так і міліції та допоміжної поліції, а навіть радянських військовополонених на німецькій службі, без з'ясування національності цих полонених. Терміни *євреї* та *поляки* стосовно (відповідно) єврейської та польської допоміжної поліції не вживаються. Часто згадується єврейська поліція, як у негативному, так і в нейтральному та позитивному контекстах²⁸⁵, інколи (в негативному контексті) білоруська²⁸⁶. Зрідка фігурують окремі члени польської поліції, з вживанням терміну *гранатовий* (але не *польський*), як у позитивному, так і в негативному контекстах²⁸⁷. Для позначення цивільних неєвреїв вживаються терміни *місцеве населення*, *селяни*, *християни* тощо. У позитивному контексті для зазначення їхньої польської національності додається прикметник *польські*, а у випадку української національності — прикметник відсутній; у негативному контексті для зазначення української національності додається прикметник *українські*, а у випадку польської національності прикметник відсутній.

Жертв НКВД у резюме не згадано. У самих реляціях помітно значну різноманітність в описі цих жертв. Багато свідків про жертви НКВД не пишуть нічого, що у випадку в'язниць робить розповіді неправдоподібними. В інших реляціях трапляються двозначні фрази вигляду: "під приводом витягання трупів німці та/чи українці зганяли євреїв до в'язниць", без пояснення — існували чи не існували ці трупи насправді. Ще інші оповідачі стверджують: так, трупи були, але це були тіла забитих німцями та/чи українцями євреїв. Ще інші пишуть, що трупи були; німці кажуть, що українські, а ми не знаємо. А ще інші: так трупи у тюрмах були, проте це були євреї, поляки, кримінальні злочинці, але не українці. Врешті, дехто пише просто про трупи, зовсім не інформуючи про їхнє походження. У деяких реляціях з теки № 301 вказувалося число жертв погрому. Наприклад:

М. Аушгайм. «Німці зайняли Львів 29.VI.1941 р., наступного дня збіглося ціле населення, а також українці з околиць з метою погромів та грабунків. Загинуло того дня 1000 євреїв»²⁸⁸.

Багато реляцій теки виглядає як художні твори. Наприклад:

Подружжя Гольдманів. У 1939 році вони втекли з Бохні на схід і згодом оселилися у Львові. «Звідусіль елімінували деструкційні елементи. Сталінська Конституція, ідеї Леніна-Маркса почали втілюватися в життя. — На жаль, впали на дуже невдячний ґрунт, на нерозуміння і ворожість». «Розпочалося з євреїв. Були найслабкіші, тому знищити їх було найлегше. Інтелігентний розум гітлерівців, їхні знання, організація — все стало до послуг апарату знищення. Розпочалися переслідування, які набирали найрізноманітніших форм. Конфіскація житла, забирання цінних речей, мільйонні контрибуції, які накладалися на всіх, витіснення євреїв з усіх ділянок господарського й громадського життя. Потім, систематичні погроми»²⁸⁹.

²⁸⁴ Див. напр. справу 613.

²⁸⁵ Див. напр. справи 374, 1361, 1589, 1590, 1876, 1986.

²⁸⁶ Див. напр. справи 873, 2406.

²⁸⁷ Див. напр. справи 1379, 1908, 2232.

²⁸⁸ AŽIH, 301/770, *Auschheim Markus*, 20.VIII.1945. Див. також YVA, O.62/397.

²⁸⁹ AŽIH, 301/4671, *Goldman Salomon, Goldman Gusta*. Див. також YVA, O.62/344.

Сам С. Гольдман. Резюме: «Вступ німецьких військ у червні 1941 р. до Львова. Єврейські погроми, арешти й екзекуції у в'язницях Бригідки, в Гестапо на вул. Лонцького та на Лисиничських пісках»²⁹⁰.

Друга тека — № 302, *Zbiór pamiętników Żydów Ocalałych z Zagłady* — містить близько 330 справ. З них у рубриці *Miejsca pobytu Lwów* зустрічається 26 раз. У 9 справах є підозра, що йдеться про другий або третій періоди²⁹¹. Майже кожна таку справу теки № 302 аналізуємо окремо.

Повідомлення про другий та третій періоди містить також тека № 229 — *Teka Lwowska*. Дві справи цієї теки (лікаря Гольда та М. Аллерганда), стосуються погрому і ми розглянемо їх пізніше. Деякі історики²⁹² стверджують, що до погрому стосується також один фрагмент спогадів Бермана²⁹³. На нашу думку, у цьому фрагменті описуються пізніші події. Зазначений там час — “кінець червня” — неможливий, бо сама подія розпочинається о 5:30 ранку. У такий час 30 червня німецькі війська щойно входили до Львова. Про погром у спогаді немає ані слова; Берман розповідає про примусові роботи та перевірку документів. Фраза “міліціонерів — ще в цивільних лахах”, яка там фігурує, свідчить на користь того, що оповідач помилився місяцем — насправді йдеться про кінець липня.

У процентному відношенні до всіх повідомлень про Львів, згадок про погром у згаданих теках мало (див. наведені вище числа), проте в абсолютних числах їх досить багато. Багато з цих згадок вкрай експресивні, описують вишукані звірства українців і декларують тисячі жертв цивільного погрому. Одним з можливих пояснень такої експресії є те, що на час складання відповідних реляцій у Польщі сконцентрувалася значна кількість євреїв. При одночасному складанні реляцій під впливом збирачів індивідуальні спогади частково замінялися художньою “колективною пам'яттю”. Так проявлявся синдром вцілілого в Голокості. Саме на *Польській комісії* сформувалися мандрівні сюжети, тобто описи малоймовірних подій, які переходили потім від оповідання до оповідання.

Українська складова гіперісторичного комплексу посилювалася історичними обставинами. Тоді велася польська війна з УПА²⁹⁴. Готувалися, а потім проводилися операції «Жешув» та «Вісла», і польському урядові були корисними аргументи для їхнього обґрунтування. За таких обставин щось добре про українців і щось погане про поляків свідчити складно.

Багато реляцій *Польської комісії*, що стосуються Львівського погрому, з'явилося перед Нюрнберзьким процесом, а ще більше — перед Процесом айнзатцгруп. Деякі матеріали цієї комісії передавалися на Нюрнберзький

²⁹⁰ АЖИН, 301/1864, *Goldman Solomon*, 20.01.1946. Розповідь С. Гольдмана про “акцію відплати” розглянемо у відповідному місці.

²⁹¹ Ось номери цих справ: 24, 26, 44, 58, 61, 116, 201, 217, 326.

²⁹² T.C. Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv...*, p. 98—99; J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*; G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 215.

²⁹³ АЖИН, 229/26 (нова нумерація 229/9), *Wspomnienia J. Bermiana, nauczyciela j. niemieckiego — łapanki do prac przymusowych, akcje policji ukraińskiej*.

²⁹⁴ A.B. Szczesniak, W.Z. Szota, *Wojna polska z UPA...*

процес²⁹⁵. Слідів використання цих матеріалів на процесі нам знайти не вдалося. *Польська комісія* передавала багато матеріалів також до інших судів²⁹⁶, але ці матеріали не стосувалися Львівського погрому.

Повна назва *Мюнхенської комісії*: *Central Historical Commission of the Central Committee of Liberated Jews in the US Zone, Munich*. Вона працювала в 1945—48 роках. Документи комісії містяться в YVA. У рубриці *Additional info* електронного варіанта відповідного списку (*Record Group M.1*) слово *Lwow* зустрічається у 17 реляціях. У трьох реляціях є повідомлення про погром. Перша з них написана рукописними єврейськими літерами, які нам прочитати не вдалося. Тому наводимо частину англійського резюме.

Є. Сеґал. «[...] участь українців у погромі; повідомлення про інші погроми в Східній Галичині; вбивство рабина Є. Левіна; вбивства євреїв у День Петлюри»²⁹⁷.

Друга реляція № 1343 (*Й. Адлер*) написана рукописними латинськими літерами ідишем, де, наскільки ми зрозуміли, авторка одним реченням пише про скоєний 2—3 липня українцями та поляками погром, в результаті якого загинуло до 1000 євреїв.

Третю реляцію (*Й. Дрезлера*) докладніше розглянемо нижче.

Берлінський процес квітня 1960 року. Численні декларації про “банди німецько-українських націоналістів”, які разом з “есесівцями” вдерлися до Львова, виголошувалися ще до закінчення війни²⁹⁸. Проте ці декларації не називали ані прізвищ, ані назв військових загонів. Аж до 1959 року про військові злочини батальйону «Нахтігаль» (і злочини Т. Оберлендера) практично не згадувалося, хоча діяльність і батальйону і Т. Оберлендера не були секретом²⁹⁹. Починаючи з *Берлінського процесу* злочини «Нахтігалью»

²⁹⁵ Зокрема, надруковано брошуру: *Deutsche Verbrechen gegen die jüdische Bevölkerung in Polen 1939—1945* (див. А. Наска, *Dowody i zeznania...*, s. 12). Зустрічаються також твердження про виступ Ф. Фрідмана на Нюрнберзькому процесі (N. Aleksiun, *Philip Friedman...*, s. 340). Текст виступу нам не відомий, хоча відомі повідомлення про роботу Ф. Фрідмана на цьому процесі (Н.-С. Ясч, *The “Jewish Case” in Nuremberg...*, p. 275).

²⁹⁶ О. Kartashova, *Holocaust History Between Liberation and Sovietization...*, p. 24—27.

²⁹⁷ YVA, M.1/762, *Testimony of Yekutiel Segal regarding the pogroms in Lwow, July 1941*.

²⁹⁸ Див. напр. Я. Бжоза, *Варвари*. В: П. Йова (ред), *Звірства німців на Львівщині...*, с. 83.

²⁹⁹ Здається, перша непевна радянська згадка про «Нахтігаль» з’явилася у 1942 році: «Два вооружённых отряда, которые в первые дни войны немцы разрешили организовать галицким “ботокудам”, были разогнаны немецкими офицерами — и раньше, чем солдаты этих отрядов успели освоить прусский парадный шаг». (Я. Галан, *Об этом нельзя забывать...*, с. 88). Зауважимо, що в українському оригіналі (Я. Галан, *Твори*, т. II..., с. 277) далі йшло речення: «Більш активні і честолюбиві націоналістичні верховоди були ліквідовані гестапо», яке зникло в російському перекладі. На Нюрнберзькому процесі згадувався полк «Брандебург—800» (*Нюрнбергский процесс*, Т. 1..., с. 381), але не батальйон «Нахтігаль». Самі бійці «Нахтігалью» зовсім не переховувалися, а, навпаки, розповідали про свою службу; див. напр. Є. Побігущий та ін., *Дружини українських націоналістів в 1941 — 42 роках...*

Один документ, складений Т. Оберлендером, фігурував ще на Нюрнберзькому процесі; див. *Из донесения Оберлендера о конфискации продовольствия на Украине от 28 октября 1941 г.* В: *Нюрнбергский процесс*, Т. 4..., с. 395—396. Цей документ був зовсім не єдиним: «Д[окто]р Л[ейббрандт] подає мені нову доповідну записку проф[есора] Оберлендера. Знову безліч засторог про погане ставлення до українців. Критика на адресу Коха [Erich Koch]

стають широко відомими. Самому процесові передували пропагандистські кампанії в СРСР³⁰⁰, ФРН, НДР³⁰¹, Польщі³⁰², Ізраїлі та інших країнах.

В СРСР для цього було навіть на короткий час реанімовано (ліквідовану в 1951 р.) *Державну комісію*. Сама кампанія, здається, розпочалася зі статті Л. Безіменського³⁰³. Стаття містить твердження про участь у “в’язничній акції” (дійсного члена Наукового Товариства ім. Т. Шевченка!) проф. Г. Коха та посилення на маловідому німецьку публікацію незрозумілого для нас авторства³⁰⁴. Довший час (про)комуністична преса поширювала версію про те, що за наказом Т. Оберлендера було вбито С. Бандеру, як одного з основних свідків його злочинів у Львові³⁰⁵.

Процес збирання в СРСР матеріалів до *Берлінського процесу* вивчений українськими дослідниками³⁰⁶. Окрім пошуків свідків злочинів «Нахтіґалю», відбувалися пошуки свідків радянських не-злочинів. Бо націоналістами «за “жертви більшовиків” також видавалися вбиті напередодні “українською міліцією” євреї»³⁰⁷. Свідків знайшли небагато. Ось один з них.

Г. Шкурпелло-Вайзер. Реляція була складена у Львові 20.10.1959 для слідчої комісії і становить машинописний текст російською мовою³⁰⁸. Наведемо його фрагмент.

«Чутка про те, що німці замкнули в’язниці, поширилася містом зі швидкістю пожежі. За день до цього банди українських націоналістів хазяйнували у всіх громадських будівлях міста. Приблизно через тиждень після взяття міста німцями я побачила на вулиці Томіцького³⁰⁹ велику групу людей, які йшли під конвоєм у бік в’язниці. Цих людей — комуністів, комсомольців і активістів — гнали для “огляду” до в’язниці. Там, у тюремному дворі, лежали гори голих трупів. Біля входу до в’язниці були розклеєні афіші, в яких пропонувалося усім українцям і полякам, але аж ніяк не євреям, шукати серед цих трупів своїх родичів і близьких. Однак я особисто не чула про жоден випадок, щоб хтось

поширюється все більше. Щодо решти, О[берлендер] часом занадто чутливий, що впливає на цінність його політичних висновків». (А. Розенберг, *Политический дневник...*, 18.11.1942, с. 360).

³⁰⁰ *Кровавые злодеяния Оберлендера...*, а також: Я. Довгополий, *Як академік Лисенко і прокурор Антоненко Теодора Оберлендера звинувачували...*

³⁰¹ *The Truth About Oberlander...*

³⁰² A. Drożdżyński, J. Zaborowski, *Oberländer przez Ostforschung, wywiad i NSDAP...*

³⁰³ Л. Безыменский, *Дело Боннского министра Оберлендера...* (див. також: О. Р., *Теодор Оберлендер...*). Пізніше Л. Безіменський критикував *Державну комісію* (точніше, її українських членів П. Тичину та М. Рильського), стверджуючи, що частина її повідомлень, пов’язаних з Голокостом, була результатом свідомої й цілеспрямованої фальсифікації (Л. Безыменский, *Информация по-советски...*). Наскільки нам відомо, у справі «Нахтіґалю» своєї позиції Л. Безіменський не змінював.

³⁰⁴ *Oberländer: Baustein oder Dynamit...* Висновки комісії прізвища Г. Коха не містять. Втім, той 1959 року помер. У пропагандистській кампанії фігурувала також книжка: A. Dallin, *German Rule in Russia...* Цю книжку докладно аналізував *Боннський суд*, про який мова йтиме далі.

³⁰⁵ Д. Чайковский (ред), *Московські вбивці Бандери перед судом...*, с. 30, 46, 52, 55, 80—82, 94, 434—435, 468—471, 582—592.

³⁰⁶ Див. напр. А. Боляновський, *Убивство польських професорів...*, с. 49—69.

³⁰⁷ А. Дюков, *Второстепенный враг...*, с. 48 (ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Д. 246. Л. 80).

³⁰⁸ *The Truth About Oberlander...*, р. 111—113. Див. також А. Боляновський, *Убивство польських професорів...*, 5-й документ після с. 80.

³⁰⁹ Тепер частина вул. Коперника. Отже, йдеться про в’язницю на Лонцького.

упізнав своїх рідних. Трупі були сильно спотворені і, мабуть, пролежали кілька днів на сонці. Мешканцям було сказано, що ці забиті є жертвами радянської влади. Але звідки ж могли взятися ці трупи, якщо перед приходом німців в'язниці були порожніми? Що відбувалося за тюремними стінами у ті дні, коли німці тримали в'язницю замкненою?»

Традиційно, пані колись щось бачить (тут — групу людей), а потім сама з оповідання зникає. Джерело подальшої розповіді невідоме. До Берліна “Шнурлепо-Вайзер” не взяли внаслідок “слабой осведомленности по делу”.

У ФРН кампанію проти Т. Оберлендера вела Асоціація Жертв Нацистського Режиму (VVN). 3.07.1959 вона опублікувала заяву з твердженням, що під керівництвом Оберлендера першого тижня липня 1941 року у Львові «було вбито 3000 юристів, лікарів, інженерів, професорів, науковців, церковних діячів та інших представників польської інтелігенції»³¹⁰.

У НДР 22.10.1959 голова Комітету Німецької Єдності А. Норден [Albert Norden] ствердив: «Було доведено, що поза всяким сумнівом, протягом цих шести днів [30.06 — 5.07] 3000 єврейських і польських мешканців міста Львова було забито до смерті, повішено і розстріляно [...]»³¹¹. Далі йде риторика, з якої ніяк не випливає, що це здійснив «Нахтігаль». Пізніше, в ухвалі університету ім. Гумбольдта від 14.11.1959 про позбавлення Т. Оберлендера докторського ступеня констатується: «Оберлендер був нацистським офіцером, який командував спеціальним загonom «Нахтігаль». Таким чином, він є особою, відповідальною за вбивство 3000 польських і єврейських мешканців міста Львова [...]»³¹².

Приготування до *Берлінського процесу* в Польщі вже досліджувалося автором³¹³. «Нахтігаль» пригадали (Альбертові) свідки вбивства львівських професорів, які раніше про нього мовчали. Так проявляються явища залежності его-документів від обставин їхнього постановлення та переходу від свідчень до декларацій. Прикладом може бути заява М. Бартеля: «Фактом є те, що науковці Львова були вбиті німецькими фашистами, а саме військовослужбовцями так званого батальйону “Нахтігаль” у перші дні німецької окупації»³¹⁴. Далі йде текст, з якого випливає, що її чоловіка, професора Бартеля, 22.07.1941 забили бійці «Нахтігалью» (нагадаємо, того дня «Нахтігаль» перебував у Вінниці). Пізніше у своїх спогадах³¹⁵, М. Бартель дещо модифікує цитоване твердження: «Арешт усіх інших [крім Бартеля] львівських професорів напевно був організований ним [Оберлендером] з істотною допомогою українців; так званих бандерівців». Наступна подія відбувається 1 липня. «Отже, німці застали в'язниці повними трупів, які вже розкладалися,

³¹⁰ W. Buschfort, P.-C. Wachs, F. Werkentin, *Vorträge zur deutsch-deutschen Nachkriegsgeschichte* ..., S. 36.

³¹¹ *The Truth About Oberlander*..., p. 190.

³¹² Там само, p. 194. Оберлендер був офіцером зв'язку з Абвером і «Нахтігаль» не командував. Друге речення не впливає з першого. Див. також документ з підписом: *Aufruf zur Anklage Theodor Oberländers von Vertretern aus Kultur und Wissenschaft der DDR*. В: *Theodor Oberländer*, Німецька Вікіпедія.

³¹³ А. Плічко, *До питання про участь українців у вбивстві львівських професорів...*

³¹⁴ *The Truth About Oberlander*..., p. 110. Розповідь кореспондентові часопису «Neues Deutschland».

³¹⁵ *Pamiętnik Marii Bartłowej*...

бо було дуже жарко. Як вони це організували, лишається для мене загадкою, але схопили й пригнали євреїв і наказали їм прибирати. Зловили також подругу нашої дочки [...] Прибирала цілий день поблизу нашого будинку ту славну в'язницю на вулиці Лонцького. Перед вечором [...] наказали їм іти додому. Бідна Кіра Ашкеназе [Kira Aszkenaze] мешкала далеко, на Личакові; прийшла до нас шалено змучена, голодна й перелякана з проханням порятунку. Звісно, ми її викупали, нагодували і поклали спати». Згідно з іншими розповідями, жінок з цієї в'язниці усіх досить швидко відпустили.

Щодо его-документів самого процесу, то розрізняємо ті, що містяться у судовому звіті³¹⁶, і ті, що там не містяться і висновком суду не цитуються. Радянські свідчення *Берлінського процесу* для пострадянського читача добре відомі, легкодоступні й повністю невірогідні³¹⁷. З них далі цитуємо лише короткий уривок розповіді *Т. Сулима*, який може мати якийсь стосунок до дійсності. Одне німецьке свідчення — *Ф. Гібнера* (= Хюбнер) [Fritz Hübner] — зовсім неправдоподібне, інші — *Д. Мюллер-Геґеманна* та *О. Корфеса* — розповідають про події у Золочеві і будуть розглянуті у відповідному місці. Єврейські свідчення звіту складаються з розповіді *М. Райса* з Ізраїлю та, наскільки ми зрозуміли, напівєврея *В. Штайна* з НДР. Змістовні частини їхніх свідчень стосуються Бригідок, отже, розглянемо їх у розділі про цю в'язницю. Звіт містить також лист до суду *Ф. Фрідмана*, який по суті є уривком вже відомої нам брошури 1945-го року.

Боннський процес вересня 1960 року. Здається, звинувачувальною стороною процесу виступала вже згадувана *VVN*³¹⁸, яка також брала участь у пошуку претендентів на свідків. Зокрема, в Ізраїлі цим займався її орган — тижневик «Die Tat». Часом, знайшовши свідка, журналіст підказував йому відповіді.

І. Файнзільбер. Інтерв'ю від 5.12.1959. «Питання. Чи українці брали участь у вбивствах разом із німцями? *І. Файнзільбер.* Так, були також українці, бандерівські нацисти, які брали участь під керівництвом німців»³¹⁹. Пізніше *п. Файнзільбер* пригадала більше. У свідченні напередодні *Боннського процесу* вона, зокрема, пригадала, що з горища свого будинку бачила, як у в'язниці на Замарстинівській військові й цивільні били євреїв, та чула жахливі крики. Її маму взяли на роботи. Спочатку та підмітала вулицю, а потім потрапила до в'язниці, де її криваво побили. Наступний фрагмент містить мандрівні сюжети і малозрозумілий. «Вона [мама] розповіла, що вони роздягали молодих жінок і дівчат, насміхалися над ними, фотографували. Вона також сказала, що двох жінок з нашого будинку забито у дворі в'язниці; ці жінки не повернулися додому. Інша жінка, яка була на шостому місяці вагітності, увечері повернулася

³¹⁶ *Der Oberländer-Prozess...* Див. також: *Из приговора 1-го Уголовного Сената Германской Демократической Республики...*

³¹⁷ «Можна припускати, що такі свідки або не існували взагалі, або зізнавали те, що одержали з наказом такі зізнання скласти» (М. Кальба, *Дружини Українських Націоналістів...*, с. 111). Здається, цих гіпотетичних свідків чи їхніх родичів пізніше ніхто не шукав.

³¹⁸ М. Кальба, *Дружини Українських Націоналістів...*, с. 114.

³¹⁹ *The Truth About Oberlander...*, p. 124.

додому, але вночі померла»³²⁰. Хто взяв маму на роботи, хто роздягав, хто фотографував, хто забив двох жінок — з тексту незрозуміло. Найімовірніше, мама переказувала чутки. Про трупи, знайдені у в'язниці, І. Файнзільбер не розповідає. Чи свідчила вона на самому процесі, не знаємо.

Охочі скласти свідчення виявилися так багато, що німецька прокуратура провела в Ізраїлі відбір³²¹. Ось претендентка, яка відбору не пройшла.

Я. Гешелес. Її повоєнні спогади³²² описують, зокрема, події другого періоду, проте «Нахтігаль» не згадують. І лише у 1960 році Я. Гешелес пригадала «Нахтігаль». Про це вона пише у листі від 12.09.1960 до старшого прокурора Ф. Дрюґа [Franz Drügh] в Бонні. «І перед тюрмами на Казимирівській та Замарстинівській я бачила найманців у однострої підрозділу Нахтігаль. [...] Оберлендер винен у смерті мого батька. Підрозділ Нахтігаль під його командуванням здійснив убивства євреїв»³²³.

Твердження складається з двох частин. Перша ймовірна, бо 30 червня та вранці 1 липня «Нахтігаль» брав участь в охороні входів до частини в'язниць (проте власної форми не мав). Я. Гешелес могла бачити «найманців», хоча, судячи з її книжки, повз «тюрми на Казимирівській та Замарстинівській» 1 липня вона не проходила³²⁴. У всякому разі, до 1960 року Я. Гешелес про це не розповідала. Але найімовірніше, ніяких військових «Нахтігалью» Я. Гешелес не бачила, а після повідомлень газет про *Берлінський процес* (про який вона також пише у листі) їй здалося, що бачила. Друга частина твердження з першої не впливає. Я. Гешелес не пройшла відбору на *Боннський процес*. В об'ємному відеозаписі «Зустріч з Яніною Гешелес»³²⁵ «Нахтігаль» не фігурує. Не фігурує він і в «академічному» виданні її спогадів, супроводжуваному численними доповненнями й коментарями, зокрема авторки³²⁶.

Не знаємо ані кількості претендентів на свідків, ані кількості осіб, які складали письмові свідчення перед процесом, ані кількості осіб, які свідчили на самому процесі. Знаємо лише, що до 1960 р. про «Нахтігаль» ніхто з них не розповідав. Багато письмових свідчень твердять про злочини солдатів, які розмовляли українською мовою і якими командували німецькі офіцери. Мабуть, за задумом звинувачення, це мало привести до «Нахтігалью» та Т. Оберлендера. Солдати стояли на варті. Їм не дуже й можна розмовляти. Цікаво, що свідки одноманітно згадують українську мову, але ніхто не свідчить про синьо-жовті стрічки на погонах. Натомість свідки *Берлінського процесу* так само одноманітно пригадують не тільки стрічки на погонах, а й значки з тризубом³²⁷. Така одноманітність може пояснюватися тим, що вже перед

³²⁰ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 339, 341 (Irena Feinsilber, Vernehmung Bonn 29. Juni 1960, LAV NRW R, Gerichte Rep 350, Bd. 3, Bl. 158).

³²¹ Игорь Петров, *Письмо Янины Хешелес-Альтманн...*

³²² J. Heschels, *Oczyta dwunastoletniej dziewczyny...*, 1946.

³²³ Игорь Петров, *Письмо Янины Хешелес-Альтманн...*, з невпевненим посиланням («насколько я помню»): T. Friedman, *Der Nazi-Minister Theo Oberländer...*

³²⁴ Свого часу в Інтернеті точилася дискусія про точний маршрут Я. Гешелес, та про те, що вона йдучи цим маршрутом могла бачити.

³²⁵ Центр міської історії..., 1.08.2013.

³²⁶ J. Heschels, *Oczyta dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015.

³²⁷ Значки з'явилися пізніше, у Вінниці (див. М. Кальба, «Нахтігаль» в запитаннях і відповідях..., с. 60).

процесом подробности львівських подій обговорювалися в пресі, а свідки між собою спілкувалися³²⁸.

Боннський суд майже всі вже допущені свідчення до уваги не взяв, кваліфікуючи їх як сформовані під впливом засобів масової інформації³²⁹. Наскільки ми зрозуміли, він (із власним тлумаченням) прийняв як вірогідне лише свідчення А. Гольдберга, яке буде докладно розглянуте далі. Згідно з М. Кальбою, суд зробив такий висновок: «Тому із зізнань відомо, що цивільне українське населення виловлювало жидів, які були немалою причиною тих нещасть [радянських страт] та заганяло їх до тюрем, де вони своїми руками тепер витягали ті трупи із підвалів чи відкопаних ям і складали на подвір'ях в ряди для їхнього розпізнання. Зганяючи їх до тої праці, побивали їх та знущалися над ними по дорозі аж до їхнього приходу до тюрми. [...] В тюрмах порядок держали вже військові, і там не дозволяли вже на збиткування тих людей. В той час відбулися і погроми жидів, та, як зізнає жидівський свідок, який був загнаний до роботи до тюрми, “в жадному випадку я не бачив ані одного німецького вояка, який брав би участь у тих жидівських погромах, ані одного іншого в уніформі, який допомагав би знущатися над народом чи заохочувати до того”. Слідство в Бонні ствердило з певністю, що німецькі вояки абсолютно не були причасні до ніяких погромів чи знущань над жидами в червні чи на початку липня 1941 р. у Львові. Жоден зі свідків, які зізнавали, не вказав, що хтонебудь з вояків знущався над жидами публічно. Це підтвердили свідчення німецьких, польських і жидівських свідків»³³⁰. Одночасно суд ствердив: «Не можна виключити, що невстановлені українські члени батальйону «Нахтігаль» самовільно, без відома і всупереч однозначним наказам командира батальйону доктора Герцнера та офіцера зв'язку доктора Оберлендера, брали участь у знущаннях і вбивствах євреїв під час погрому»³³¹.

Таку ж інтерпретацію подій подає після суду й Ф. Гайнц (і не тільки він!), дещо змінюючи свої попередні свідчення: «Акти помсти, які частково були організовані, але здебільше мали характер стихійних погромів, розпочалися надвечір 30 червня, проте німецькі війська в них участі не брали. Можливо, хтось з українських солдатів батальйону «Нахтігаль» справді брав у цьому участь, але зараз довести це вже не можливо. Якщо таке насправді траплялося, то робилося наперекір суворому наказові. Як вищий керівник я заборонив всякі акти помсти, а також — виконання так званого ‘наказу про комісарів’»³³². Це повідомлення

³²⁸ Зокрема: «Als die Bonner Staatsanwaltschaft über das Lemberger Pogrom ermittelte, sprachen die Veteranen ihre Zeugenaussagen untereinander ab» (K. Wiegrefe, *Der seltsame Professor...*). Тут йдеться про німців, але важко повірити, щоб цього не робили також і єврейські свідки.

³²⁹ Див. також: From the article «The “Nachtigall” [Germans for “Nightingale”] members who remained silent. An analysis of the interrogation of witnesses in der Oberländer trial», Die Tat, Nowember 4, 1961. YVA, O.4/522.

³³⁰ М. Кальба, *Дружини Українських Націоналістів...*, с. 96.

³³¹ Німецькою: «Nach den Ermittlungen ist jedoch nicht auszuschließen, daß namentlich nicht feststellbare ukrainische Angehörige des Bataillons „Nachtigall“ sich eigenmächtig ohne Wissen und entgegen den eindeutigen Befehlen des Bataillonsführers Dr. Herzners und des Verbindungsoffiziers Dr. Oberländer an Mißhandlungs- und Tötungshandlungen im Verlaufe des Pogrom gegen die Juden beteiligt haben».

³³² Йдеться про наказ від 6.06.1941 р. Верховного командування про розстріл комісарів.

підполковника Гайнца авторів цих рядків підтверджувалося заявами й інших свідків тих подій»³³³.

Ми не гарантуємо точності передачі М. Кальбою усіх висновків суду. Але так, як написано, висновок виглядає дивно. Чи справді «жиди були немалою причиною тих нещасть»? Як видно з німецьких документів і ще побачимо зі свідчень, зокрема німецьких, «войки в уніформі» служби безпеки тоді розстрілювали євреїв. Врешті, на підставі чого зроблено останній висновок («не можна виключити»), який суперечить презумпції невинуватості, незрозуміло. Так само незвично виглядає наступний фрагмент висновку Боннської прокуратури у переказі М. Кальби.

«Прилучення Західної України до Росії жиди прийняли з великим ентузіазмом у страху перед німецькою окупацією. Через свою симпатію до комунізму, жиди зразу в більшості почали займати відповідальні пости в адміністрації, як також поміж прибулими советськими урядниками було багато жидів [...] вони [совети] зразу почали поборювати всякий українсько-націоналістичний самостійницький рух, для чого вони часто послуговувалися жидами, яких вони фаворизували та які займали багато важливих позицій в адміністрації»³³⁴.

Набагато поширенішою є інша версія висновку: «Прокуратура Бонна [...] встановила, що “з великою ймовірністю український взвод 2-ї роти батальйону «Нахтігаль» мав відношення до актів насильства щодо зігнаних до тюрми НКВД євреїв і винен у смерті численних євреїв»³³⁵. Джерела цього твердження не вказано. Найімовірніше, А. Круглов бере його в Г. Геера³³⁶. Інші автори теж часто цитують комбінацію Г. Геера як висновок самої прокуратури. Ми розуміємо це так, що Г. Геер вставляє до своєї декларації фрагмент поточного слідства у справі розповіді А. Гольдберга про можливі вбивства у в'язниці на Лонцького. Слідство встановило “алібі” 1-ї та 3-ї роти батальйону «Нахтігаль». З 2-ю ротою були проблеми, бо її (німецький) командир мешкав у НДР³³⁷. У кінці розслідування Боннська прокуратура зробила саме той висновок, який і цитує М. Кальба. Наголосимо, що тут нас цікавлять не надійність німецьких алібі, а маніпуляції істориків з висновком прокуратури.

Боннський процес викликав як численні спогади, так і численні публікації про «Нахтігаль»³³⁸. Поміж спогадів, німецьких так само багато, як і єврейських. Ось приклад.

³³³ Г. Бухгайт, *Абвер — «щит и меч» III Рейха...*, глава 12. Примітка: «Взяте з доповідей 2-го батальйону полку «Бранденбург» підполковника Гайнца і професора Оберлендера, а також якогось [?] лейтенанта Х [Г?] безпосередньо авторів. Див. також: Raschhofer H. *Der Fall Oberlaender*. а. а. О.; Joop Zwart. *Lemberg 1941, und Oberlaender*, Amstelveen 1960, S. 28ff; KTB Abwehr-II, S. 159».

³³⁴ М. Кальба, «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 86.

³³⁵ А. Круглов, *Погромы в Восточной Галиции лета 1941 года...*

³³⁶ H. Heer, *Einübung in den Holocaust...* (Aussage Goldberg, OStA Bonn, Verfügung vom 5.8.1960, S. 34f; див. також Grynbaradt, там само, S. 42 та OStA Bonn, Verfügung vom 5.8.1960, S. 53). Свідчення Грюнбарта ми ще розглянемо пізніше.

³³⁷ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 355.

³³⁸ Ось приклад: «Протягом перших трьох днів липня 1941 року батальйон «Нахтігаль», що складався майже виключно з українців, керованих Гестапо, знищив в околицях Львова (Лемберга) сім тисяч євреїв. Перед стратою єврейські професори, юристи та лікарі були змушені вилізати всі сходи чотириповерхових будинків і носити ротом сміття від одного будинку до іншого. Потім євреїв змусили пробігати крізь стрій осіб з жовто-блакитними опасками (кольори Петлюрівської Республіки), котрі позаколювали їх багнетами. Цю подію було офіційно названо

Неназваний член команди СД «Лемберг». На допиті в 1964 р. він повідомив: «Тут я був свідком перших розстрілів євреїв членами підрозділу «Нахтігаль». Я кажу «Нахтігаль», бо стрільці під час цієї страти ... носили однострої Вермахту ... Страта євреїв ... була виконана у дворі гімназії або школи членами підрозділу Вермахту ... Що це були члени підрозділу «Нахтігаль», я зрозумів лиш пізніше, тому що я цим зацікавився ... Я встановив, що стрільці у німецьких одностроях, які брали участь у цій страті, розмовляли українською»³³⁹.

Врешті додамо, що попри таку кількість реальних оповідачів про буцімто злочини «Нахтігаль», чи не найпопулярнішим у російськомовних публікаціях лишається віртуальний очевидець — «Хаим Гольдвин»³⁴⁰. Набір словосполучення «Хаим Гольдвин Нахтигаль» в Google висвітлює близько 130 посилань.

Гаазька комісія, комісія Дешена та справи про натуралізацію. Для незалежного розслідування справи Т. Оберлендера та батальйону «Нахтігаль» 1960-го року в Гаазі було створено громадську комісію. Її заснувала міжнародна організація *Union des résistants pour une Europe unie*, яка складалася з інтелектуалів та колишніх антифашистів. Здається, архівні матеріали комісії не вивчалися; ба більше, нам не відомо, чи вони збереглися. Секретар комісії Й. Зварт опублікував, за матеріалами її роботи, книжку, де зокрема, стверджує, що комісія зробила такий висновок: «Після приблизно чотирьох місяців розслідувань та перегляду 232 свідчень з усіх причетних сторін встановлено, що звинувачення проти батальйону «Нахтігаль» та тодішнього обер-лейтенанта, а нинішнього федерального міністра Оберлендера не мають фактичних підстав»³⁴¹.

Деякі автори стверджують, що кампанія проти Т. Оберлендера розпочалася після оголошення його наміру розслідувати радянські злочини у Львові³⁴². Потім кампанію перенесли на Гаазьку комісію, та так успішно, що книжку Й. Зварта (яка включала результати розслідувань цих злочинів!) заборонили до продажу в ФРН. І. Петров пояснює, чому критичні історики не довіряють Гаазькій комісії. «Комісія не була незалежною, вона отримувала гроші. [...] Секретар комісії [...] в Заксенгаузені він познайомився з українськими націоналістами [...] і фінансування, яке він отримував з одного боку від німецького уряду, який, звісно, свого міністра прагнув захистити якомога менш офіційно, тобто не з цілком очевидних джерел це фінансування йшло, і другим джерелом фінансування був так званий Антибольшевицький Блок Націй, котрий очолював Ярослав Стецько. [...] зрозуміло, що подана в книжці версія більше чи менше відповідає тому, що хотів бачити в ній Стецько і що хотів

Акцію Петлюри» (S.S. Friedman, *Pogromchik...*, p. 374). Пробігання крізь стрій прийшло зі свідчення А. Гольдберга (див. нижче). Наведена цитата популярна в «погромних» публікаціях.

³³⁹ А. Круглов, *Погромы в Восточной Галиции...* (Th. Sandkühler, «*Endlösung*» in Galizien..., S. 488).

³⁴⁰ d-i-a-s, *Відповідь Сергію Лук'яненку про Романа Шухевича...*

³⁴¹ J. Zwart, *Lemberg 1941 und Oberländer...*, S. 31.

³⁴² U. Walendy, *Forged War Crimes Malign the German Nation...*, p. 3—5 (K. Ziesel, *Der rote Rufmord — Eine Dokumentation zum Kalten Krieg*, Unbekannt, 1961, S. 78).

бачити в ній сам Оберлендер. Стецько тут цитується багатьма сторінками»³⁴³. Можливо, якесь фінансування комісії від німецького уряду справді відбувалося³⁴⁴. Проте пізніша блокада публікації її результатів урядом ФРН вказує, що висновки комісії (особливо ті, що стосувалися зв'язку М. Хрущова з убивством в'язнів львівських тюрем) були для німецького уряду небажаними.

Про комісію Дешена [Deschênes Commission] ми вже згадували. У 1971 р. С. Візенталь розпочав агітаційну кампанію, стверджуючи, що в Канаді перебувають українські військові злочинці³⁴⁵. За розмахом вона не набагато відставала від кампанії проти «Нахтігалю»³⁴⁶. Найголовнішим об'єктом звинувачень стала дивізія СС «Галичина». Для розгляду звинувачень і було створено комісію. Проте канадське законодавство не передбачало відбору підозрюваних за національною ознакою. Тому до розгляду було прийнято звинувачення щодо осіб різних національностей³⁴⁷. «Комісія розглянула близько восьмисот справ. Серед них суттєвими визнано двадцять. Ще двісті справ вимагали докладнішого вивчення. [...] Українські націоналістичні організації, включно з дивізією «Галичина», були очищені від підозр. Жодного українця серед двадцяти серйозно підозрюваних не названо»³⁴⁸. Про судові процеси щодо гіпотетичних українців з двохсот невивчених справ нам нічого не відомо.

Дж.-П. Химка пише про американські «справи про натуралізацію» проти українських поліцаїв, точніше про свідчення з цих справ щодо українських міліціонерів³⁴⁹. Самі справи розглядалися Управлінням спеціальних розслідувань (OSI) у співробітництві з КГБ³⁵⁰. Слідств у справах Львівського погрому, української міліції та окремих міліціонерів OSI не проводило³⁵¹. Наскільки ми зрозуміли, інформації про забитих під час Львівського погрому цитовані Дж.-П. Химкою свідчення не містять.

Розповіді для Яд-Вашем та USC Shoah Foundation Institute. Майже всі оригінальні реляції YVA містяться в теках (Record Groups): O.3 — *Testimonies Department* та O.33 — *Testimonies, Diaries and Memoirs Collection*. Електронна

³⁴³ Роль батальона «Нахтигаль» в уничтожении львовских евреев... Нічого дивного. Я. Стецько виступав там як свідок (див. Я. Стецько, *30 червня 1941 р...*, с. 246). На відміну від Берлінського та Боннського судів, комісія розглядала свідчення від усіх причетних сторін.

³⁴⁴ K. Wiegrefe, *Der seltsame Professor*, Der Spiegel, 3.07.2000.

³⁴⁵ S. Wiesenthal, *Prawo, nie zemsta...*, s. 214—216.

³⁴⁶ R. Serbyn, *Alleged war criminals, the Canadian media, and the Ukrainian community*. In: Y. Boshyk (ed), *Ukraine During World War II...*, p. 121—130.

³⁴⁷ D. Matas, *Bringing Nazi war criminals in Canada to justice*. In: Y. Boshyk (ed), *Ukraine During World War II...*, p. 113—120.

³⁴⁸ A. Sagan, *Review to the book "Harold Troper and Morton Weinfeld, Old Wounds..."*

³⁴⁹ J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...* (USHMM RG-06.09.01*43, Box 45, case of George Theodorovich, 8 March 1985, 652; see also the testimonies of Joseph Romanski and Abraham Goldberg, 6 March 1985, 515—517, 597—598). Дж.-П. Химка цитує декларацію Х. Шломі [Chaim Shlomi], про якого, як і про Дж. Романські, нам нічого не відомо. Численні розповіді А. Гольдберга ми вже згадували і ще будемо згадувати.

³⁵⁰ Про цю співпрацю див. Y. Bilinsky, *Use of Soviet evidence in American courts...*, p. 395—407.

³⁵¹ C. Schiessl, *Alleged Nazi Collaborators in the United States After World War II...*

версія кожної реляції (*File*) включає резюме англійською мовою (*Additional info*). Реляції можна розділити на паперові, складені приблизно від кінця 50-х до кінця 70-х років, та аудіо-відео реляції, які склалися з кінця 80-х років.

У резюме електронної версії теки O.3 слово *Lwow* зустрічається в 369 справах. З них, для приблизно 27 справ ми підозрюємо, що у відповідній реляції йдеться, зокрема, про другий або третій періоди³⁵².

У резюме електронної версії теки O.33 слово *Lwow* зустрічається у 54 справах. Схоже, інформації про забитих під час погрому ці справи не містять. Ось одна зі справ.

Ф. Гівоні. Відомі дві її реляції³⁵³.

1. Текст на 1 сторінку німецькою мовою, датований 9.03.1954, де Ф. Гівоні стверджує, що мешкала на вул. Казимирівській 12. Через кілька днів після німецької окупації Львова її затримав на вулиці німецький поліцей і відвів до в'язниці. У в'язниці Ф. Гівоні пробула до вересня 1942 р.

2. Текст на 5 сторінок, датований 28.12.1977. Цікавий для нас фрагмент наводимо без коректури. Після радянської окупації Львова: «Rosjanie bardzo nas szykowali, mało jedzenia było. Napadali na mieszkania, robili kontrole, zabierali meble i inne rzeczy wartościowe. Mnie zabrali fortepian, sypialnię, firanki i inne rzeczy. Ciągłe nam grozili, że nas zastrzelą przed ich odejściem to znaczy, gdy będą mieli uciekać, i tak rzeczywiście było. Niemcy w tym czasie zaczęli nas bombardować, cały czas bez pauzy. Napadali na sklepy żydowskie, mordowali Żydów, wyciągali żywcem brody i wąsy. Napadli na Bożnice i palili tory. Nie wolno było się pokazać na ulicy. Przyszedł rozkaz: oddać zegarki, radja i inne wartościowe rzeczy. Mężczyzn wyciągali z domów na roboty, ale to nie było prawdą, ich mordowali w okropny sposób. Pewnego dnia nie wróciłam do domu, tylko siedziałam cały dzień w piwnicy, bo w tym dniu łapali kobiety, ścinali im piersi, wydłubywali oczy i inne okropne rzeczy»³⁵⁴.

Одна справа становить для нас певний інтерес.

Г. Майзель (O.33/16). Тут українці згадуються одним реченням: «Звірства німців у Львові розпочалися наступного дня після вступу до міста. Українці, які самі були більшовиками в часи радянської окупації та обіймали тоді всі керівні посади, тепер стали слугами СС і, під приводом ототожнення совітів з

³⁵² Ось номери цих реляцій; якщо реляція не має номера, ставимо замість нього прізвище автора. В дужках подано рік складання. Паперові: 646(1957), 647(1957), 648(1957), 2252(1961), 2538(1963), 2672(1966), 3225(1966), 4013(1978), 4014(1978). Аудіо-відео: 4472(1987), 4479, 5754(1989), 5844(1989), 6745(1992), 6952(1993), 7046(2007), 7245(1993), 8443(1995), 9586(1996), 9728(1996), 9909(1996), 11313, 11426(1999), Zilber(2004), 12771(2006), 12869(2007), Wachs(2009).

³⁵³ *Testimony of Frieda (Bienstock) Givoni regarding her experiences in Lwow, as a forced laborer in Plaszow,, in Auschwitz, and Bergen-Belsen, YVA, O.33/2238, 28.12.1977.*

³⁵⁴ Росіяни нас сильно утискали, їжі було мало. Вдиралися до помешкань, робили обшуки, забирали меблі та інші цінні речі. У мене забрали фортепіано, спальню, фіранки та інші речі. Постійно погрожували нас застрелити перед відходом, тобто коли будуть змушені втікати, і так справді сталося. У той час німці почали нас безупинно бомбардувати. Нападали на єврейські крамниці, вбивали євреїв, виривали живцем борода й вуса. Напали на синагогу і палили тори. Не можна було з'явитися на вулицях. Прийшов наказ: здати годинники, радіо та інші цінні речі. Чоловіків витягали з помешкань на роботи, але це було неправдою, їх замордовували в жакливий спосіб. Pewnego dnia я не повернулася додому, просто сиділа цілий день у підвалі, бо того дня хапали жінок, відрізали їм груди, виколупували очі та інші жакливі речі.

єврейством, часто надавали допомогу німцям у їхніх звірствах». Дали розповідається, як “вони” ходили від будинку до будинку, забирали інтелектуалів до в’язниць, били й відводили кудись, звідки вже ніхто ніколи не повернувся. Тоді забрали лікаря Шнайдера [Schneider], пані Граф [Graf], директора заводу Вайсса [Weiss], стоматолога д-ра Бріля [Maurycy Brill], та багатьох інших. З них врятувався лише Бріль, який уночі переліз через паркан і втік. Ця частина розповіді стосується до “днів Петлюри”³⁵⁵.

Аудіо- та відео-записи містять розповіді літніх людей, багатьма роками пізніші від самих подій, коли багато з них були дітьми. У такому віці важко пригадати деталі. Зате пам’ять переповнена численними оповіданнями, статтями, книжками та фільмами про Голокост. Плутанина “в’язничної акції”, “акції відплати” та “днів Петлюри” у наступній розповіді досить типова.

Б. Гельбард, «Перш за все, тижнем пізніше після [німецької окупації Львова], точно не пам’ятаю, був день Петлюри. [...] Німці дали українцям 24 години для вчинення нападів. В’язниці були повні політичними в’язнями з часу російського правління, забитими напередодні їхнього відступу зі Львова.

Питання. Хто їх забив?

Відповідь. Росіяни. Але після німецького вступу до Львова — попри те, що серед політичних в’язнів були євреї, — українці звинуватили євреїв у скоєнні цього вбивства. Отже, вони отримали право на дикі вчинки. Вони просто вдиралися до будинків, щоб забрати чоловіків до в’язниці та побити там. Мій батько був серед тих, кого забрали. Ми переховувалися цілий день чекаючи. Нам пощастило: батько повернувся, хоча був повністю закривавлений. А саме, його привели німецькі солдати, як їм було наказано. Після закінчення заворушень німці доправили додому тих, хто перетривав, лишився живим після побиття. Пам’ятаю, як мій батько, заходячи додому, сказав: “Якщо я вижив у цей день, то ми переживемо все інше”»³⁵⁶.

Методи збирання, обробки та використання его-документів архівом Яд Вашем далеко не бездоганні. Наведемо приклад. Він стосується веб-сторінки *The untold stories. The murder sites of the Jews in the occupied territories of the former USSR*. Розділ *Lwów* цього сайту складається з кількох частин. Кожна частина містить, зокрема, резюме, англійські переклади уривків свідчень (*Written Testimonies*) та інколи копії фрагментів оригіналів. Так, у резюме частини *Brygidki Prison* стверджується:

«Згідно з різними оцінками, число євреїв, забитих у Бригідках та інших львівських в’язницях протягом 30 червня і 1 липня 1941 р., міститься в межах від 8000 до 9000». Справцями вбивств названі «українські міліціонери, німецькі солдати та члени Абверу (німецької військової контррозвідки) з українського батальйону Нахтігаль».

Свідчення, поміщені на веб-сторінці, цієї тези не підтверджують, а також часто не підтверджують англомовних резюме до них. Ось приклад.

³⁵⁵ Див. М. Redner, *Żałobne wspomnienia...*, s. 16. Можливо, другий період згадано у справі О.33/1358 (Linczycki).

³⁵⁶ YVUn, Petlura days, *Blanka Gelbard* (YVA O.3/7196, 2.02.1994). Цілком можливо, що другий період згадано також у відео-розповіді: *Karolina Eli* (YVA, O.33, 19.12.2012).

«З Мемуарів Йозефа Нік-Свірського». З резюме сторінки: «Різанина розпочалася відразу... Полювання на єврейських чоловіків та жінок тривало неперервно. Декілька тисяч [євреїв] зігнали до в'язниці на вулиці Казимирівській... Схоплених нещадно тортурували, а багатьох розстріляли... YVA, O.33/4937».

Справа Й. Нік-Свірського³⁵⁷ справді зберігається в архіві Яд Вашем. Але мемуарів Нік-Свірського вона не містить. Резюме до цієї справи стверджує, що та містить свідчення, висновок психіатра та уривок з невідомої книжки.

Свідчення (для International Tracing Service від 12.05.1950; надруковане німецькою мовою) другого періоду не стосується.

Висновок психіатра Е. Джаффе [Erwin Jaffe] надрукований англійською мовою. Другого та/або третього періоду стосується наступний фрагмент висновку. «Німецькі нацисти вдерлися до цієї частини Польщі у 1941 р. Наступного ранку [тобто 1 липня] сталася велика “акція”, нацисти розстрілювали і вбивали людей, його з дружиною забрали, щоб розстріляти, але їм вдалося втекти, дружина у цей час була вагітною, вона народила двійню наступного дня; вони поселилися в помешканні його батьків, бо “їхніми сусідами були неєвреї і ніхто не хотів їм допомогти”».

“Невідома книжка” є добре відомою³⁵⁸. Справа містить її розділ XI, *My city Lemberg*. Другого та третього періодів стосуються фрагменти розділу: «[...] перші німецькі патрулі увійшли до Львова 29 червня об одинадцятій ранку. З ними увійшов терор. Через кілька годин на стінах будинків з'явилися великі плакати, які підбурювали мешканців помститися євреям “відповідальним за війну і за вбивство кількох тисяч поляків і українців”. Різанина розпочалася відразу. “Новий порядок” відкрився “нестримним пограбуванням, насильством, тортурами, розстрілами та вбивствами цивільного населення” (Звіт Спеціальної Комісії у Справі Німецьких Звірств). Полювання на єврейських чоловіків та жінок тривали неперервно. Декілька тисяч [євреїв] зігнали до в'язниці на вулиці Казимирівській, інших — до карних закладів на Замарстинівській та Яховича. Схоплених нещадно тортурували, а багатьох розстріляли. Після дводенної різанини, лише шестеро осіб з кількох тисяч повернулося додому. Інші були знищені». Серед загиблих був рабин Єзекиїл Левін який перед цим ходив до митрополита А. Шептицького з благанням стримати український натовп від погрому. «На зворотному шляху він був схоплений і страчений саме тими українськими бандитами, про стримання яких Левін просив. Я бачив і розмовляв з пані Левін у Варшаві в травні 1946³⁵⁹, а після цього читав щоденник дванадцятирічної доньки мого покійного друга Генрика Гешелеса Вони майже неймовірні, ці оповідання з Аїду [...]. За три дні після першого погрому українці відновили свої напади. Вони спробували крові і були вже готові до пропозиції нацистів, особливо тому, що кожен акт убивства винагороджувався пограбуванням. Очікувана здобич збільшувала смак крові. Дві тисячі євреїв було пригнано до будинку на Пелчинській 59, який Гестапо зробило своїм головним центром. Там нацисти два дні здійснювали

³⁵⁷ YVA, O.33/4937, *Josef Nick-Swirski. Experiences of Josef Nick [-Swirski], born in [Lwow?], Poland, 1914 as written by his physician, 07 May 1964.*

³⁵⁸ J. Tenenbaum, Sh. Tenenbaum, *In Search of a Lost People...*, p. 114—115.

³⁵⁹ Згідно з Ж. Ковбою (*Останній рабин Львова...*, с. 102), дружина Є. Левіна, Рахиль, загинула в таборі смерті Белжець [Bełżec].

найогидніші види тортур. Більшість з 1400 вцілілих після тяжких катувань забрали до лісів і повалили вогнепальною зброєю».

Відео-розповіді для *USC Shoah Foundation Institute* записувалися переважно у другій половині 90-х років минулого століття³⁶⁰. Багато розповідей радше скидається на моноспектакль із різними акторами. Вони йдуть плавню, не видно зусиль пригадування, не помітно вагань у точності спогадів. Часом видно, що оповідач каже те, що потрібно. Ось приклад; інші наведемо далі.

*Л. Аллерганд*³⁶¹. Розповідаючи про погром, він запитує: “Niektóre mieli niebiesko-żółte opaski; o to Pani napewno chodzi”? Мабуть, пані відповіла “так”, бо далі у розповіді синьо-жовтих опасок з’явилося значно більше.

В інших розповідях “допомога” інтерв’юера лише її заплутує. Ось приклад.

М. Вертман. «Ви пам’ятаєте ці перші погроми, бо коли вони вступили до міста, протягом кількох днів відбулася акція Петлюри»? «О, звісно, Петлюра, а потім і Бандера. Я пам’ятаю, я чув стрілянину, це насправді було. Вони знищили, просто біля нас стояв храм під назвою Старий Ринок, на площі старий ринок³⁶², і його було знищено. І тоді було знищено тисячі, тисячі євреїв»³⁶³. Подальша частина розповіді про погром подібна до наведеної.

Зазначені відео-розповіді, більшість з яких англomовна, зараз інтенсивно цитуються. Вони стали вагомим підставою для висновків критичних істориків щодо Львівського погрому³⁶⁴. Багато уривків із цих відео-розповідей ми наводитимемо далі.

Збирання его-документів у ХХІ-му столітті. Одна з останніх серій его-документів Голокосту на території колишнього СРСР була записана французькою організацією *Yahad-In Unum* отця П. Дебуа [= Дюбуа; Patrick Desbois] у 21-му столітті. Оповідачі там лише пронумеровані. Ось резюме одного інтерв’ю.

737U. «The interviewee, a Ukrainian man born in 1918, discusses events in L'viv, L'viv'ska oblast', Ukraine; his imprisonment by Polish authorities from 1936 to 1939 for his Ukrainian nationalist activities; his subsequent work at the L'viv railway station; the prewar presence of Jews; a period of chaos in L'viv after the retreat of the Soviets and before the arrival of the Germans; the arrival of German forces and the location of German headquarters; the arrival, along with the Germans, of Ukrainian nationalists under Stefan Bandera and the Nachtigall unit; being member of a rival Ukrainian nationalist group, led by Andrey Mel'nikov; the arrest of Jews and Poles and the establishment of a ghetto; hearing about the shooting of Jews at the Yanovskiy cemetery by Germans and Ukrainian police; public hangings in L'viv; and an on-camera visit to a L'viv street bordering the former ghetto and the shooting site at the Yanovskiy cemetery»³⁶⁵.

³⁶⁰ C. Sherman, *Holocaust Memory...* Тут міститься докладний опис зазначеної збірки.

³⁶¹ Leszek Allerhand, *Okupacja niemiecka*, 26.10.2013...

³⁶² Йдеться про Темпель, знищення якого розглянемо далі, цитуючи книжку Я. Вільчура.

³⁶³ USM, № 2002.42, *Oral history interview with Michael Wertman*. Текст інтерв’ю міститься на сайті USM: <http://collections.usmm.org/oh_findingaids/RG-50.030.0464_trs_en.pdf>.

³⁶⁴ Див. напр. J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*; V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration in the Holocaust...*; C. Sherman, *Holocaust Memory...*

³⁶⁵ Українець, 1918 року народження, розповідає про події у Львові, Львівська область, Україна; про ув’язнення польською владою з 1936 по 1939 за українську націоналістичну

Декілька розповідей про другий період містяться в матеріалах російського збірника інтерв'ю: *Я помню*³⁶⁶. Мету осіб, які брали ці інтерв'ю, видно неозброєним оком. Одна розповідь (Г. Кюна) цитувалася вище. Ось ще дві.

Е. Гедер. Інтерв'юєр А. Драбкин. Я маю вам розповісти, що нам у Німеччині перед війною розповідали про те, що відбувалося в Україні, про ці показові вбивства українців: ГПУ стратило перед відходом тисячі в'язнів. Цей огидний факт став для нас шоком. А потім ще з'явилися повідомлення, що знайшли німецьких льотчиків, яких масово вбили, усім розрізавши животи. [...] Про те, як наказував вести війну Гітлер, ми не знали. Ці накази... Наприклад, про "наказ про комісарів" я довідався тільки після війни. У нас його не зачитували, нам він був невідомий! Я вірю, що мій генерал Штайнер [Felix Steiner] його не віддавав і такого наказу в нашій частині не було!

[Та інтерв'юєра цікавить інше]. *Щодо цих подій у Львові, 30 червня 1941-го року. Що ви тоді про це знали? Ви бачили, як українські націоналісти вбивали євреїв?*

Так. Ми це бачили на вулицях, але не розуміли, хто кого вбиває. Ми тоді думали, що це цивільні розбираються між собою. До того ж, адже на нас тоді теж нападали. Ми крокували вулицею, потім нам довелося зупинитися, бо все було забито народом. Колона безперервно рухалася вперед, тому можна було бачити, як переслідують євреїв. Але гіршим виявилось те, що ми дізналися про ці жакливі речі в підвалах в'язниці Лемберга. Я сам цього не бачив, мені не можна було покидати колону, але наші мотоциклісти туди поїхали й відразу нам розповіли про побачене. [...].

[Інтерв'юєр знову повертає розмову]. *Ви, молода людина, сприймали те, що відбувається на вулицях, як "чуже життя" чи ви не втручалися, бо не було наказу?*

Наказів у цьому напрямку взагалі не давалося. Щоб передати Вам наш тодішній настрій, наведу приклад. Одного разу я побачив, як солдати загнали євреїв до ставка, і заступився за них³⁶⁷. Ці солдати були не з моєї роти, і я діяв без наказу. З розповідей знаю, що так само чинили ще деякі офіцери з нашої колони, і в цьому не було нічого особливого. Я не хочу перебільшувати, але подекуди ми навіть заспокоїли ситуацію. До нас ця вакханалія тривала вже два дні»³⁶⁸.

діяльність; пізнішу роботу на Львівському залізничному вокзалі; передвоєнне становище євреїв; хаос у Львові після відступу совітів і до приходу німців; вступ німецьких військ та розміщення німецького командування; прихід разом з німцями українських націоналістів Степана Бандери та підрозділу Нахтігаль; перебування членом конкуруючої української націоналістичної групи на чолі з Андрієм Мельником; арешт євреїв та поляків і утворення гетто; чутки про розстріл німцями та українською поліцією євреїв на цвинтарі Яновського; публічні страти у Львові; та зняті на камеру відвідини львівської вулиці, що межує з колишнім гетто і місць розстрілів на цвинтарі Яновського (USM, № 2009.24.187, *Oral history interview with Yahad-In Unum interviewee 737U*).

³⁶⁶ *Я помню. Воспоминания участников Второй Мировой Войны* <<https://frontstory.ru/>>.

³⁶⁷ Не знаємо, чи це в нацистів була така розвага — заганяти євреїв у воду, чи це Е. Гедер десь вичитав схожу історію; див. напр. J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...* (Shoah Foundation, 21303 Czesława Budynska, 31—42).

³⁶⁸ *Eberhard Heder, Сайт: Я помню, 1.03.2015...*

Е. Кляйн. Інтерв'юєр А. Драбкин. *Ваша дивізія проходила через Львів. Чи чули Ви щось про події у Львові, про батальйон «Нахтіґаль»?*

У Львові я був свідком однієї події, яка вжахнула мене. До неї були причетні поляки. Ми нічого з цим не могли вдіяти, не могли вплинути, а я був офіцером зв'язку і повсякчас перебував у роз'їздах. Я багато чого бачив, але це мене шокувало...»

Коментар (Владимир Демаков): Що жакливого німець побачив у Львові? Поляки били «Нахтіґаль»? Потрібно було розпитати його докладніше. Цікаво знати. Адже він почав розповідати, але потім трикрапка... Навіщо тоді було задавати німцеві питання³⁶⁹.

Щоденники, листи, спогади, мемуари, книжки

Щоденники та книжки, написані в період війни. Окрім організовано збираних матеріалів, історики Голокосту використовують індивідуальні джерела, зокрема щоденники та книжки. Теоретично, нотатки, зроблені відразу (або невдовзі) після погрому, мали б бути цінним джерелом з'ясування його перебігу. Проте, при їхньому використанні варто пам'ятати принаймні про таке:

— Автор часто не описує подій, очевидцем яких був, а переказує чутки або виголошує декларації. Прикладом є спогад пані *Рубінштейн* від 12.09.1943: «29 червня увійшли до Львова німці. Наступного дня вони відразу, разом з українцями, влаштували погром. Того дня загинули, разом з іншими, рабин *Левін* та його брат з Жешува. Тоді забили близько 3 тисяч євреїв. Українці з німцями ходили по квартирах, вибирали людей-євреїв і без жодного розслідування вбивали. Наша сім'я тоді вціліла. У нас не були. У *Сімі* і Жені теж ні»³⁷⁰.

Ще одним прикладом може бути щоденник *А. Гечкової*. Незрозуміло, коли насправді зроблено записи та які з описаних подій авторка сама бачила. Вона 30 червня і 1 липня ходить містом і спостерігає погром. Авторці увесь час трапляються українці в німецьких одностроях. Ті в'їхали до Львова «на конях, тримаючи високо їхні герби “тризуби”»³⁷¹ і відразу почали знущатися з євреїв (наприклад, примушували цілувати в анус дохлого коня). Події 1 липня перед в'язницею на Лонцького передано трохи реалістичніше: «Перед головною брамою до в'язниці у два ряди вишикувалися німці. Цим коридором, витягнуті зі своїх домівок, бігли євреї, тримаючи руки над головами. Їх немилосердно й куди прийдеться били палицями. Перед самою брамою примусили їх повзти на колінах, не перестаючи катувати. Закривавлені, побиті, вже на ногах вони заскакували до брами». Таку саму картину того ж таки дня авторка бачила біля Бригідок. А вже 6 липня знала про розстріл львівських професорів і саме на Вулицьких пагорбах (запам'ятаймо це знання). Втім, повідомлень про вбивства у другому періоді щоденник не містить.

— Інколи автор, або редактор, при публікації змінює первинний текст. Наприклад, останніми роками було порівняно³⁷² рукопис спогадів Я. Геше-

³⁶⁹ Klein Erich, Сайт: *Я помню*, 28.05.2016...

³⁷⁰ Rubinsteinowa, *Pamiętnik ze Lwowa...* Насправді це — не щоденник, а передрукований текст пізніших записів. Чи вносилися при передрукуванні коректури — ми не знаємо. Див. також АЖІН, 302/116.

³⁷¹ A. Heczkowa, *Mój pamiętnik...* Автентичність щоденника для нас незрозуміла.

³⁷² J. Heschles, *Oczyta dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015.

лес³⁷³ з його повоєнним виданням³⁷⁴ і виявлено редакторські зміни цензурного характеру, всупереч твердженню упорядників першого видання, що «сам текст наведений без жодних змін».

— Не завжди зрозуміло, наскільки публікації автентичні. Часом існує лише твердження про нотатки автора, зроблені під час війни, яких немає у відкритому доступі. Відомим прикладом є “щоденник” Я. Вільчура³⁷⁵. Там, зокрема, описуються злочини загону “пташників”, який складався з українців і який історики ототожнюють з «Нахтіґалем». Проте опис одягу й діяльності загону більше пасує до якогось айнзатцкомандо³⁷⁶. Я. Вільчур стверджує, що “пташники” перебували на вул. Квітневій (Czwartaków). Місця, де розташовувалися частини «Нахтіґалу» відомі³⁷⁷ і вулиці Квітневої серед них нема. Зате згідно з А. Монастером, 2 липня: «особливо багато людей гнали, колючи багнетами, на Чвартаків, де містилася комендатура начальника СС Коцмана (Kozman; мабуть Fritz Katzmann)»³⁷⁸. Окрім того, добре відомим є “табір праці” (Erziehungslager), створений восени 1941 р. на цій вулиці. Звернімо також увагу на те, що публікація щоденника готувалася на замовлення, для процесу над «Нахтіґалем»³⁷⁹.

К. Порай. Її текст³⁸⁰, як і щоденник Я. Вільчура, було підготовлено пізніше, на підставі записів періоду війни³⁸¹, які нам недоступні. Машинопис тексту (без назви) переказано авторкою до ŻIH. Можливо, відповідний рукописний текст зберігається в Яд Вашем³⁸². Судячи з англійського резюме, текст поступив до ŻIH після 1966 р., року присудження К. Порай звання Справедливої Серед Народів. Фрагмент *Вступу* вказує на можливу дату друкування тексту на машинці: «І що ж: минуло якихось двадцять років, і знову над людськими головами збираються хмари нещастя, знову відроджується фашизм. Я не літератор, а проста жінка, і мені важко знайти слова, якими могла б повністю виразити трагедію моєї родини, розповісти про те, що робили у Львові фашисти в 1941—1944 рр. на чолі з Оберлендером, якому допомагали місцеві покидьки суспільства». Цей фрагмент багато пояснює: щоденник пов’язаний з процесами над Т. Оберлендером. Про це свідчить також відсутність у щоденнику повідомлень про страчених совітами в’язнів та наявність

³⁷³ AŻIH, 302/24 (Kraków, 1943).

³⁷⁴ J. Hescheles, *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny...*, 1946.

³⁷⁵ J. Wilczur, *Do nieba nie można od razu...*, 1961.

³⁷⁶ Незвичне слово “пташники” може мати таке пояснення: «[...] жида Львова казали: Німецькі вояки з птахом на рукаві не добрі /це означало нацисти з орлами на раменах/, а ті, що без птахів, добрі» (М. Кальба, «Нахтіґаль» /Курінь ДУН/..., с. 92). Е. Кесслер (*Przeżyć Holocaust we Lwowie...*, с. 53) стверджує, що орла на німецьких печатках львів’яни називали *ptaszkіem*.

³⁷⁷ Див. напр. М. Кальба, «Нахтіґаль» в запитаннях і відповідях..., с. 21.

³⁷⁸ *Diary of Alfred Monaster...*

³⁷⁹ *Informacje J. Wilczura udzielone redakcji ZAP w marcu 1960 r.* W: A. Drożdżyński, J. Zaborowski, *Oberländer przez Ostforschung, wywiad i NSDAP do rządu NRF...*, s. 186—187. Докладнішу критику “щоденника” Я. Вільчура див. у М. Кальба, «Нахтіґаль» /Курінь ДУН/..., с. 139—140.

³⁸⁰ *Diary written by Kazimiera Poraj regarding her experiences in Lwow and the Lwow Ghetto*, YVA, M.49/217. Див. також AŻIH, 302/217.

³⁸¹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 346.

³⁸² *Testimony of Pelagia Kazimiera (Poraj) Lozinska, Righteous Among the Nations, born in Lwow, Poland, 1905, regarding her experiences in Lwow* (in Polish), YVA, O.3/3173.

повідомлень про злочини солдатів у німецьких одностроях, які розмовляли українською мовою. Сам щоденник опубліковано³⁸³ з певними коректурами, зокрема, додано назву і видалено вступ.

З тексту видно також, що деякі його місця вносилися, або правилися, пізніше від вказаної дати запису. Наприклад, у записі від 3 липня йдеться про розстріл львівських професорів і про “зраду” проф. Ф.Ґроєра [Franciszek Groër]. Розстріл стався 4 липня удосвіта, а чутки про нього та плітки про Ґроєра поширилися ще пізніше. Так, Т. Томашевський³⁸⁴, який “за перших совітів” був асистентом університету і теоретично про долю професорів мав знати більше від “простої жінки”, фіксує арешт (але не розстріл) професорів у записі від 5 липня. У нотатках від 8 липня та 17 серпня Т. Томашевський ще пише про заарештованих професорів, не згадуючи їхнього розстрілу. Навіть у 1944 році далеко не всі знали про розстріл 4 липня 1941 р. Так, 9.08.1944 ТАСС поширило повідомлення, де, зокрема, стверджувалося: «У кінці Янівської вулиці обгороджено десятки кварталів. Серед в’язнів — диригент Мунд [Jakób Mund], хірург професор Островський [Tadeusz Ostrowski], професори-терапевти Грек [Jan Grek] і Ренський [Roman Rencki], професор-гінеколог Соловей [Adam Sołowij], професор Новицький [Witold Nowicki] із сином, поет і музикант Привас [Z. Priwes], професор Пригульський [Stanisław Progulski] та багато інших»³⁸⁵. Навіть у 1945-му далеко не всі знали про розстріл професорів у 1941-му році³⁸⁶.

Львівський погром описано також у двох книжках, написаних під час війни:

А. Фолькман. Першою великою публікацією про Львівський погром була обробка Ш. Сенде розповідей А. Фолькмана. Згідно з ними, “росіяни” залишили Львів у ніч з 28 на 29 червня. Вже зранку “українські націоналісти” патрулювали вулиці. «Деякі з них долучилися до натовпу, що плондрував єврейські крамниці³⁸⁷ й будинки, тоді як інші боролися проти цих грабіжників». Німці з’явилися у Львові об 11 ранку³⁸⁸ і відразу наказали мешканцям здати радіоприймачі. Це послужило першою нагодою до погрому. Поблизу збірних пунктів вешталися напівзłodюги. Вони били євреїв, що приносили приймачі. «Того вечора сотні цих молодиків і юнаків, як українців, так і поляків, вешталися вулицями, нападаючи на зустрічних євреїв».

«Наступного дня німці розвішали афіші та розповсюдили подібні за змістом польські й українські листівки. Вони стверджували, що у в’язницях міста німці знайшли тисячі тіл закатованих українців і поляків. Усі жертви були спочатку тортуровані, а потім забиті єврейськими більшовиками. Для розпалення

³⁸³ К. Poraj, *Dziennik Lwowski...*

³⁸⁴ Т. Tomaszewski, *Lwów 1940—1944. Pejzaż psychologiczny...*

³⁸⁵ Тут названо декілька прізвищ розстріляних у липні 1941 року професорів. Повідомлення було надруковане в багатьох газетах, напр., «За честь Родины»... Перекручування прізвищ типове для радянських публікацій. Серед професорів — диригент Я. Мунд, який загинув 1944 року. Цікаво, що одночасно Я. Мунд ще довго фігурував серед розстріляних 1941 року львівських професорів (*Кровавые злодеяния Оберлендера...*, с. 22; YVA, O.32/156, р. 8).

³⁸⁶ П. Йова, *Звірства німців на Львівщині...*, с. 65.

³⁸⁷ В СРСР крамниці були державними.

³⁸⁸ Ось звідки цитований вище Дж. Тененбаум (J. Tenenbaum, Sh. Tenenbaum, *In Search of a Lost People...*, р. 114) взяв неправильний час вступу німців до Львова!

гніву мешканців супроти їхніх єврейських сусідів, наводилися жакливі подробиці тортур та скалічень. На жаль, ця безвідповідальна агітація потрапила на сприятливий ґрунт. З цього дня жорстокі зграї тинялися вулицями міста, грабуючи і вбиваючи євреїв та вдираючись до їхніх будинків. [...]

Тисячі євреїв витягали з будинків, били, копали ногами, а потім вбивали. Тисячі інших загнали до в'язниці на вулиці Замарстинівській».

Згідно з А. Фолькманом, німці не брали активної участі у погромі. Вони лише публікували наступні жакливі подробиці злочинів, скоєних проти польських і українських мешканців єврейськими більшовиками. Далі: «Натовп роздягав і мучив на вулицях сотні євреїв. Їх цькували, глумилися, били і врешті забивали до смерті. Десятки тисяч осіб брали участь у цих погромах. З криком і виттям маси народу гнали євреїв до в'язниць, де нібито були вчинені звірства. Євреї, які живими дісталися до в'язниць, мали копати могили для нібито знайдених у в'язниці тіл, а насправді копали їх для самих себе. Тисячі з них були страчені, або забиті до смерті. Більшість в'язниць було зруйновано під час боїв і тіл нібито закатованих поляків та українців не знайшли, але це не мало значення. Йшлося про те, щоб якнайшвидше замучити й забити якомога більше євреїв. Ці жакливі погроми тривали неперервно, удень і вночі, приблизно десять днів».

Врешті, німці зупинили погроми. «За ці десять днів було забито близько 10000 євреїв. Погромники успішно виконали те, що німці власне й хотіли. Велика частина польського й українського населення міста приєдналася до плондрування помешкань та вбивств беззахисних. Вони перетворилися на активних співучасників німецьких злочинів проти євреїв»³⁸⁹.

Я. Герштенфельд-Малтіль. Як вже зазначалося, автор стверджує, що другий розділ книжки³⁹⁰, який включає опис погрому, написано взимку 1943/44 р. Скорочену версію цього розділу опубліковано у 1947 р. івритом³⁹¹. Наскільки ми розуміємо, сама книжка була написана польською. Даних про існування і місце перебування оригіналу не маємо, тому до книжок, написаних під час війни, її можемо зарахувати лише умовно.

Переказуючи далі частину книжки Я. Герштенфельда, що стосується погрому, пропускаємо художні деталі. Отже, 1 липня нацисти оголосили наказ усім мешканцям Львова з'явитися на робочі місця. Коли мешканці пішли на роботу, міліціонери почали вишукувати серед них євреїв. Натовп на вулицях забув про роботу і зайнявся євреями. Далі розповідається (с. 54) про три епізоди.

Перший епізод автор спостерігав 1 липня з вікна своєї квартири на вул. Леона Сапіги³⁹². Натовп зігнав євреїв засипати вирву від бомби на вулиці. Там же Я. Герштенфельд бачив чотирьох або п'ятьох забитих. Деталі розповіді неправдоподібні. Окрім того, лишаються непоясненими деякі деталі. Попри загрозу смертної кари, автор не пішов на роботу, а лишився вдома. Невідомо, ким були п'ятеро забитих, хто і коли їх забив.

³⁸⁹ S. Szende, *The Promise Hitler Kept...*, р. 40—49. Шведська версія опублікована 1944 року.

³⁹⁰ J. Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War...*

³⁹¹ Yaakov Maltiel, *Be'ei nikum* (Невідплачене), Tel Aviv.

³⁹² Автор переїхав 1939 року з Варшави до Львова. Його батьки жили на Підзамчі. Яким чином він отримав квартиру на вул. Сапіги, Я. Герштенфельд не розповідає.

Другий епізод авторів розповів колега “адвокат Е”. Його з групою євреїв натовп зтягнув очищати в’язницю від тіл, мабуть, залишених росіянами. Адвоката привели додому наступного ранку його приятелі: євреї і поляк. Адвокат мав 16 ран від багнетів, зламану ключицю від удару ломом, два ребра зламані після того, як його скинули вниз по сходах і численні рани від ударів по голові. З контексту видно, що адвоката покололи й побили військові. В’язниці, де сталася подія, не вказано.

У третій розповіді 60-річного авторового дядька забрали з дому і потягнули до Бригідок. Дядька так сильно били, що той упав зі зламаними обома руками й ногами. Убивці його покинули. Пізніше неназвані особи розповіли авторів, що дядько лежав три години, благаючи води, аж поки помер. Люди [зокрема оповідачі, які дядька знали?] байдуже проходили повз нього. Наступного дня дядька підбрала єврейська похоронна команда. Мабуть, це та ж сама Nevra kadisha, про яку Я. Герштенфельд вже згадував. Автор не називає дядькового імені і нічого не пише про похорони. Я. Герштенфельд — єдиний з численних оповідачів, хто інформує про роботу єврейської похоронної команди у другому періоді. Наскільки нам відомо, ніхто з дослідників існуванням і роботою цієї команди під час погрому не займався.

Нацистські листи, щоденники та спогади

Солдатські листи. У 1941 році було опубліковано збірку листів німецьких військових про те, що вони побачили в СРСР³⁹³. Ось два уривки, цікаві для нас.

П. Рубельт; 06.07.1941. «Я був у Львові вчора і бачив криваву лазню. [...] Більшість з цього зробили євреї. Зараз їм доводиться копати могили. Винні будуть розстріляні. Багато вже померло від задушливого смороду»³⁹⁴. Незрозуміло, чи євреї копали могили для страчених в’язнів, чи для “винних”. Але зрозуміло, що 5.07.1941 П. Рубельт добування трупів жертв НКВД бачити не міг³⁹⁵.

*К. Зуффнер; без дати*³⁹⁶. «Більшовики і євреї по-звірячому забили 12000 німців і українців [...] Того дня, коли ми увійшли до Львова, уцілілі українці зібрали 2000 євреїв у тюрмі й звершили помсту. Євреям довелося винести усіх покійників і завантажити їх на вози. Поліція тримала людей збоку».

Більшість розповідей книжки В. Діверге фантастичні і передають не стільки те, що військові самі побачили, а те, що почули. Наприклад, у багатьох розповідях повторюється твердження, що євреї *будуть* розстріляні. Ще частіше майбутній час розстрілу вживається у розповідях бійців «Вікінгу»; див. далі.

Наведемо ще уривки з двох німецьких листів, які до книжки не потрапили.

О. Майдінг. «Євреїв б’ють до смерті (erschlagen) — отже, серед українців панує легка погромна атмосфера»³⁹⁷. Не зовсім зрозуміло, що означає “er-

³⁹³ W. Diewerge, *Deutsche Soldaten sehen die Sowjetunion...* Звичайно, не можна гарантувати автентичність листів. Упорядник стверджує, що листи йому надсилали їхні отримувачі.

³⁹⁴ Д. Кагане (*Щоденник Львівського гетто...*, с. 27) стверджує, що знепритомнілих від смороду, нацисти розстрілювали.

³⁹⁵ Здеться, на цей час вказана у збірці Діверге військова частина у Львові не перебувала; див. А.В. Раковский, *СССР глазами немецких солдат...*

³⁹⁶ Згідно з А.В. Раковским (*СССР глазами немецких солдат...*), К. Зуффнер служив у “Едельвейсі”.

³⁹⁷ H. Heer, *Einübung in den Holocaust...*, S. 41 (Feldpostbrief Eugen Meyding, 30. Juni 1941, Landgericht Fulda 2 O 283/59).

schlagen”. Перекладач статті Г. Геера на російську³⁹⁸ витлумачив його як “забивають”. Слово не клеїться з наступним “leichte Pogromstimmung”. Ми не знаємо повного тексту листа. Знаємо лише переказ фрагмента пізнішого свідчення О. Майдінґа. Згідно з ним, сам О. Майдінґ погрому не бачив. Він служив у штабі коменданта Львова. Увечері 30 червня фельджандармерія повідомила комендатуру про заворушення української міліції і просила про розташування додаткових сил³⁹⁹. Текст рапорту фельджандармерії нам невідомий.

«Унтер-офіцер Ланґе (польова пошта 325324). “У Львові було справжнє кровопролиття ... Точно так само в Тарнополі. З євреїв ніхто не лишився живим. Ти можеш собі уявити, що ми не мали ніякого жалю до них. Того, що ще сталося, — не можу тобі повідомити”»⁴⁰⁰.

Мемуари німецьких військових. Звичайно ж мемуарів багато і деякі з них ми цитуємо. Серед мемуаристів є й відомі особи. Ось одна з них.

Ф.Й. Штраус. Згідно з німецькою Вікіпедією, 30 червня 1941 року Штраус побував у одній львівській тюрмі, де бачив тіла забитих НКВД в’язнів⁴⁰¹. Згідно з українською Вікіпедією, він бачив там “вбите цивільне єврейське населення Львова”, а згідно з російськими публікаціями — “Во Львове Штраус стал свидетелем расправы СС над мирными советскими гражданами”.

Щоденники та спогади військових дивізії СС «Вікінґ». Основна частина бійців дивізії провела у Львові частину дня 1 липня, хоча приписаний до «Вікінґа» пропагандистський загін (докладніше про нього див. далі) прибув до Львова ще 30 червня. Лишається незрозумілим, чи самі бійці «Вікінґа» брали участь у погромі, і якщо брали, то якою мірою. М. Царинник висловлює припущення: «Деякі частини дивізії, ймовірно, брали участь у погромі у Львові 1 липня, а інші, вислані патрулювати східні межі міста й не пропускати втікачів, скористалися завданням, щоб полювати на євреїв»⁴⁰².

Наведені нижче розповіді бійців «Вікінґа» ми запозичуємо переважно в Л. Вестерлунда⁴⁰³. У посиланнях вказуємо лише сторінку книжки та джерело. Наводимо спочатку уривки з щоденників, а потім повоєнні розповіді. Вони стосуються, головню, подій 1 липня. Якщо у розповіді йдеться про іншу дату, зазначаємо це спеціально.

³⁹⁸ Х. Хеер, *Прелюдия к Холокосту...*

³⁹⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 373 (Vernehmung Eugen Meyding, 20. April 1964, zit. n. Wachs: *Der Fall Oberländer*, S. 82).

⁴⁰⁰ М. Митин, «Идеология» бешеных собак... Інформбюро (Сообщения Советского Информбюро...) публікувало уривки з листів німецьких військових. Їхня автентичність проблематична. Якщо все ж лист Ланґе справжній, то, можливо, його відправник належав до дивізії «Вікінґ».

⁴⁰¹ З посиланням: F.J. Strauß, *Die Erinnerungen*, Berlin, Siedler, 1989.

⁴⁰² М. Царинник, *Золочів мовчить...* Про участь «Вікінґа» в погромах на Галичині див. K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 561—630.

⁴⁰³ L. Westerlund, *The Finnish SS-Volunteers...* Про міру участі фінських бійців у Голокості, включаючи декого з тих, кого цитує Л. Вестерлунд, див. А. Филатов, *Финляндия и Холокост...*

К. Дункер. «Убивства росіян і євреїв у місті; перед приходом німців росіяни розстріляли багато польських в'язнів. У канавах видно перші російські тіла»⁴⁰⁴.

К. Кяріайнен. Бачив у місті сотні трупів радянських солдатів. «Велика група веде чоловіка, якого буде розстріляно. Його штурхають і штовхають. В іншому місці жінка веде пораненого чоловіка додому, а там мати підтримує свою 14-річну дочку, яка втратила зір. Плачуть діти, дивлячись на своїх батьків»⁴⁰⁵.

Х. Лаерум. «У Львові наша колона стояла кілька годин [...] Ми не нудьгували, бо українські [міліціонери?] полювали на євреїв, які в паніці повтікали на дахи та паркани. Міліціонери стріляли по них, як по горобцях»⁴⁰⁶.

П. Педерсен. «Навіть ще до того, як місто було повністю очищене від ворогів, молоді українські дівчата забрали рушниці загиблих російських солдатів і повиягали євреїв з їхніх схованок [...] Отже, польсько-українські дівчата прибули [до в'язниці] з рушницями на плечах і з євреями, яких вони гнали перед собою. Солдати швидко зрозуміли поведінку населення, коли частина з них оглядала підвали НКВД»⁴⁰⁷.

Е. Піхкала. «In Lemberg, Poles searched for Jews in their homes. They bring them to the cellars, women are screaming. The poor Jews are beaten and trampled until they are dead. The stomachs of the women have been 'opened', they have lost their hair, and their heads have been crushed. All this occurred in front of the still living Jews. In a cellar there are around 200 bodies! [...] (...) Jews were brought to the prison by the Poles for cleaning-up work. They must know that they will be soon shot.»⁴⁰⁸.

Р. Суоніо. «Ми провели тут кілька годин і бачили ставлення до євреїв. Міський люмпен нападав на єврейські квартири, виганяв напівголих людей, включно з дітьми та старими, бив і кидав у них каміння»⁴⁰⁹.

М. Уусі-Яаккола. «Люті люди витягають євреїв на вулиці і безжально б'ють. Не щадять навіть дітей і старих. Після "прогання крізь стрій" багатьох євреїв розстріляють»⁴¹⁰.

Й. Хансен. У 1942 р. він писав про екзекуцію 12 євреїв на початку липня 1941 поблизу Львова⁴¹¹. Ось повніша версія цього запису. «В одному місці ми спіймали дванадцятьох євреїв, яких змусили працювати на нас. Гірших робітників я ніколи не бачив. Як виявилося згодом, усі дванадцятьоро були

⁴⁰⁴ Р. 108. *Kaj Duncker's diary 1.7.1941*, Kaj Duncker's Collection, Pk—1821/1, The National Archives.

⁴⁰⁵ Р. 109. The diary of Keijo Kääriäinen 1.7.1941, Mauno Jokipii's Collection, Pk-1140/34—35, The National Archives.

⁴⁰⁶ Р. 106. *The diary of Helge Laerum*, The Archive of the SS-Investigation, The National Archives. Вестерлунд сумнівається в адекватності цієї розповіді.

⁴⁰⁷ Р. 104. *Med Divisjon "Wiking". Fra Lublin til Kaukasus*. Newspaper writing in the Norwegian SS-paper *Germaneren* 1944 by SS-Rottenführer Per Pedersen, The Archive of the SS-Investigation, The National Archives. Здається, це той самий кореспондент *Пер Петтерсен*, який писав тоді, що «не було нікого, хто б [не] гнівався на євреїв після того, як "деякі з нас" побачили, що було вчинено проти мирного населення у місті» (Б. Вестлі, *Війна мого батька...*, с. 100).

⁴⁰⁸ Р. 108. *Ensio Pihkala's diary 1.7.1941*, Mauno Jokipii's Collection, Pk-1618/5, The National Archives. Ми не наважилися перекладати цей плутаний текст, який до того ж містить незрозумілий пропуск.

⁴⁰⁹ Р. 108. *The diary of Reino Suonio*, The Archive of the SS-Investigation, The National Archives.

⁴¹⁰ Р. 107. *The diary of Martti Uusi-Jaakkola 1.7.1941*, The Archive of the SS-Investigation, The National Archives.

⁴¹¹ Р. 106. Josef Hansen, Vestfold Presse, 10.1.1942.

вбивцями. Військовий трибунал провів засідання, і процес над ними був коротким»⁴¹².

Далі наводимо ще кілька фрагментів повоєнних розповідей.

У. Боман. «Мешканці Лемберга, більшість із яких були поляками, українцями, рутенами [русинами] чи словаками [?], негайно почали відплачувати комуністам і євреям [...] Божевільний натовп гнав євреїв вулицями, як худобу. Серед євреїв були люди обох статей і всіх віків. Натовп гнав цих нещасних за місто, щоб там забити. Якщо хтось не мав сил бігти, його забивали на вулиці до смерті. Скрізь лунали тривожні крики й постріли, а тіла євреїв були порозкладувані у парках і дворах. Живих людей викидали з вікон, а єврейські будинки руйнувалися вщент. Усі мешканці взяли участь у масовому вбивстві. Їх охопило крвожерливе масове шаленство, яке ніщо не змогло б приборкати чи контролювати»⁴¹³.

О. Бренна. Він розповідав про свою участь у вбивстві євреїв багнетами⁴¹⁴.

О. Вальман. «Раптом з'явився натовп людей. Там були старі, жінки й діти з палицями і залізними прутами. Б'ючи й лаючись, вони гнали людей до палаючої Цитаделі. Це були євреї, які мали спокутуватися за те, чого я не знаю. Будинки розграбували, а людей викидали з вікон. Старий з довгою бородою врізався у верх вантажівки, що їхала перед нами, пробив брезентовий дах і, мабуть, розбився об навантажені боєприпаси. Маленька дівчинка впала на вулицю біля нашого автомобіля»⁴¹⁵.

М. Вейрс⁴¹⁶. Всупереч назві, повідомлень про погроми у Львові текст не містить. Євреї фігурують у записі 4 липня, зробленому в Тернополі. «Кожному буде зрозуміло, що ми, як есесівці, будемо безжалісними до євреїв. Було дуже приємно, що цивільне населення зігнало євреїв до в'язниці, де ті отримали заслужене покарання. У цій в'язниці було вбито сотні українців. Головну роль у вбивствах відіграли євреї. Там же вони отримують своє покарання. Око за око, зуб за зуб!»

М. Кяенмякі. Окрім комуністів та представників влади, об'єктом переслідувань стали євреї. Їх «приводили до лісів цілими сім'ями» і розстрілювали загони, сформовані з місцевих жителів і озброєні трофейною зброєю⁴¹⁷.

С. Лаппі-Сеппяля. Прибув до Львова 3 липня. Бачив, як військові забирали цілі єврейські сім'ї, щоб розстріляти їх у лісі⁴¹⁸.

А. ле Ру. Розповідає про жахіття у в'язницях і євреїв, що копали ями, у які їх потім кинуть після розстрілу⁴¹⁹.

⁴¹² Б. Вестлі, *Війна мого батька...*, с. 118 (Vestfold Presse, 10.6.1942).

⁴¹³ Р. 108—109. Parvilahti, Unto: *Terekille ja takaisin. Suomalaisen vapaaehtoisjoukon vaiheita Saksan itärintamalla 1941—43*, Helsinki, Otava, 1959, р. 71. Унто Боман (Парвілахті) перебував серед «в'язнів Лейно», яких Фінляндія видала СРСР (див. напр. російську Вікіпедію).

⁴¹⁴ Р. 105. Emberland & Kott, 2012, 238.

⁴¹⁵ Р. 106. E. Ulateig, *Jakten på massemorderne. En dokumentarboek*, Forlaget Reportasje, Oslo, 2006, р. 80. Л. Вестерлунд пише, що йдеться про події 1 липня у Львові і що оповідача «мабуть» звали Olaf Wahlman. Б. Вестлі, *(Війна мого батька...*, с. 100) називає цього бійця Улафом. До речі, сам Петтер Вестлі, батько автора цитованої книжки, «розповідав, що не пам'ятає таких випадків».

⁴¹⁶ *Member of the Wiking Division of the Waffen-SS Approves Pogroms, 1, 2 and 4 July 1941*. In: K. Berkhoff, *The Holocaust in Ukraine...* Див. також L. Westerlund, *The Finnish SS-Volunteers...*, р. 144.

⁴¹⁷ Р. 108. Article by Markus Käenmäki in the newspaper «Yle-Satakunta», 10.07.2003.

⁴¹⁸ Р. 109. Lappi-Seppälä, Sakari: *Haudat Dnjeprin varrella. SS-miehen päiväkirjan lehtiä. Aa osakeyhtiö*. Helsinki 1945, 91—92.

У дивізії «Вікінг», мабуть, служили також Е. Гедер та Г. Ізенман, яких ми цитували вище.

Можливо, частина бійців «Вікінга» стала свідком погрому поблизу в'язниці на Замарстинівській (докладніше про нього див. далі). Проте багато розповідей фантастичні і передають більше не те, що бійці побачили, а те, що почули⁴²⁰. Видно також різницю між записами щоденників та пізнішими спогадами.

Повоєнні єврейські спогади й мемуари. У повоєнних публікаціях часто змішуються власні спогади, перекази почутого й прочитаного та публіцистичні міркування й декларації, викладені в художній формі. Багато розповідей малоймовірні. Наведемо приклад; інші будуть далі.

К. Горовіц. «Мого друга Берта разом із великою групою євреїв забрали на безлюдні горби, які називаються Чортовими скелями. Там німці та їхні українські поліцаї наказали євреям підносити великі каменюки й бігати з ними по колу. Тих, хто біг повільно або падав від виснаження, застрілювали на місці. [...] Із 3000 осіб лишилося живими близько 300»⁴²¹. Мало того, що цей спогад неправдоподібний, так ще й деякі історики цитують його некоректно. Наприклад, Г. Кноп переносить подію на грудень 1941⁴²². Мабуть, він (на підсвідомому рівні) міркував так: Добре відомими є розстріли євреїв поблизу села Лисиничі [Liesienice] у грудні 1941 р. А оскільки Чортові скелі розташовані поблизу Лисиничів, то К. Горовіц погано запам'ятав час; насправді подія сталася в грудні. Водночас Г. Кноп переносить розповідь Ірени Горовіц про Бориславський погром 3—4 липня до Львова⁴²³.

Особливо ненадійними є спогади журналістів, істориків, письменників та публіцистів: «У випадку авторів з відомими літературними амбіціями або тих, хто просто встигає переписати кілька разів свій твір, справа видається доволі складною: їхні записи можуть бути цікавішими й гострішими від інших, але також можуть містити прикрашення або просто вигадки»⁴²⁴. Додамо, що від

⁴¹⁹ P. 104. Interview with Edmond Henri le Roux, DANS, The Haag, Kleijn-Reurs 2018. The Archive of the SS-Investigation, The National Archives.

⁴²⁰ Зокрема, видно мандрівний сюжет про викидання євреїв з вікон. Про нього див. напр. розповідь Ф. Брюгемана (G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 209, з посиланням: Interrogation of Friedrich Brüggemann, LN-W, Gerichte Rep. 350, vol. 2, 85; дата допиту й інформація про допитуваного не наводяться), оповідання В. Следзінського нижче, чи розповідь про викидання гестапівцями з вікна одного будинку сімох дітей (І. Бриль, *Дітовбивці...*, с. 28—29).

⁴²¹ I. Horowitz, C. Horowitz, *Of Human Agony...*, p. 82—83. Нам відома ще одна публікація, пов'язана з Чортовими (Чотовими) скелями. Наведемо відповідний уривок. «Німці окупували Львів 28 червня 1941 р. Вже за перші два-три дні було забито десять тисяч євреїв. Людей ловили на вулицях, вивозили на "Чортові скелі" й розстрілювали (Ilya Konstantinovskiy, *The chronology of the crimes* (in Russian), YVUn, *Lysynychi Forest* (YVA, M.35/25)).

⁴²² G. Knopp, *Holokaust...*, s. 109.

⁴²³ Там само, s. 50, з посиланням: I. Horowitz, C. Horowitz, *Of Human Agony...*, p. 86—93. Горовіці також розповідають у композиції: 1941 | The Lemberg Pogrom | Львів | НКВД... Там написано, що І. Горовіц — єврейка зі Львова, і в глядача складається враження, що вона розповідає про Львів. Найімовірніше, розповідь взято з: USC Shoah Foundation Institute. Testimony of Irene Horowitz. 17.01.1995. Звісно, І. Горовіц розповідає про Борислав.

⁴²⁴ M. Rice, *Holocaust diaries on postwar death and resurrection...* Ця цитата дещо контрастує з наведеним вище твердженням С. Грінгауза про особливу цінність спогадів представників гуманітарних професій.

публікації до публікації зміст спогадів “авторів з літературними амбіціями” змінюється. Ось приклад.

С. Візенталь. Існують різні розповіді Візенталя про власний (не)розстріл.

1) 6 липня С. Візенталь вдома грав у шахи зі своїм товаришем Гроссом [Gross]. «О четвертій годині прийшов член допоміжної української поліції, що розмовляв на їдиш, заарештував їх і забрав до Бригідок. Близько сорока єврейських правників, лікарів, учителів та інженерів стояли у дворі. У центрі двору на великому столі стояли пляшки горілки, ковбаса, *zakusky* (Polish *hors d'oeuvres*), пістолети і набої». Один українець розпочав розстріл. «Після кількох пострілів він повертався до столу, випивав і з'їдав *zakusky*»⁴²⁵. Розстріл припиняється на оповідачеві. У цій версії було розстріляно близько 20 осіб. Про те, що сталося з Гроссом, С. Візенталь не пише.

2) «Все ті ж солдати [«Нахтіґаляю»], вишикувавши євреїв обличчям до тюремної стіни, стали позаду своїх жертв. Один з військових стріляв, переходячи від в'язня до в'язня, а його помічники кидали трупи у довгі ящики»⁴²⁶.

Важко знайти імпульс фантастичного оповідання. Мабуть, їдишомовний поліцей примандрував з майбутнього, коли була створена єврейська поліція. Можливо, довгі ящики чи домовини з'явилися у євреїв під впливом картин, схожих до наведених нижче (фото №№ 2.3, 3.3, 2.7). Родичі розстріляних приїздили до в'язниць з домовинами забирати тіла своїх близьких. Євреї могли подумати, що ці домовини призначені для них. Фантазія домалювала решту.

Фото № 2.3. Взяте з сайту Fotopolska.edu. Музей “Тюрма на Лонцького” (3 липця 1941, Lwów, “Więzienie przy Łąckiego”, widok od ul. Kopernika). Дата 3 липня узгоджується з записом цвинтарної книги про поховання 3 липня на Янівському цвинтарі осіб, забитих в тюрмі на Лонцького (Л. Купчик, *Скорботний дзвін червня на Галичині...*).

⁴²⁵ S. Wiesenthal, *The Murderers Among Us...*, p. 26. Польською *hors d'oeuvres* — це *przekąski*.

⁴²⁶ Ю.О. Шульмейстер, «Бюро» доктора Візенталя..., с. 132; з посиланням: S. Wiesenthal, *Jeder Tag ein Gedenktag...* У цій книжці С. Візенталя описаного Ю. Шульмейстером епізоду нема. В інших версіях розповіді С. Візенталя замість ящиків на кожного розстріляного була своя труна.

Фото № 3.3. Взяте з: *Злочини комуністичної Москви в Україні влітку 1941...*, с. 67. Мабуть, насправді місцем зображеної події є в'язниця на Лонцького. Див. також фото на с. 34 (*Львів 1941: Знайшли рідних*).

3) У цій версії 4 липня С. Візенталя серед 40 інших євреїв заарештовують неназвані особи, забирають до неназваної в'язниці і розпочинають розстріл. Коли черга доходить до С. Візенталя, начальник віддає команду *Schluß für heute. Feierabend!* (На сьогодні досить. Робочий день закінчився)⁴²⁷.

Це лише невелика частина версій оповідання С. Візенталя⁴²⁸. Розстріл відбувається переважно в Бригідках, а в одній розповіді — під ратушою⁴²⁹. «Історія ця існує в різних версіях [...] В одній із версій, наприклад, про розстріл взагалі не йдеться, а Візенталь через кілька годин виходить на волю і повертається додому. Згідно зі свідченнями С. Візенталя на одному з судових процесів, постріли припинилися ще до того, як він дійшов до в'язниці, або відразу ж після цього, бо робочий день закінчився. У деяких давніших версіях цієї історії Візенталь наводить також інші дати: 8 і 16 липня»⁴³⁰.

Книжки авторів, які під час війни перебували у Львові. Йдеться про осіб, які на початку липня 1941 перебували у Львові і які потім значно вплинули на формування сучасного погляду на львівські події. До цих авторів належать вже

⁴²⁷ G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 212 (Maria Sporrer, Herbert Steiner (eds), *Simon Wiesenthal: Ein unbequemer Zeitgenosse* (Vienna, Orac, 1992), 34).

⁴²⁸ Про деякі інші див. S. Wiesenthal, *Prawo, nie zemsta...*, s. 18; G. Walters, *Hunting Evil...*, p. 77—104.

⁴²⁹ Ю. Винничук, *В полоні мильних бульбашок...*

⁴³⁰ Т. Сегев, Симон Визенталь..., с. 129 онлайн-версії.

цитовані Ф. Фрідман, Д. Кагане чи С. Візенталь. Згідно з тезою С. Грінгауза, такі гуманітарно освічені особи мали б бути особливо вірогідними. Проте, на нашу думку, акцептація виголошених у їхніх публікаціях положень є проблематичною. Бо, з одного боку, багато публікацій очевидців-гуманітаріїв не містять чи майже не містять власних спогадів про погром, з іншого — їхні публікації не містять систематичних опрацювань масивів документів та его-документів. Ці твори значною мірою складаються з декларацій. Наведемо приклад.

Т. Задерецький. Його текст⁴³¹ за стилем є радше художньо-публіцистичним. Ось деякі, уривки, цікаві для нас.

«Вже в обід [30 червня] регулярні частини СС увійшли до міста, а після обіду армія зловила масу євреїв для траншейних робіт та для поховання забитих. Переважна більшість із них зникла» (с. 3)⁴³².

Опис (с. 8) знайдених у в'язницях трупів є настільки поетичним, що непросто зрозуміти, що ж власне автор хоче сказати. «Такі трупи справді були. Однак хто їх забив? Певним є тільки те, що ті з в'язнів, хто мав відвагу розбити двері камер, або ті, хто був вигідний новому режимові, якимось вціліли. У цьому переломному моменті було досить часу, і трупи, зокрема звалені спекотного липня в купи, швидко псуються. А були це чомусь майже самі трупи поляків та євреїв. Певним є тільки одне. Німецька жандармерія й українські націоналістичні формування зайняли місто вже вночі у понеділок і мали багато можливостей для фальсифікації злочинів НКВД. Відбір забитих свідчить радше красномовно, чиїх рук це справа [...] Те, що серед жертв було багато єврейських трупів і що у в'язниці на Замарстинівській можна було бачити тіло редактора «Chwili» Леона Вейнштока [Leon Weinstock]⁴³³ [...] — кого це цікавило!»

Подальший текст (с. 9—10) витриманий у такому ж невизначено-художньому стилі:

«І бачили [дослівно: *widziano* (бачено)], як перед Замарстинівськими казармами товпляться сотні євреїв, як їх витягали з навколишніх помешкань — чоловіків, жінок, старих, дівчат, юнаків, дітей — усіх голих, обдертих з одягу й білизни до останньої нитки, у синцях і скривавлених. І бачили, як їх женуть ударами й копняками до двору в'язниці крізь шеренги жахливої розпущеної голоти. І бачили, як цілі групи службовців української міліції і банди цивільних, озброєних кастетами, ломачами, нагайками, сталевими шомполами від карабінів чи щойно виламаними з парканів штакетами з іржавими цвяхами, затримували й перевіряли документи кожного, хто з'являвся на вулиці. Пересвідчившись з паспортів, що затримані були євреями або єврейками, вони били їх цими предметами по голові, копали в геніталії, вибивали зуби,

⁴³¹ T. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władała...* Можливо, цитований далі машинопис із виправленнями від руки був створений у 1956 р. Машинопис містить підкреслені різними кольорами місця; частина з них стосується українців.

⁴³² Кількості зниклих не вказано. До військ СС Т. Задерецький зараховує також батальйон «Нахтігаль», який називає «легіоном Степана Бандери». Цей термін зустрічається також у деяких єврейських розповідях. Можливо, він з'явився за аналогією з назвою польських військових формувань у арміях інших держав.

⁴³³ Л. Вейншток, як і деякі інші єврейські діячі, справді був заарештований совітами (E. Yones, *Smoke in the Sand...*, p. 321). Не знаємо, кого з них страчено у першому періоді; хоча, звісно, повідомлення про такі страти зустрічаються в публікаціях. Сайт "Holocaust Survivors and Victims Database" подає 1942 р. як дату смерті Л. Вейнштока, сайт "Єврейська Галичина та Буковина" — 1943.

трошили обличчя. І бачили на вулиці Жолкевського “*herojów*” [вжито не польське і не українське слово], як схопивши напівпритомного закривавленого єврея, вибивали його головою шибки у низько розташованих вікнах перших поверхів тамтешніх нетрів. І бачили закудланих жінок з перекошеними від ненависті обличчями, справжніх потворних відьом, які кілками били євреюк у голови, як рвали їхнє тіло ножицями, як видирали їм волосся, як стягали з них закривавлені рештки дрантя, що були перед цим сукнями [...] Настав судний день, справжній початок якогось пекла на землі».

Далі йде розповідь про те, як один поляк у цьому натовпі врятував художницю Ю. Акер [Julia Acker]. Після пропуску продовжимо цитату (с. 10—11). «Тих, хто туди [до в'язниць] дістався, якось проминувши ці пекельні ряди, чекала нова серія кількогодінних мук. Тут вже діяв не натовп, а “еліта” того дня — українська міліція і “*dobrowolci*” [українське слово, яке на Галичині вживалося рідко] вищого ґатунку. Серед лайок і побиття розпочиналися “праці”; людям наказували пересипати пісок з місця на місце, переносити цеглу, розчищати завали. Інші ж тисячами стояли голі: чоловіки, жінки, дівчата і підлітки; їх голосно сортували, хто має відразу йти на смерть, а кому тимчасово дарувати життя. Ще іншим наказували нерухомо і нікуди не двілячись лягати на землю, інсценізуючи фікційні езекуції. Так було, наприклад, на Замарстинові та на Лонцького. Хоча людям позабирали паспорти й інші документи, вони втікали хто міг, вистрибуючи через вікна, ризикуючи забитися на смерть або скалічитися⁴³⁴. Ледве поверталися додому.

Але для пригноблених на свіжі руїни і зґарище Бригідок усе скінчилося не лише на побитті, ранах і тривозі. Там езекуції зовсім не були фікційними». Версію Задерецького подій у Бригідках наведемо у відповідному місці. Далі Задерецький описує надзвичайно вишукані знущання з євреїв, включаючи втикання батога до вагіни (с. 11—12). Врешті (с. 12): «Частину зловлених забрали до відкопування тимчасових поховань німецьких солдатів, інколи ще з часів польсько-німецької війни 1939 р. І знову змусили їх розгрібати пальцями могили, витягати перегнилі трупи і переносити до домовин». Порядкували з німецькими трупами українці: «Акцію проводили і керували нею лише українські добровольці. Німцям цим разом потрібно признати, що вони не брали в ній участі». «[1 липня ...] пізніше було офіційно названо днем “Націонал-соціалістичної революції українського народу”» (с. 13). Протягом усієї розповіді про події 1 липня автор не вказує, що ж він особисто бачив і не називає конкретних осіб, які йому розповідали про конкретні події. Про знайдені 30 червня у в'язницях (за словами автора, польські та єврейські) трупи він відразу забув. Окрім розстрілу у Бригідках, який ми докладно розглянемо пізніше, про масові вбивства євреїв 1 липня Т. Задерецький теж не пише.

Наступна композиція, поміщена В. Мендиговським на обкладинці англійського перекладу книжки Т. Задерецького, адекватно передає її спрямованість.

⁴³⁴ На вікнах в'язниць були ґрати. Незрозуміло, як із таких вікон вистрибувати. В'язниця на Замарстинівській містилася у дворі казарм. Отже, євреїв із двору забирали до в'язниці, а ті вистрибували з вікон назад до цього ж двору. Окрім того, в'язниці на Замарстинівській та на Лонцького не постраждали від бомбардування. Незрозуміло, де там взялися “завали”.

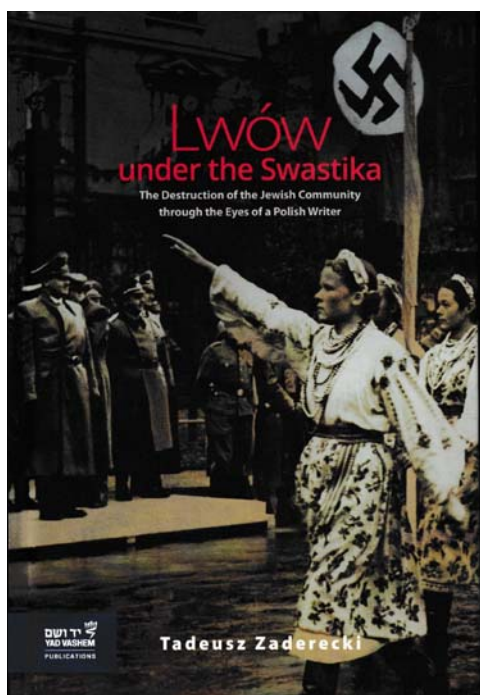

Фото № 4.3. Композиція зроблена на основі фотографії № 4577/195 з YVPh (*Lvov, Poland, Ukrainian nationalist women parading before Hans Frank*). Порівняння будинків на цій світлині та на світлині з української Вікіпедії (стаття *Ганс Франк*) показує, що насправді парад проходить у Станіславі. Приписування зображеного параду до Львова є традиційним; див. напр. J. Weiss, *The Lemberg Mosaic...*, p. 165.

Використання его-документів

Опишемо коротко, як ми працюємо з его-документами і які проблеми при цьому виникають. Ми розглядаємо масив его-документів, у яких йде мова про насильства, скоєні під час цивільного погрому. Тут відразу постає проблема об'єму; его-документів дуже багато. Ніхто навіть не намагався оцінити їхньої кількості.

Звичайно, більшість его-документів *єврейські*. Але невідоме навіть число євреїв, які перебували у Львові на початку липня 1941 і перетривали війну. Різні джерела вказують різні числа єврейських мешканців на момент вступу до Львова радянських військ у 1944 році, але ці числа коливаються навколо 1000 осіб. На перший погляд, більшість авторів его-документів мали б потрапити до цього числа. Проте, з одного боку, певна частина єврейських свідків другого періоду станом на 1944 рік мешкала поза Львовом або в самому місті “на арійських паперах”, отже, до вказаної тисячі не потрапила, а з іншого — не всі євреї, що перебували у Львові в 1944 році, перебували там у 1941-му. Окрім того, радянські списки євреїв, що мешкали у Львові на кінець 1944 року, нам невідомі. Зате відомий *Єврейський список*⁴³⁵. Цей список містить 2520 осіб,

⁴³⁵ *JUDEN registerted in LEMBERG, 2.02.1945, YVA, M.7/1108.*

причому більшість з них вказує львівську адресу. Деякі вказують адресою польову пошту. Ще інші — адресу у власне Польщі; слід припускати, що на час складання списку вони туди вже зі Львова переселилися. Наведений у кінці книжки список євреїв, розповіді яких ми цитуємо, містить близько 100 осіб, а перетин двох вказаних списків становить близько 25 осіб. Отже, число 2520 жодною мірою не може бути верхньою межею для кількості єврейських свідків цивільного погрому. Скільки їх є, ми так і не знаємо.

Німецьких свідків цивільного погрому виявляється багато, причому більшість з них належало до айнзатцгрупи С, або дивізії “Вікінг”. Натомість *польських* розповідей про цей погром, попри те, що поляки складали більшість населення Львова, несподівано мало.

Так чи інакше, беремо до уваги настільки багато его-документів, охоплюючи більшість наведених як аргументи в історичній літературі, що (сподіваємося) одержуємо репрезентативну вибірку. Виняток становлять документи, які написані на їдиш або івриті і не цитувалися іншими мовами.

Оповідань про другий період, у яких цивільний погром не згадується, теж багато. Таких его-документів розглядаємо дуже мало. Наводимо лише уривки деяких з них, або як аргумент загальної ненадійності его-документів, або як інформацію про злочини, скоєні військовими з метою відокремлення їх від злочинів, скоєних цивільними.

Аналізуючи его-документи, сортуємо їх за місцем: розглядаємо окремо кожен в'язницю, вулиці, розповіді з невказаним місцем подій та невизначені декларації. Водночас (вслід за К. Штруве), до подій, пов'язаних з окремою в'язницею, зараховуємо не тільки ті, що сталися у її дворі, а й події, які сталися перед входом, а навіть ті, які сталися на шляху зганняння євреїв до цієї в'язниці. Такий поділ непростий, бо часом з розповіді не зрозуміло, про яку в'язницю власне йдеться. В его-документах зазначаємо частини, які належать до свідчень, переказів та декларацій. Намагаємось оцінити вірогідність кожної частини документа та відокремити реалістичні деталі від фізично неможливих чи логічно суперечливих. У разі, коли щоразу йдеться про однакові місце й час, аналізуючи різні его-документи звертаємо увагу на їхню узгодженість. Тут знову постає проблема об'єму матеріалу до аналізу. Але багато оповідань подібні. Отже, різні оповідання аналізуємо з різним ступенем докладності, сподіваючись, що читач самостійно перенесе зауваження, зроблені для одних документів, на інші. Докладніше аналізуємо об'ємні оповідання, особливо, розповіді осіб, які переповідали одну історію кілька разів. Врешті, на підставі вже наведених документів і тих, що наведемо далі, проводимо попередні оцінки забитих у кожному місці окремо. При оцінюванні, зокрема, звертаємо увагу на такі проблеми:

—Відокремлення жертв погрому від осіб, затриманих у другому періоді, але розстріляних у третьому.

—Відокремлення “позапланових” жертв військового погрому від осіб, забитих у запланованих нацистами раніше розстрілах, які відбулися у другому періоді.

—Відокремлення жертв військового і цивільного погромів другого періоду.

4. ВІЗУАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Фото № 1.4. Взяте з: K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 323 (*Leichen im Hof des Brygidki-Gefängnis mit Wehrmachtssoldaten; im Hintergrund ein Kameramann*). У статті E. Boeckl-Klamper, *Massenmorde in Lemberg, Juni/Juli 1941...* воно має підпис: *Vermutlich Opfer des Pogroms am 30. Juni und 1. Juli 1941 in Lemberg, Innenhof des Brygidki-Gefängnisses. Daneben bzw. im Hintergrund Angehörige der Deutschen Wehrmacht. (DÖW Foto 50/2) — 3/5*. У цій статті поміщені ще дві світлини того самого місця під іншими ракурсами, зі схожими підписами, причому в одній з них змінено орієнтацію.

Оскільки класичні документи про вбивства у цивільному погромі відсутні, а его-документи ненадійні й суперечливі самі по собі і між собою, то візуальні матеріали, тобто кінохроніки та світлини, стають важливим джерелом інформації про розглянуті події. Усвідомлюємо ненадійність і цього джерела. Використання візуальних матеріалів ускладнюється тим, що далеко не завжди відомі час та місце знімання і кого там власне відзнято. Особливо це стосується світлин. Частина з них насправді є відповідно обробленими стоп-кадрами⁴³⁶,

⁴³⁶ Наприклад, світлина з YVPh, № 2576/1 (*Lwow, Poland, Abusing a Jew during the Pogrom in 1941*). На сайті YVUn вона підписана так: *Beating of a Jew during the June 30—Juli 1, 1941 pogrom*. Стоп-кадрами є також світлини на с. 342, 344 книжки K. Struve, *Deutsche Herrschaft...* та світлина на с. 232 статті J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...* Інші приклади будуть далі.

причому при такій обробці часто змінювалася орієнтація (лівий бік переходив у правий; див. напр. зауваження до фото № 1.4). Використання стоп-кадрів поза контекстом цілого фільму, з власними підписами авторів, проблематичне. Інші опубліковані світлина насправді є копіями, причому місце перебування їхніх оригіналів не вказано. Негативи ще інших світлин невідомі, втім як і фотографії та повний шлях, яким світлина потрапили до місця їхнього перебування. Практично всі підписи у музеях та публікаціях зроблено пізніше і по-різному тлумачать час, місце та обставини відзнятої події⁴³⁷. Ми, звичайно, звертатимемо особливу увагу на світлина, до яких існує принаймні один підпис, що пов'язує зображену подію з Львівським погромом. Багато підписів є відвертими фальсифікаціями, інші — щонайменше сумнівними. До сумнівних належить дуже відома світлина “Кривавий двір” із зображенням жертв розстрілу НКВД у Бригідках, яких Г. Геер видавав за жертви німецьких злочинців у м. Краєво (Сербія)⁴³⁸, а багато інших істориків — за жертви українських та/або німецьких злочинців у тих же Бригідках⁴³⁹ і, одночасно, на Лонцького. Ця світлина, зокрема, експонувалася на пересувній виставці Г. Геера⁴⁴⁰. Сама виставка містила значно більше світлин з жертвами радянських екекуцій на Галичині, які називалися жертвами розстрілів Вермахту⁴⁴¹, а в пізніших публікаціях — жертвами українських погромів. Там фігурувала певна кількість світлин, оригінали яких містяться в російських архівах, зокрема в матеріалах *Державної комісії*⁴⁴². Сама колекція фотографій *Державної комісії* опублікована на сайті JVPH⁴⁴³.

⁴³⁷ Наприклад, одна й та ж відзнята подія приписується щонайменше до трьох різних міст: YVPh 1425/1 (*Tarnopol...*); YVPh 5032 (*Lodz, Poland...*); *Лагерь уничтожения и массовые убийства... (Люблин...)*.

⁴³⁸ B. Musiał, *Rozstrzelac elementy kontrrewolucyjne!*..., s. 334.

⁴³⁹ С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки...*

⁴⁴⁰ Hamburger Institut für Sozialforschung (ed), *Verbrechen der Wehrmacht...*; Е. Л. Кауранов, *Виставка «Преступления Вермахта» 1995—1999 гг...*

⁴⁴¹ B. Musiał, *Bilder einer Ausstellung...*; D. Schmidt-Neuhaus, *Die Tarnopol-Stellwand...*

⁴⁴² Принаймні, Г. Геер пояснював: «Я був у Москві і намагався добути необхідні документи з архіву колишнього КГБ. [...] Якби ці документи вдалося знайти, то можна було б спростувати звинувачення на адресу виставки. Але в допомозі там мені відмовили і це незрозуміло». «Ні, це свідомо робиться і ось чому, — впевнений Нікіта Петров, російський історик з товариства “Меморіал”. За що я міг би критикувати організаторів виставки: вони з самого початку згодилися на умови, накинута російською стороною [...]. Їм дають матеріали, вони їх використовують. Ніякої серйозної роботи з аналізу цих фотографій, розуміння того, в якому фонді, який опис, яке джерело, походження фонду, — вони цього не робили, і таким чином, вони насправді піддалися на продовження радянської провокації. Наші архівісти і особливо архівісти з міністерства оборони та спецслужб, вони, природно, продовжують свою лінію. Вони зраділи можливості ще раз щось таке довести, що бере початок ще з радянських часів, і зраділи, що німці поставилися до цього некритично. Тому: що означає допустити німців до наших архівів? Адже гроші ж у німецької сторони якраз є — та немає бажання наших архівістів розкрити карти. Інакше виявиться, що це каламутне джерело, і необхідно проводити фільтрацію всього матеріалу і розуміти, як працюють механізми сталінської пропаганди. А по суті, у чомусь, нехай і мимоволі, організатори виступили рупором сталінської пропаганди». (Н. Аруін, *“Это лишь моменты той большой войны”...*). Не зайве зауважити, що Г. Геер — не просто дослідник, а активний німецький (про)комуністичний активіст (див. німецьку Вікіпедію).

⁴⁴³ Під назвою: *“451 photographs on CD: The photographs, mainly from German sources, were collected during the war by “The Extraordinary State Commission for Determination and Investigation of Nazi and Their Collaborators’ Atrocities in the USSR”.* До публікації додано таке пояснення:

У випадку Львівського погрому, який власне нас цікавить, традиційно вважається, що авторами світлин є німецькі (професійні) фотографи або військові. Природно, світлини професіоналів не випадкові: фотографи мали певну мету. Знімаючи жертви НКВД, вони намагалися вибрати найжахливіші місця, а знімаючи погром — підкреслити його цивільний та спонтанний характер. Ось чому до кадрів не потрапили насильства, скоєні військовими, хоча про них існують не тільки розповіді свідків, а й документи. «Сцени екзекуцій над євреями німці акуратно фільмували, намагаючись водночас, щоб на фотоплівку не потрапив жоден німець із керівників та співучасників цих убивств»⁴⁴⁴. До того ж багато світлин Львівського погрому постановні: фотографовані позують. «Подію зафіксували десятки фотографів та операторів, як мабуть жоден інший (wie kaum ein anderer) погром, так що клацання фотоапаратів десятиліттями лишалося в слуховій пам'яті небагатьох із тих, хто вижив. Камера та кінокамера перетворилися на зброю. У Львові, як це сталося пізніше у В'єтнамі, сцени побиття, знущання та роздягання влаштовували спеціально для фотографів та кінооператорів»⁴⁴⁵. Нижче наведено приклад (Фото № 2.4).

У випадках постановки фотограф є “замовником” злочину і з'ясування його особистості не менш важливе, ніж з'ясування особистостей “справців”. Про фотографів відомо дуже мало. Часто особа, що вводила світлину до публічного обігу, стверджувала, що її їй хтось подарував, або вона десть її знайшла, або купила. Але принаймні дві групи фотографів відомі. А саме, майже відразу після вступу нацистів до Львова, тут розпочали свою роботу три фотографи з приписаного до дивізії СС «Вікінг» пропагандистського загону Гуммель [Hummel], Льосса [Lossa] і Голті [Holti]⁴⁴⁶. Г. Геер додає, що існує навіть фотоальбом одного з трьох есесівців (Льосси) з фотографіями полку «Вестланд» (дивізії «Вікінг»), датований літом 1941-го⁴⁴⁷. Другою була (теж 3-особова) знімальна група 666-ї пропагандистської роти, приписаної до 17-ї армії⁴⁴⁸.

«Світлини зібрала “Надзвичайна Державна Комісія зі встановлення та розслідування злочинів нацистів та їхніх спільників в СРСР”. Ця комісія була створена у Москві в листопаді 1942 року для розслідування німецьких злочинів у СРСР. Фактично нею керувало НКВД. Після розформування комісії справи разом з фотографіями було передано до радянського Державного Архіву. Цю колекцію фотографій вперше виявили на початку 1990-х років німецькі дослідники, які збирали матеріал для великої виставки про військові злочини Вермахту, і багато світлин колекції справді фігурували на виставці. Згодом з'ясувалося, що деякі підписи до фотографій були помилковими або неповними, а деякі світлини, які нібито зображували німецькі злочини, насправді документували радянські військові злочини. У багатьох випадках, окрім способу виявлення, інші деталі, що стосуються світлин, відсутні. До колекції також входять деякі листи, надіслані разом із фотографіями, що описують обставини, за яких ті були зроблені». Наскільки ми розуміємо, автентичність листів не перевірялася.

⁴⁴⁴ *Правда о терроре против евреев в Литве во время немецкой оккупации 1941 года. Обращение к народам мира. Из дневника доктора В. Куторги*. В: И. Альтман, *Неизвестная Черная книга...*, с. 282.

⁴⁴⁵ G. Paul, *Visual History...*

⁴⁴⁶ H. Heer, *Einübung in den Holocaust...*; K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 60. Мабуть, йдеться про частину роти військових кореспондентів СС (SS-Kriegsberichter-Kompanie), яка пізніше переросла в полк СС «Курт Еррекс» (SS-Standarte Kurt Eggers), — підрозділу військових кореспондентів Третього Рейху.

⁴⁴⁷ Отже, цитовані вище оповіді військових «Вікінгу» могли бути не стільки результатом побаченого, скільки — результатом розповідей працівників пропагандистського загону. До речі, ми

Фото № 2.4. Взяте із сайту: Stephanie Comfort albums | Flickr... На сайті стверджується, що світлини були відзняті німцями, відіслані додому і зберігалися в сімейних альбомах. У літературі часто репродукується права нижня світлина, див. напр. Н. Данилів, *Львівський погром 1941 року... (Один з моментів Львівського погрому 1941 року у Львові)*. Не знаємо, де міститься оригінал, чому світлину поміщено в комплекті 1942 р. з Луцька, хто конкретно її зробив, коли сталася подія та хто поставив людей на коліна. Зрозуміло лише, що присутні євреї і (німецький?) фотограф. Сам звичай ставити євреїв на коліна був поширеним серед нацистів⁴⁴⁹. Англійські підписи зроблені пізніше. Вони виконані тим же почерком, що й підписи на багатьох інших світлинах цього сайту. Не знаємо, чи і де у Львові для брукування використовувалася така широка плоска плитка з нерівними краями і чи були там будинки з такими специфічними дахами. У підписах комплекту є помилки: події на принаймні двох верхніх світлинах відбуваються у липні 1941. Зірка Давида на верхній правій світліні (яка також часто повторюється в публікаціях) видається домальованою.

Звісно, багато візуальних джерел стали об'єктом, свідомих чи несвідомих, пізніших маніпуляцій⁴⁵⁰. На них звертали увагу багато авторів. «Отже, ця книжка [тобто, книжка Я. Струк] розповідає про занедбання і маніпуляції, про

точно не знаємо, до якої знімальної групи належать три кінооператори, які зображені на дуже популярній світліні; див. напр. GFHA, № 6828 (*Three German military photographers in Lvov, photographing the removal of the bodies of Ukrainians from the prison of the Soviet security police. Photographed on June [July] 6, 1941*). Деталі архітектури дозволяють точно вказати місце знімання на вул. Замарстинівській 10. Знизу світлини видно ряди людей. Може вони дивляться на винесення чи вивезення тіл з в'язниці. Більшість підписів до цієї світлини в інших місцях декларують, що кінооператори знімають погром; див. напр. YVPh, № 4613/581 (*Lvov, Poland, Three German military photographers taking pictures of the pogrom on the Jews, 1941*) або № 80D09 (*Lvov, Poland, Three German soldiers who possibly filmed the pogrom against the Jewish population, July 1941*).

⁴⁴⁸ Див. свідчення Г. Майєра далі.

⁴⁴⁹ Див. напр. G. Schoenberger, *Der gelbe Stern...*, S.141.

⁴⁵⁰ Див. напр. K. Kiebusinski, A. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*, p. 392.

фікції й факти, про особисту й політичну мотивацію [...] Фотографії та їхні інтерпретації не завжди дозволяють нам зрозуміти історичні події, які ми називаємо Голокостом; радше вони нагадують, як світ став упорядкований пізніше. Сучасність завжди впливає на реконструкцію минулого»⁴⁵¹. У багатьох випадках “маніпуляції” цілком свідомі; світлини відіграють таку ж роль, як намальовані ілюстрації, і мають своїм завданням вплинути на психіку читача, а не встановити істину. Крайнім випадком такої маніпуляції є фотомонтаж. У деяких випадках він очевидний (див. напр. фото № № 3.8, 4.8а чи відомий польський монтаж трьох різних фотографій⁴⁵²), а в деяких — дискусійний⁴⁵³. Дуже правдоподібними видаються “підмальовування”, зокрема, Зірок Давида (як на фото № 2.4) та свастик на опасках. І вже зовсім екстремальним є використання кадрів із художніх фільмів⁴⁵⁴.

Існують публікації з аналізом світлин, які приписуються до ідейно близьких подій: винищення українцями поляків під час Другої світової війни (*Rzeź wołyńska*). Ось як бачить ситуацію з такими світлинами П. Богданович: «Велика частина цих світлин просто фальшива — найчастіше антидатована, тобто з фальшивим підписом, або з описом, що містить фальшиві натяки щодо справців злочину. Значну частину становлять також світлини “б.д.м.”, тобто ті, що зазвичай пов’язуються з Волинською різаниною, але, по суті, про їхнє походження нічого не відомо. Деякі світлини походять з радянських джерел, не обов’язково вірогідних [...]»⁴⁵⁵.

Врешті, в застосуванні до візуальних матеріалів, одна з основних наукових засад звучить так. Це не я маю доводити, що введений Вами до обігу візуальний матеріал не зображує дану подію в даному місці і в даний час, а Ви маєте доводити, що це справді так. Якщо вагомі аргументи відсутні, то такий документ лише підважує загальну вірогідність Вашої праці.

Щодо візуальних матеріалів, пов’язаних з подіями кінця червня — початку липня 1941-го у Львові, то вони відразу стали елементами пропагандистської війни. Після вступу до Львова нацисти опублікували багато світлин із зображеннями, як вони стверджували, жертв масових радянських страт у в’язницях та відзняли кілька кінохронік на цю тему. Радянська преса відразу ж заявила, що на світлинах зображені забиті нацистами радянські громадяни. «Сотні жертв фашистського терору звозилися до одного місця, а потім мешканців м. Львова, під загрозою розстрілу, зганяли для огляду трупів, які фашисти видавали за “жертви більшовицького терору”». Німецькі кінооператори й фотографи знімали ці гори трупів і фабрикували фальшивки

⁴⁵¹ J. Struk, *Holokaust w fotografiach...*, s. 35.

⁴⁵² Там само. Це далеко не єдина непевна польська світлина часів війни.

⁴⁵³ Див напр. U. Walendy, *Forged War Crimes Malign the German Nation...*; slavyanka11, *Фотомонтаж как инструмент пропаганды в ВОВ...; На выставке “Холокост от пуля” представили поддельное фото расстрела...* Звісно, існує багато ревізіоністичних публікацій з аналізом гіпотетично фальшивих світлин.

⁴⁵⁴ Одним з прикладів є світлина з підписом: *Еврейский погром во Львове. Фото: e-wiki.org* в статті: Я. Сташинский, *В Минкультуры не планируют проводить...* Докладніше про використання стоп-кадрів з художніх фільмів як документів Голокосту див. *Постановочные фото...*

⁴⁵⁵ P. Bohdanowicz, *Ofiary UPA na fotografiach?...* Див. також бібліографію там.

про “більшовицькі звірства”⁴⁵⁶. Американська преса репродукувала деякі фотографії з дуже різними, часто протилежними за змістом, коментарями⁴⁵⁷. Особливо controверсійною була діяльність австрійського фотографа Ф. Рота [Franz Roth], який належав до пропагандистської команди СС і, одночасно, працював для «Ассошіейтед прес»⁴⁵⁸. Зараз фотографічна діяльність Ф. Рота піддається інтенсивній критиці: «Замість фотографій *багатоденного* [курсив наш] Львівського погрому з тисячами єврейських жертв, американській пресі постачалися лише фотографії з жертвами радянської поліції та “звірствами” військових злочинців з Червоної армії»⁴⁵⁹.

Після війни деякі німецькі світлини було опубліковано спочатку з твердженнями, що насправді на них зображено не жертви НКВД, а замордовані нацистами євреї, а потім (часом і відразу) — що справцями вбивств були українці. Зрозуміло, такі публікації інтенсифікувалися з часу процесу над Т. Оберлендером, у них справцями злочинів вже ставали бійці батальйону «Нахтігаль». Класичний приклад “нахтігальського злочину” наведено у книжці У. Валенді⁴⁶⁰. Іншим прикладом є фото № 3.4 нижче. Це фото є також прикладом *перенесення*: зображені на фотографіях події, що сталися в іншому місці і/або в інший час, переносилися до Львівського погрому. Багато таких світлин ми розглянемо далі.

Усвідомлюючи небезпеки, пов’язані з візуальними матеріалами, все ж розглядаємо ці джерела. Основна наша ідея щодо візуальних джерел полягає в тому, що оповідач переказує не подію, а свої враження від неї; натомість візуальний матеріал, знятий у той самий час і в тому самому місці, про які розповідає оповідач, допоможе встановити справжній масштаб події. Тому,

⁴⁵⁶ *Зверства фашистов во Львове...* Див. також відповідні статті у газетах «Правда» та «Известия» за 9.08.1941. До речі, на опублікованих нацистами світлинах і в кінохроніках видно також євреїв — і у в’язницях, і на вулицях. Їх примушують виносити трупи, б’ють, тримають під арештом.

⁴⁵⁷ K. Kiebuszinski, A. Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre...*, p. 392—400.

⁴⁵⁸ H. Scharnberg, *The A and P of propaganda...* Див. також: L. Heinzerling, *Covering Tyranny, The AP and Nazi Germany...*, pp. 82, 86—89.

⁴⁵⁹ L. Heinzerling, *Covering Tyranny, The AP and Nazi Germany...*, p. 82 (H. Scharnberg, *Interview to «The Guardian»*, 30.03.2016). Ми не знаємо, коли точно Ф. Рот прибув до Львова.

⁴⁶⁰ U. Walendy, *Forged War Crimes Malign the German Nation...*, p. 3 (H. Bergschicker, *Der 2. Weltkrieg, — eine Chronik in Bildern*, Berlin-East, Deutsche Militärverlag (no year), S. 150). Підпис: *Після бійні мешканців Львова, влаштованої батальйоном «Нахтігаль». Політичним керівником цього загону українських націоналістів був німецький офіцер на ім’я Теодор Оберлендер*. Див. також це фото в YVPh, № 5648/39 (Lvov, Poland, 7/7/1941, *Local people trying to identify bodies of inmates killed by the NKVD before the Soviets evacuated the city*). На тому самому сайті світлина того ж місця (№ 151AO8) має підпис: *Poland, Bodies lying in a ghetto street*. На сайті GFHA (фото № 510) ця світлина має підпис: *A line of bodies of the victims of starvation and diseases, laid out in a Warsaw ghetto street*. Існує також інформація про іншу світлинку, що зображує повішених «Нахтігальем» на балконі Львівської опери дванадцятро радянських громадян (А. Боляновський, *Убивство польських професорів у Львові...*, с. 64). Світлина була, нібито, експонатом московської виставки, пов’язаної з процесом над «Нахтігальем». Ми її не бачили. Балкони розташовані всередині театру. Зовні їх немає. Саме оповідання про повішених на балконі часто повторюється в “погромній” літературі. Найближчою за змістом є відома світлина з USM, № 37247 (*Execution by hanging from a balcony on Zolkovkoy [= Жовківська] Street in Lvov. The photo was found in the Lvov Gestapo after the liberation of the city in July 1944. Date — 1942*). Я. Вайс (*The Lemberg Mosaic...*, p. 168) переносить подію цієї світлини на липень 1941-го.

враховуючи основну мету цієї книжки, особливу увагу надаємо візуальним матеріалам, які можуть зображувати забитих євреїв, а також холодну (чи гарячу) зброю в руках цивільних. Як і для его-документів, не наводимо окремі візуальні матеріали на підтвердження наперед заданої тези, а намагаємося оглянути увесь масив. При такому підході, як і для его-документів, постає проблема об'єму: візуальних матеріалів дуже багато. Тому ми розміщуємо тільки деякі світлини чи стоп-кадри, а на більшість лише наводимо посилання. Відбираючи візуальні матеріали для розміщення, враховуємо, що багато світлин дуже відомі. Вони переходять від публікації до публікації, а з початком російської агресії проти України починають фігурувати на численних сайтах з коментарями нібито різних авторів різними мовами, але в однаковому порядку, а часом і з однаковими помилками. Читач їх добре знає або може легко знайти. Тому обмежуємося тільки посиланнями на відповідні легкодоступні джерела.

Фото № 3.4. Взяте з: Д. Романовський, *Коллаборанти...* (*Избиение евреев на улицах Львова членами украинского батальона «Нахтигаль»*). Фото є на сайті GFH, № 6800 (*Ukrainian policemen and a German officer abusing a Jew in the Lvov ghetto*). На сайті YVPh (фото № 34A05) воно має підпис: *Rzeszow, Poland, German policemen abusing an injured Jewish man lying on the pavement*; а також YVPh, № 0 (*Related Album: Poland, Deportations, ghetto scenes and mistreatment in Lublin and Zamosc*) — *Poland, Abuse, German soldiers beating a Jew flung to the ground*. На сайті JVL, вона має підпис: *German soldiers kicking a Jew, Wloclawek [Włocławek], German occupied Poland*. Врешті на сайті **gettyimages**, Holocaust stock pictures and images, це фото має підпис: *Nazi Police and soldiers attack a Jewish man in Gdansk, Poland after the German occupation of 1939*. На світліні лежить один чоловік. Особи у (не-Вермахтівських) одностроях з нього сміються. Здається, троє осіб на задньому плані мають опаски на правій руці (тобто, світлина відзнята після наказу євреям носити опаски).

Зазначимо коротко візуальні джерела, якими ми користуємося.

Кінохроніки. Це три німецькі кіножурнали та кілька кінохронік, поміщених на сторінці USM. Мабуть, свого часу велике враження справив кіножурнал, датований початком липня 1941-го⁴⁶¹. Там, серед іншого, було показано жертви НКВД (з коментарем: «єврейські агенти ГПУ, перед самою втечею з міста, замордували незлічену кількість українських націоналістів»), горе рідних, заганнянню євреїв до Ратуші (?) та затримані «плутократи». Наступний кіножурнал⁴⁶² komponує окупацію Риги за схожою схемою: ексгумація трупів, горе рідних, затримання та побиття євреїв. Можливо, деякі кадри цієї хроніки відзняті не в Ризі, а у Львові. Третій кіножурнал теж містить подібні сцени зі Львова, причому коментатор запевняє глядачів, що «зараз більшість цих осіб [винних у вбивствах в'язнів] понесли заслужену кару»⁴⁶³.

Із хронік, які поміщені на сторінці USM, використовуємо головню два фільми. Перший з них показує ексгумаційні роботи у Бригідках⁴⁶⁴, а другий — погром на Замарстинівській⁴⁶⁵. Обидві хроніки мають різні версії і в обох дат відзнятих подій не вказано.

Світлини. Їх беремо з сайтів YVPh, USPh, GFHA, Fotopolska.edu та з деяких інших веб-сторінок та публікацій. Як вже зазначалося, при використанні світлин неминуче постає проблема автентичності: багато світлин не оригінальні, а підписи на сайтах музеїв та в публікаціях — практично завжди не оригінальні.

Подібно до ситуації з его-документами, важливим є не тільки те, що фотографується, а й те, хто фотографує. Як приклад, наведемо дві групи візуальних матеріалів: світлини, відзняті у Львові військовослужбовцями 1-ї гірської дивізії, і світлини, відзняті професійними фотографами, найімовірніше — пропагандистського загону «Вікінґа». Вони так само різні, як різні розповіді військових з 1-ї гірської дивізії і з дивізії «Вікінґ». Хоча 1-а гірська дивізія пробула у Львові довше, ніж «Вікінґ», і мала стосунок до охорони в'язниць, погром на світлинах⁴⁶⁶ взагалі не фігурує. Натомість саме погром зображений на переважній частині світлин професійних фотографів, а фото з перебування самого «Вікінґа» у Львові практично невідомі⁴⁶⁷.

Світлини групуємо за місцем та часом зображених подій, хоча таке групування не завжди можливе і не завжди оптимальне.

Група світлин, відзнятих невідомими високопрофесійними фотографами, становить знамениту «порнографічну серію» (термін Ш. Мюллер [Sharon

⁴⁶¹ Die Deutsche Wochenschau, Nr 566, 9. Juli 1941.

⁴⁶² Die Deutsche Wochenschau, Nr 567, 16. Juli 1941.

⁴⁶³ Die Deutsche Wochenschau, Nr 568, 23. Juli 1941. Про цю «кару» повідомляла й преса: «Комісарами ГПУ були здебільше жиди. Кого із них зловлено, той поніс уже заслужену кару» (*Напередодні визволу...*).

⁴⁶⁴ *Opfer russischer Massaker...*

⁴⁶⁵ *Pogrom in Lvov | The Holocaust Encyclopedia...*

⁴⁶⁶ *Львів 1941 року у об'єктиві німецьких солдатів з "Едельвейсу"...*; *Лицо врага: 1-я горнопехотная дивизия...* Друга веб-сторінка містить, зокрема, світлину (№ 4) вступу «Едельвейсу» до Львова (*Unser Zug beim Einmarsch in Lemberg am 30.06.1941 um 7.45 Uhr*).

⁴⁶⁷ Нам відома лише одна така світлина: *Кто еще хочет увидеть фотографии... (Немецкий полугусеничный тягач Sd.Kfz. 7 с 88-мм зенитной пушкой Flak 36 из 5-го зенитного дивизиона СС (SS-Flak-Abteilung 5) 5-й добровольческой моторизованной пехотной дивизии СС «Викинг»*).

Muller] з USM). За словами Я. Струк⁴⁶⁸, це «серія світлин, [...] які зображують брутальне знущання з жінок, мабуть, на вулицях Львова 1941 р. Деякі історики вважають, що це єврейський погром, інші стверджують, що жінки були колишніми коханками росіян і стали принижені й покарані нацистами або що німці примусили їх до участі в зніманні пропагандистського фільму⁴⁶⁹. Одна з цих світлин зображує трьох німецьких солдатів з кіноапаратами⁴⁷⁰». Далі Я. Струк продовжує: «Хоч зараз ці світлини є в архіві музею, Мюллер не впевнена, чи вони повинні там бути, частково з уваги на їхній порнографічний характер, але також і тому, що, як вона сказала, “не знаємо, на що власне дивимось”». «У 2001 році анонімна особа прислала з Гамбурга до Wiener Library у Лондоні комплект цих двадцяти чотирьох фотографій разом з листом, у якому пояснила, що ці фотографії тридцять років зберігалися в психотерапевтичному кабінеті. Вона написала, що зображені на світлинах солдати належать до Вермахту, а не СС⁴⁷¹, і хоч немає “безпосередніх вказівок”, щодо того, ким був фотограф, ці “приголомшливі документи” зроблено “правдоподібно у Польщі або Литві” [...] Публікації цих світлин завжди супроводжувалися суперечками».

Наскільки ми зрозуміли, анонім не повідомив, як світлини потрапили до психотерапевтичного кабінету в 1971-му році. Насправді деякі з них зберігаються також в Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz у Берліні і були опубліковані 1960-го року⁴⁷². Втім, місця перебування оригіналів та особистості фотографів лишаються для нас незрозумілими. Дев'ять із цих світлин фігурують у вже згадуваному радянському фільмі⁴⁷³. Десята світлина, яку фільм також приписує до Львівського погрому, у “погромних” публікаціях зустрічається значно рідше. Ось її репродукція з YVPh.

⁴⁶⁸ J. Struk, *Holokaust w fotografiach...*, s. 270—272. Ще дві світлини, які зображують виїзд «Вікінга» 2 липня зі Львова див. у книжці L. Westerlund, *The Finnish SS-Volunteers...*, pp. 94, 110.

⁴⁶⁹ Я. Струк має на увазі, зокрема, публікації: D.H. Struk, *Letter to TIME...* [J. Struk звертає увагу, що вона і D. H. Struk — різні особи]; M. Levytsky, *TIME smears Ukrainians with false caption...* Докладніше див. L. Prytulak, *The Ugly Face of 60 Minutes...*

⁴⁷⁰ Йдеться про фото № 6828 з GFHA. Ми про нього вжест згадували. Інші світлини з “порнографічної серії”: № 80DO6 (Lvov, Poland, *A woman and a girl who were abused by an Ukrainian mob during a pogrom, 07/1941*); № 80DO5; (Lvov, Poland, *Two Ukrainian men forcing a woman to undress in the street, 30/06-03/07/1941*); фото № 1.6, 4.12, 5.12.

⁴⁷¹ Чому анонімна особа так вирішила — не пояснено.

⁴⁷² G. Schoenberger, *Der gelbe Stern...*, S. 132f.

⁴⁷³ *Обыкновенный фашизм*, Фильм 2, Мосфильм, 1965.

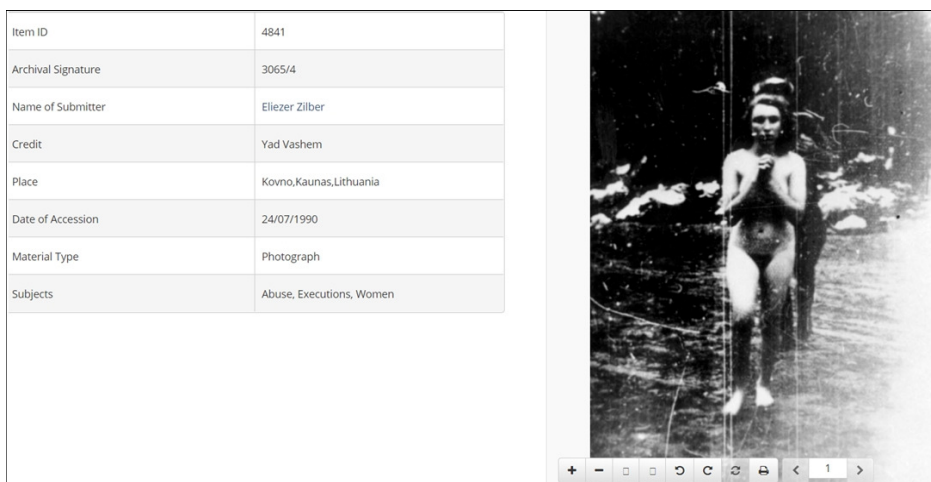

Фото № 4.4 (*Kovno, Lithuania, Jewish women before their murder by Lithuanian militiamen*). На сайті GFHA (photo № 8031) ця ж світлина, тільки кращої якості, має підпис: *A naked Jewish woman being led to the mass murder site in Lithuania. Photographed in July, 1941*. Тарілкоподібна каска у чоловіка позаду схожа на каску військового з фото № 3.11 нижче.

Ми повернемося до неї пізніше, коли порівнюватимемо Львівський погром з Каунаським. Не дуже зрозуміло, які із зазначених світлин є оригіналами, а які — копіями. Більшість світлин “порнографічної серії” мають яскраво виражений постановний характер. Зрозуміло, що в такій ситуації, той хто фотографує оголених жінок, є таким же учасником злочину, як і той, хто їх роздягає. Вказана серія дуже популярна і мандрує від книжки до книжки, від сайту до сайту. Мабуть, тому К. Штруве назвав ці світлини «глобальними іконами Голокосту»⁴⁷⁴. З огляду на все це, ми наводитимемо деякі світлини “порнографічної серії” лише у випадках справжньої необхідності⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 2. На культовий характер світлин “порнографічної серії” звертав увагу ще диктор *Обыкновенного фашизма*. Жінку на одній з них він називає “Свята нашого століття”. Див. також відео-лекцію G. Paul, *Fotografie und Gewalt...*

⁴⁷⁵ Цілу колекцію охочі можуть побачити в напів-альбомі L. Allerhand, *Żydzi Lwowa...*; на сторінці ВРК, чи на численних (про)російських сайтах.

5. БРИГІДКИ

Фото № 1.5. Взяте із сайту Fotopolska.edu (lipiec 1941, Więzienie «Brygidki»). Група людей біля входу незрозуміла. Можливо, перед брамою стоїть віз.

Спочатку коротко зазначимо деякі деталі топографії. В'язниця становить масивний 3-поверховий будинок на вул. Городоцькій 20, на межі тодішньої єврейської ділянки Львова. За "перших совітів" це була Львівська в'язниця № 1⁴⁷⁶. Брама до двору в'язниці з вул. Городоцької, яку часто можна бачити на світлинах, невелика. До неї заїхав би віз, але не великий автомобіль. Є більший в'їзд з вул. Д. Данилишина. Здається, він існував і перед війною, хоча якої ширини — нам невідомо.

⁴⁷⁶ У літературі їй часто приписували № 4 (пояснення див. у: К. Струве, *Масові вбивства в'язнів львівських тюрем...*). Зауважимо, що у цитованому нижче свідченні М. Леві номер цієї в'язниці подано правильно.

Его-документи

Аллерганди. Існує кілька їхніх версій перебігу подій, пов'язаних з Бригідками.

а) Запис *М. Аллерганда* з позначенням *1 і 2 VII 1941* стверджує, що той просив німецького полковника звільнити сина Йоахіма [Joachim = Jonatan Herman], якого українці затягнули до Бригідок.

Запис із позначенням *VII—X. 1941* повідомляє, що Йоахім 1 липня перебував 10 годин у Бригідках. Німецькі солдати погрожували розстріляти євреїв, що там працювали⁴⁷⁷. Запис, зроблений у *жовтні*: М. Аллерганд бачив з вікна, як 1 липня українці били євреїв, а потім погнали до Бригідок. Один старий упав і помер або зімлів. Лікар Кассерн [Kassern], який мешкав поблизу, казав пізніше М. Аллергандові, що старий помер⁴⁷⁸. Останній запис становить композицію спогаду про побачене з пізніше почутим та власними думками. Окрім цього випадку, убивств під час погрому записки М. Аллерганда не згадують.

б) Зміст першої розповіді Йоахімового сина, *Лешека Аллерганда*⁴⁷⁹, нам невідомий.

в) Друга його (відео-) розповідь передає подію так: «На третій день німецької окупації [...] українці погнали нас до Бригідок. Дорогою вони мене прогнали, матері вдалося вирватися, але батька взяли до в'язниці. Увечері він повернувся додому жакливо побитим»⁴⁸⁰.

г) У третій (відео-) розповіді Л. Аллерганд утікає сам. Потім додому повертається мама. Увечері привозять [sic!] жакливо побитого батька⁴⁸¹.

д) Згідно з книжкою Л. Аллерганда⁴⁸², він повернувся додому разом з мамою, а його батько прийшов, коли вже стемніло.

Убивств під час погрому розповіді Л. Аллерганда не згадують.

е) Переказ К. Міка. «Німецькі солдати у протигазах спостерігали. Українські міліціонери били євреїв і безперестанно погрожували їх застрелити. Джонатан Аллерганд був одним з дуже небагатьох, хто вижив»⁴⁸³. Не знаємо, чому переказ К. Міка так відрізняється від попередніх версій. Або в АЖІН існують різні реляції М. Аллерганда, або К. Мік переплутав його оповідання з іншими (див. напр. оповідання К. Левіна та Е. Йонеса далі). Власної розповіді Й. Аллерганда не знаємо, хоча той перетривав війну.

Л. Беркович. Її зведений брат мешкав поблизу Бригідок, і вночі вони чули, як німці розстрілюють в'язнів⁴⁸⁴. Дат не вказано. Нічні розстріли у в'язницях були характерними для совітів. На початку липня нацисти їх там не проводили.

⁴⁷⁷ M. Allerhand, L. Allerhand, *Zapiski z tamtego świata...*, s. 37.

⁴⁷⁸ Там само..., s. 58. Здається, Кассерн перетривав війну (M. Redner, *Żałobne wspomnienia...*, s. 44), але розповіді про погром не залишив.

⁴⁷⁹ Аудіо-розповідь. Див. YVA, O.3/6505, 3.05.1992.

⁴⁸⁰ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...* (L. Allerhand, *Interview by survivors of the Shoah Visual History Foundation*. Video recording in Polish, February 1997).

⁴⁸¹ Leszek Allerhand — *Okupacja niemiecka*, 26.10.2013... Подана тут дата може означати час поміщення відео-розповіді на YouTube.

⁴⁸² M. Allerhand, L. Allerhand, *Zapiski z tamtego świata...*, s. 55—57.

⁴⁸³ C. Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv...*, p. 291 (АЖІН, Teka Lwowska, 229/22; report by Maurycy Allerhand, not dated). К. Мік подає стару сигнатуру. Зараз ця реляція міститься під номером 229/8.

⁴⁸⁴ C. Sherman, *Holocaust Memory...*, p. 49 (VHA Interview, 11 November 1996).

А. Ґезунд. «Першого дня німці зібрали повно євреїв, серед яких був і мій брат, для упорядкування в'язниці Бригідки. Там їх жакливо били й мордували. Того трагічного дня замордували мого брата. [Дати подій подальшої частини розповіді незрозумілі.] Було безліч ексцесів з боку німців і місцевих мешканців. Витягали євреїв до різних тяжких робіт, дехто вже не повернувся додому, висилали їх до таборів або забивали на місці»⁴⁸⁵. Далі йде розповідь, як А. Ґезунда забирали до різних робіт. З контексту видно, що самого оповідача в Бригідках не було; він переказує почуте або прочитане. До таборів у другому періоді не висилали; в А. Ґезунда події різних часів змішуються в пам'яті.

Я. Ґешелес. До підрахунку забитих стосується наступне речення: Приблизно 2 липня «матуся довідалася, що на Казимирівській біля "Бригідок" застрелили 200 осіб»⁴⁸⁶. Національності застрелених не вказано, втім як і дати та виконавців розстрілу. Це переказ переказу чутки. Звернімо увагу, що в рапорті від 7.07.1941 В. Леммер доповідав: «Надвечір 1 липня я прибув до Бригідок і зауважив, що вже близько 200 тіл винесено з камер і перенесено у двір»⁴⁸⁷.

1 липня Я. Ґешелес довго ходила Львовом. Епізодів убивства чи забитих вона не бачила. Бачила різні знущання з євреїв. Наприклад, «на вулиці [Листопадового Чину] було повно хлопців, які били євреїв мітлами, тріпачками, камінням». Фото № 2.5 нижче ілюструє, як це могло виглядати.

Лікар Ґольд. 30 червня Ґольд ходив вулицями. Погромів не бачив. Читав на стінах афіші з проголошенням "України для українців" та заклики бити енкаведистів і міліціонерів. 1 липня близько 10 ранку разом з одним поляком та євреєм Мінцером [Mincer] перетинав вул. Казимирівську. До них, відділившись від групи осіб, підійшов чоловік зі стрічкою [kokardka] в українських кольорах⁴⁸⁸, який розмовляв польською, і запитав документи. Коли з'ясувалося, що Ґольд з Мінцером євреї, їх відвели до Бригідок. Біля входу німецький солдат Ґольда відпустив, а Мінцера забрав працювати⁴⁸⁹. З контексту запису видно, що Мінцер з Бригідок повернувся. «Маю повідомлен-

⁴⁸⁵ W. Mędykowski, *Pogromy 1941 roku...*, s. 781 (AŻIH-301/2197; YVA-M.49.E/2197, s. 1—3. Fragment relacji Artura Gezunda, ur 7 VI 1907 r. we Lwowie, protokołowała Turska dn. 10 II 1947 r. w Wałbrzychu, mps). Ім'я брата — Якуб (YVN, *Jakub Gesund*, 1956. Пік смерті Якуба нерозбірливий).

⁴⁸⁶ J. Hescheles, *Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015, s. 46.

⁴⁸⁷ A.M. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...*, p. 217—218.

⁴⁸⁸ Це не був міліціонер, бо ті носили опаски. А. Монастер (*Diary of Alfred Monaster...*) стверджує, що ще вранці 30 червня «на узбіччях вулиць поставали хлопці з кошиками, повними синьо-жовтих стрічок та інших агітаційних цяцьок і розпочали роздавати їх перехожим». Власне таку стрічку причепила Міріам, героїня розповіді А. Монастера. Насправді, ця розповідь не є щоденником. Автор називає її так: *Поданий нижче уривок є початком спогадів під назвою в "Кігтях гітлеризму". Уривок написаний 1946 р. у Кракові (див. також YVA, M.49/58 та AŻIH, 302/58). Стрічки бачила й мама А. Ґечкової (A. Heczkowa, *Mój pamiętnik...*). Про трьох осіб з жовто-блакитними стрічками на лацканах та палицями в руках пише також К. Порай (*Dziennik lwowski...*, s. 80). Стрічки зауважив і Я. Роговський (G. Mazur, J. Skwara, J. Węgieński, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 202): «30 червня. Вулицею Руською крокує маленький загін із жовто-синіми стрічками. [...] У брамі на пошті стоять українські міліціонери в цивільному одязі — опаска на лівій руці, карабін. [...]». Таким чином, Я. Роговський відрізняв осіб зі стрічками від міліціонерів. Можливо, стрічки видно на фото №№ 1.7, 6.7, 2.12, 3.12.*

⁴⁸⁹ Ґольд не пояснює, чому його відпустили.

ня з Бригідок і від возного будинку ПП⁴⁹⁰ на вул. Сапіги, від якогось часу на вул. Лонцького. У Бригідках від 1:30 до 2 були розстріляні, здається, близько 30 осіб. Між іншими, застрелено львівського рабина Єзекиїла Левіна, його брата з Жешува, Аарона Левіна, який 1939 р. сховався у Львові від Гітлера, дуже шановного купця Беріша Штерна [Berisz Stern] та інших»⁴⁹¹. Далі йдуть деталі. Зокрема, стверджується, що Є. Левіна затримано після повернення від митрополита А. Шептицького у супроводі (мабуть, старійшин синагоги Темпель) Гернера [Gerner] і Гамера [Hammer = Salomon Hamer]. Другий загинув того ж дня, а перший міг розповісти іншим про затримання⁴⁹². Врешті, у щоденнику передано перекази з погрому. «Протягом 1.07.1941 людей витягали з помешкань, били, ранили, а окрім забитих, кілька десятків осіб взагалі зникли». Одна з інтерпретацій запису Гольда така: під час погрому цивільні били й ранили євреїв, військові розстріляли близько 30 осіб, а зниклі — це результат дій айнзатцкоманд.

Л. Горнштейн. Переповідаємо часто цитовану частину її відео-розповіді. Будинок Горнштейнів межував із заднім подвір'ям Бригідок. 1 липня вони бачили німців та українців у одностроях. Л. Горнштейн чула, як стріляли у в'язниці, але не могла побачити цього з будинку. Окрім того: «Батька Люсі та її брата забрали до Бригідок для ексгумації. Ввечері батько повернувся; виглядів він жахливо. Йому вдалося сховатися чи то у ванній, чи то в якійсь іншій маленькій кімнатці. Зі свого сховку він міг бачити, як вони приводили все нових євреїв. Спочатку їх заводили досередини виносити тіла, але коли більше людей було вже не потрібно, зайвих ставили у куті і вбивали. Люся зрозуміла, що брат був серед тих, кого застрелили»⁴⁹³.

У біографічній книжці про Л. Горнштейн⁴⁹⁴ «українців у одностроях» немає. Нема їх і в попередній відео-розповіді⁴⁹⁵. За 2 роки до смерті (1998 р.) Горнштейн пригадала українців у одностроях, але не пояснює, як вона визначила національність. Інформації про вбивства цивільними ця розповідь не містить.

⁴⁹⁰ Мабуть, скорочення від Policja Państwowa.

⁴⁹¹ Z. Hoffman, *Z teki lwowskiej...* (*Z dziennika Golda*), s. 135—145.

⁴⁹² Оповідання про візит рабина Є. Левіна до А. Шептицького та його смерть є чи не найпоширенішою історією, пов'язаною з другим періодом, яка з'явилася мало не одночасно з подією. Називалися різні особи, що товаришували Є. Левіну під час цього візиту. Деяких з них ми далі згадаємо.

⁴⁹³ J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*, (L. Hornstein, *Interview by survivors of the Shoah Visual History Foundation*. Video recording. Cincinnati, Ohio, 2 May, 1996).

⁴⁹⁴ J. M. Peck, *At the Fire's Center...*, p. 30.

⁴⁹⁵ *Interview with Lusia Hornstein*, 1991, April 28

<<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn507984>>.

Фото № 2.5. Взяте з USPh, № 62119 (*Bystanders watch as a young boy attacks a man with a broom on a street in Lvov. June 1941 — July 1941*). Місце схоже на парк ім. Івана Франка, повз який якраз і проходить вул. Листопадового Чину. Сама світлина постановна.

Г. Кац пригадує розстріл послідовно 47 осіб. Г. Кац був наступним. Німецький солдат вже націлювся, коли підійшов офіцер і сказав: “На сьогодні досить”. Живих змусили копати могили для забитих⁴⁹⁶. С. Рябенко вважає, що розповідь Г. Каца є літературним запозиченням⁴⁹⁷.

Безіменний єврей, згаданий Кесслером. Книжка Е. Кесслера⁴⁹⁸ містить частину під назвою “Спогади”, яка є радше художнім твором схожим за стилем на книжку Т. Задерецького. У частині “Спогадів” присвяченій погрому нема опису подій, які автор бачив особисто. Там (с. 55—59) розповідається про те, як українці та німці зганяли євреїв до двору в’язниці на Лонцького, примушували руками виривати собі могили, а потім вбивали євреїв у найрізноманітніший спосіб і скидали в ті могили. В інших в’язницях євреїв розстрілювали у камерах до пізньої ночі. Робили це функціонери поліції, Гестапо та СС.

З переказів, текст містить оповідання неназваної особи. Коли відбулася розповідь і чи оповідач перетривав війну, не вказано. Ось сама розповідь: Разом з рабинами, братами Левініми, оповідача о 10 ранку пригнали до Бригідок і прикладами заштовхали до камери. У камері німці проводили допит з побиттям. Допитували одні німці. Усім виносили смертний вирок, по 10 осіб виводили до сусідньої камери й розстрілювали з кулемета. Чотирьох найсильніших затриманих відібрано для поховання забитих, з обіцянкою

⁴⁹⁶ АЖІН, 301/2299, *Herman Kas*. Резюме: «Автора побили під час погрому у Львові в перші дні німецької окупації».

⁴⁹⁷ С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому»...*

⁴⁹⁸ E. Kessler, *Przeżył Holokaust we Lwowie...* Англійська версія (с. 41—42) схожа.

розстріляти останніми. «Цей процес тривав до пізньої ночі. Я прийшов до тям на вулиці».

Б. Кірштайн. «Стверджувалося, що Червона армія використовувала євреїв для розстрілу арійців ... у Бригідках. Тож вони [арійці?] почали ловити євреїв на вулиці чи в їхніх будинках ..., нібито щоб поховати жертви розстрілів ... У Бригідках усіх євреїв, яких забрали виконувати це завдання, тобто копати могили, супроводжували ... криками українських поліцаїв; дехто з тих, хто закінчив копати могили, був застрелений у тих самих могилах, а інші, що залишилися живими, повинні були присипати могили землею ...»⁴⁹⁹. Підозрюємо, що пропуски в публікації реляції зроблені так, щоб у читача склалося враження розстрілу євреїв «українськими поліцаями».

Р. Кляйнер. «У Бригідках ... лежали тіла, закатовані начебто відступаючою радянською владою. Але тіла були розп'яті, поприбивані цвяхами до стін, у чому було видно роботу бандерівців»⁵⁰⁰. Із самим текстом ми не знайомилися. Але його докладний переказ легкодоступний⁵⁰¹. У переказі стверджується, що самої Р. Кляйнер під час погрому у Львові не було. Вона з'явилася там 8.09.1941. «Відвідала кузин, які розповідають про погром з червня. Згадують про примушування євреїв до миття і поховання тіл, знайдених у в'язниці на "Бригідках". [...] Авторка переконана, що в'язні "Бригідок" були забиті українцями, а не НКВД». Звісно, для колишньої членкині КПЗУ таке переконання цілком природне. Як зауважив К. Штруве, розп'яті й поприбивані цвяхами до стін тіла є гіперболою вражених виглядом напіврозкладених трупів оповідачів, підсиленою німецькою пропагандою⁵⁰².

М. Леві. Нам відомі дві версії його свідчення для *Державної комісії*.

*"Німецька"*⁵⁰³. Дати події не вказано; припускаємо, що йдеться про перші дні липня. «З'явився український командир і заарештував усіх єврейських робітників театру. Їх забрали до в'язниці № 1 на вул. Казимирівській. Після мого прибуття німецький кат почав розстрілювати в'язнів. Потім тіла забитих поклали на вантажівку і повезли на вул. Янівську 100/110, де й поховали. Мене самого нацисти відрядили до бригади чисельністю в двадцять заарештованих, яка мала закопувати людей, забитих німецьким катом на вул. Казимирівській 24. У в'язниці я бачив на власні очі, як німецькі офіцери та військова поліція фотографували розстріли цілком невинних людей — дітей, жінок, старих. Коли я з 20 чоловіками бригади поховали ще теплі тіла, нам дозволили йти додому і видали документи, підписані полковником Вінерером (= Вінтергерст), які дозволяли вільно ходити Львовом. Згідно з наказом німецького офіцера, лейтенанта Леммера, ми повернулися наступного ранку до в'язниці № 1; там завантажили ще гарячі тіла забитих німецькими окупантами на вантажівку, повезли на вул. Янівську і закопали. Потім нас залишили копати ями». На жаль,

⁴⁹⁹ YVUn, *Brygidki Prison, Bolesław Kirsztajn* (YVA, M.49.E/1149). Мабуть, йдеться про текст, що міститься у справі АЖИН, Bolesław Kirsztajn, № 301/1149. Резюме реляції: «Німецька окупація у Львові. Убивство у в'язниці на Бригідках [...]».

⁵⁰⁰ B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!...*, s. 238—239 (R. Kleiner, АЖИН, 302/201).

⁵⁰¹ Centrum Badań nad Zagładą Żydów, *Rachela Kleiner* < <https://new.getto.pl/pl/Osoby/K/Kleiner-Rachela-Nieznane> >.

⁵⁰² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 278—288.

⁵⁰³ *The Truth About Oberlander...*, p. 134—135.

М. Леві не показував місця поховання, а з самого тексту не зрозуміло, чи йдеться про (християнський) Янівський цвинтар, чи про сусідній Новий єврейський. «Протягом цього дня ми викопали 20—25 таких ям. Німці казали, що там поховують людей, забитих російськими солдатами та більшовиками. Я знаю особисто, що це твердження німецьких бандитів було брехнею». Копання ям зображує німецька кінохроніка⁵⁰⁴; див. стоп-кадр № 1.5. Після копання хроніка показує процес поховання і панораму цвинтарних хрестів. У написах на хрестах фігурує 1941 рік.

Стоп-кадр № 1.5. *Копання могил*. У музейному коментарі до фільму не вказані час і місце події, але світлина з USM, *Holocaust Encyclopedia*. Lvov — *Photograph*, яка, мабуть, є стоп-кадром з цього фільму, підписана так: *A mass grave dug by Jewish forced laborers for the bodies of individuals murdered by the NKVD in Lvov prisons [...] Lvov, Poland, July 3, 1941.*

Наступний документ дозволить в міру вірогідно реконструювати події.

В. Леммер. Рапорт від 7.07.1941. «Надвечір 1 липня я прибув до Бригідок і зауважив, що вже близько 200 тіл винесено з камер і перенесено у двір. Того ж вечора я розпорядився поховати 50 тіл на українському цвинтарі у спільній могилі⁵⁰⁵. Протягом наступного дня поховано ще близько 300 тіл⁵⁰⁶. Але лишалася незліченна кількість тіл [...] За розпорядженням коменданта міста тіла посипали хлоркою, а камери замурували». Стоп-кадр кадр № 2.5. показує цей процес.

⁵⁰⁴ *Erste Kampfhandlungen im Südabschnitt der Ostfront...*

⁵⁰⁵ Найімовірніше, йдеться про Янівський цвинтар.

⁵⁰⁶ Згідно з цвинтарною книгою, 2 липня з Бригідок на Янівський цвинтар було вивезено і поховано на 55-му полі 382 неупізнані тіла (Л. Купчик, *Скорботний дзвін червня на Галичині...*). Мабуть це місце поховання зображене на стоп-кадрі № 1.5.

Стоп-кадр № 2.5. Дезинфекція і замурування. Взятий з: *Erste Kampfhandlungen im Südabschnitt der Ostfront...*

Далі: «Пізнім полуднем 2 липня 1941 я почав перевіряти очищення в'язниці НКВД [...] За моїми оцінками у дворі було близько 150 тіл. [...] У камерах були також тіла, покриті піском [...] Тіла у дворі забрано на український цвинтар для поховання⁵⁰⁷ [...] 4 липня я прибув до в'язниці місцевого суду⁵⁰⁸ [...] у дворі містилася братська могила. За моїми оцінками вона мала розміри 4 на 6 метрів»⁵⁰⁹.

Отже, М. Леві українці забрали 1 липня пізнім ранком до Бригідок. Там справді стався розстріл євреїв. Того ж дня бригада Леві вивезла на Янівський цвинтар 50 осіб. Свідчення В. Леммера вказують, що це були розстріляні в'язні. Окрім того, існує розповідь двох євреїв, які пізно увечері брали участь у вивезенні й похованні за містом усіх забитих того дня у Бригідках євреїв (див. далі). Наступного дня М. Леві копав ями для жертв НКВД. Решта його свідчення — пропаганда.

“Радянська”. Ось копія її першої сторінки.

⁵⁰⁷ Згідно з цвинтарною книгою, 3 липня з в'язниці на Лонцького на Янівський цвинтар було вивезено і поховано на 55-му полі 83 неупізнані тіла (Л. Купчик, *Скорботний дзвін червня...*).

⁵⁰⁸ В'язниця “на Яховича” [Jachowicza].

⁵⁰⁹ A.M. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...*, p. 217—218.

Справка №

ДОПИТУ СВІДКА

1944 року Великого 23. Зітв. М. Львов.
 Тема праці: Львовський бл. Крайній 8. по од-
 утінню Умноженого ервотайнай Коштовий.
 допитав нижченазваного як свідка з додержанням ст. ст. 160—165 КПК, УРСР.

1. Прізвище, ім'я та по батькові *Лебедєв Дмитро Іванович.*
2. Соціальне положення *Робочий*
3. Рік народження *1909г.*
4. Родинний стан *Хочовий*
5. Професія, фах *Власарь*
6. Місце праці, посада *Власарь НКВД при Львов. обл.*
7. Майновий стан *Ничого.*
8. Освіта *7 кл.*
9. Політичність *Фр.*
10. В яких стосунках з обвинуваченим _____
11. Судимість та перебування під слідством *Буд судимий був.*
12. Постійне місце мешкання, точна адреса *м.р. Львов Б.Городецька 12.*
- Про відповідальність за кризовідхилення по ст. 89 Крим. Код. попереджений.

Підпис свідка *Леви Маєр Шкудо*

По суті справи показую: Во вв'язці залучаючи на роботу кар. Півдня
с перших двох місяців були розкриті всі великі і
малі крадіжки. Я посприяв роботам при містості
Одери і бачив, я вв'язав і в крадіжки і в крадіжки
і посприяв я вв'язав припинити крадіжки
завдяки всім вв'язкам і посприяв і посприяв
м/у козмишівська м/у і козми і замість вв'язав
м/у намісники посприяв всім справу розкрити крадіжки
Левко Пилипчук

Мабуть, маємо справу з різними версіями свідчення, наприклад, друкованою і рукописною. Суттєва відмінність між версіями полягає у другому з (ми не знаємо ким) підкреслених слів, яке в Яд Вашем читають як *легіонери*, (хоча, здається, там написано *легионны*) тобто йдеться про батальйон «Нахтігаль». Отже, на час публікації (виданого в НДР) збірника документів про Т. Оберлендера його упорядники або не знали про “радянську” версію свідчення М. Леві, або тоді *легіонерів* у “радянській” версії ще не було, були може начальники, може міліціонери, може ще хтось, а підправлення зробили вже пізніше уміельці з КГБ. Точні цифри: адреса Янівського цвинтаря, номери в’язниці та будинку на Казимирівській вказують, що М. Леві допомагали складати свідчення.

Радянська версія містить твердження, що стосуються інших в'язниць. Наведемо переклад одного з них. Оригінальний текст має граматичні й

стилістичні помилки. «На другий день, коли німці вступили до м. Львова вони зігнали більше однієї тисячі людей до в'язниці № 1 і відразу їх вбивали. [Це речення відмічене ризикою збоку]. Окрім того, мені відомо, що німецькі кати не тільки до в'язниці № 1 однієї звозили людей та їх вбивали вони зганяли і до в'язниці яка розташована по вулиці Замарстинівська як німці її називали кошари [вжито польське слово] і там також вели звірячі розправи, а також вели розправу над не винними людьми на вул. Лонцького і Полчинського⁵¹⁰ де також масово вбивали ні в чому не винних людей. Окрім того, німці возили людей із вказаних мною адрес до села [це слово нерозбірливе і хтось поставив після нього знак питання] Лисиничі в район розташування дріжджової фабрики і там їх розстрілювали. Для ілюстрації народів німецькі кати пристрелили одного громадянина поклали на носилки та ще живого показували народів як радянські робітники вбивають людей. Але люди котрі бачили як німецькі недолюдки розстрілювали людей, були також вбиті, а трупи їх були вивезені на цвинтар по вул. Яновського і закопали в одну яму по 150—200 чол. Закопані трупи по вул. Яновського на цвинтарі й до цього часу є бо німецькі звірі не встигли їх спалити так як вони це зробили у Янівському таборі щоб приховати свої сліди злочинів від народу. Вищевказані мною факти розстрілу людей у в'язниці № 1 німецькі кати проводили з 30 червня і до 10 липня 1941 року».

Е. Левін. «З вікон ми бачили відділи гітлерівських військ, які вранці входили до Львова, а кількома днями пізніше погром єврейського населення, організований гітлерівцями за допомогою люмпену та звільнених з в'язниці злочинців. Двері нашого помешкання також тоді виламали і витягли тестя. Повернувшись пізнього вечора побитий, плюючи кров'ю. Не хотів нам сказати, що з ним зробили та що він бачив. Старий сусід не повернувся [...] Щоночі забирали багато людей, які пропадали безвісті. Знайомі, що мешкали поблизу Бригідок, чули вночі крики й зойки. Негайно після вступу Вермахту з'явилося розпорядження, що особи, які працювали в радянських політичних або громадських організаціях, повинні зголоситися до гітлерівських влад»⁵¹¹. Мабуть, тесть таки сказав, що він бачив. Тільки ж комуністична активістка Е. Левін не могла/не хотіла про це розповідати. Незрозуміло, коли знайомі чули нічні крики й зойки у Бригідках. Якщо читати текст формально, то це сталося після другого періоду. Але можливо, що знайомі насправді чули нічні крики й зойки з Бригідок під час радянської окупації (пор. з розповіддю Л. Беркович вище).

С. Лем. У 2014 році вдова С. Лема прислала А. Гаєвській свої нотатки його спогадів, зроблені у 80-х роках⁵¹². На цій підставі, А. Гаєвська стверджує, що С. Лем 2 липня перебував у Бригідках. Переказ А. Гаєвською переказу дружини розповіді С. Лема не містить нічого індивідуального. Він нечіткий і цитує іншу літературу. З переказу незрозуміло, що є в нотатках, а що А. Гаєвська дописала. Зокрема, це стосується фрази: «Протягом тих подій загинуло три тисячі євреїв». Хто скоїв вбивства, з тексту незрозуміло. Звичайно ж, історія перебування С. Лема в Бригідках тепер популярна в польських публікаціях.

А. Монастер. «Наочний свідок цієї події [убивств у Бригідках], мешканець вулиці Казимирівської 41 п. Гемс [Gems] тільки чудом уникнув кулі,

⁵¹⁰ Львів'янин вулицю Пелчинську так не назвав би.

⁵¹¹ E. Lewin, *Z lwowskiego getta (Wspomnienia)*...

⁵¹² A. Gajewska, *Zagłada i gwiazdy. Przyszłość w prozie Stanisława Lema...*, s. 111.

звалившись від влучного удару прикладом по голові. Цілу ніч він лежав під трупами, замашений їхньою і своєю власною кров'ю. Лише вранці, прийшовши до тям, приповз навкарачки вулицею додому. І він власне, ще перед смертю від отриманих ран, передав останнє вітання від доктора Левіна»⁵¹³. Ось що, наскільки ми зрозуміли, п. Гемс розповів: «У в'язниці на вул. Казимирівській довершилася жаклива драма останніх хвиль головного львівського рабина д-ра Левіна та його близьких співробітників. У групі близько 800 осіб він до пізнього вечора працював у жакливому смороді розкладених тіл, замурованих у підвалах в'язниці, зазнаючи безупинно найвишуканіших знущань. [...] Увечері серед побитих було вибрано д-ра Левіна і кільканадцять достойників місцевої громадськості. Загнано їх до спеціальної камери, де до білого дня жакливо тортуровано»⁵¹⁴. Решту євреїв есесівці вбивали прикладами й багнетами, а потім почали стріляти. Як ми зрозуміли з розповіді п. Монастера, з 800 осіб Бригідки покинув тільки пан Гемс.

Г. Райс. Стверджує, що з початком німецької окупації у Львові з'явилася українська поліція в чорних одностроях. Опис погрому (сам автор його не бачив) стандартний. Від інших відрізняється хіба що вбивством Є. Левіна не у в'язниці, а на вулиці⁵¹⁵. Потім іде переказ розповіді Дуджя (Dudzio), брата авторового тестя. Удосвіта українська поліція пригнала його до Бригідок. «Подвір'я було повне важко поранених і забитих євреїв. Недобитих євреїв українці знищували ударом приклада по голові. Дуджю й кілька інших чоловіків під невинними побоями не переводячи подиху накладали на вантажівки трупи забитих. Цілий час приганяли нові жертви, яких забивали на місці. Серед забитих Дуджю розпізнав рабина Левіна⁵¹⁶ та кузина Люсі [дружини автора], молодого Олешя Рохатина [Oleś Rohatyn]»⁵¹⁷. Увечері Дуджя відпустили, бо той звернувся до поліція українською. У цій розповіді німців у Бригідках взагалі не було. Чи пережив Дуджю війну, не сказано і слідів існування такої особи нам знайти не вдалося.

М. Райс. Історію його розповідей про львівські події прослідковує М. Кальба. «Свідок Мавріц Райс доперва в Ізраїлі довідався від пані С. Сіхер, що після зайняття Львова німці розвісили накази для мешканців, на яких було підписано „Нахтігаль”»⁵¹⁸. «Свідок Р. спершу на запитання журналіста „Ді Тат” в Тель-Авіві про його переживання у Львові, згідно із репортажем того журналіста, твердив, що про батальйон „Нахтігаль”, як і про проф. Оберлендера, йому нічого невідомо. Але той самий свідок пізніше в ізраїльській газеті „Юдіт Ахбаранот” заявив, що Оберлендер був відповідальним за знущання над жидами у Львові під час Другої світової війни»⁵¹⁹. «Опісля, як його допитувано державним прокурором і суддею в Бонні, він більше не обороняв того

⁵¹³ *Diary of Alfred Monaster...*

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ Це саме стверджує Р. Жебровський (R. Żebrowski, *Lewin Jecheskiel*, Polski Słownik Judaistyczny...).

⁵¹⁶ Мабуть Аарона, бо Єзекиїла ж забили на вулиці.

⁵¹⁷ H. Reiss, *Z deszczu pod rynną...*, s. 70—71.

⁵¹⁸ М. Кальба, «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 84.

⁵¹⁹ М. Кальба, *Дружини Українських Націоналістів...*, с. 84, 97.

твердження»⁵²⁰. М. Кальба не наводить свідчення М. Райса на *Берлінському процесі*. Перекажемо далі його фрагмент, який міститься у звіті суду⁵²¹. Він складається з трьох частин.

Спочатку М. Райс розповідає про 1-годинне перебування в Бригідках близько полудня 30 червня. Там він побачив пораненого Г. Гешелеса і катування Є. Левіна, а потім утік. У другій частині він 3-го липня зустрічає шкільного товариша, українця Г. Грішко [Gregor Grischko]. У радянські часи той завідував стадіоном «Динамо»⁵²². Грішко розповів, що йому розповів член одного спеціального підрозділу, який разом з гітлерівцями увійшов до Львова. Підрозділ складався з українців та німців і мав завдання «навести порядок» з євреями, поляками й більшовиками. Звісно, Грішка ніхто не шукав. З контексту зрозуміло, що до 1939 р. Грішко мешкав у Львові, після радянської окупації, будучи досить молодим, став директором стадіону, але з совітами не евакуювався. У третій частині М. Райс переказує розповідь свого друга С. Зіхеля про «акцію відплати». Ми наведемо цю розповідь у відповідному місці.

М. Реднер. Він сам погрому не бачив, а, найімовірніше, переказує розповіді своїх поранених тоді пацієнтів (М. Реднер був лікарем-терапевтом). За його словами, німці у подіях участі не брали, а лише фотографували. Опис погрому, який українські селяни проводили з фантастичною жорстокістю, пропускаємо. Як вже згадувалося, число жертв погрому Реднер оцінює в кілька сотень. Він називає також прізвища трьох осіб, розстріляних у Бригідках: Є. Левін, Г. Гешелес та лікар П. Глейх [Perec Gleich]⁵²³. У польській версії виконавці розстрілу не названі, а в англійській⁵²⁴ (всупереч попередньому абзацові спогадів про не-участь німців) – «німецький езекуційний загін». Про «акцію відплати» та інші репресії першої половини липня Реднер не згадує.

А. Сарел Чобан. Його розповідь стандартна: про натовпи селян із навколишніх сіл, які заганяли євреїв до в'язниць прибирати трупи, а потім їх повбивали. Автор також стверджує, що його дід, С. Гамер, 1 липня ходив разом з Є. Левіном до А. Шептицького і «не повернувся додому»⁵²⁵.

*Стажистка*⁵²⁶. Її оповідання природно поділити на чотири частини.

Особисто побачене й почуте: «Я мешкала поблизу в'язниці, яку у Львові називали «Бригідки». Бачила [1 липня], як вулицями волокли людей, б'ючи палицями, залізними ломачами, ногами. [...] З боку «Бригідок» було чути стрекотіння кулемета й окремі постріли».

Сусід. З їхнього будинку до «Бригідок» взяли двох чоловіків. Один повернувся жажливо понівеченим [straszliwie smasakrowany]. Другого, з багатьма іншими, включно з рабином Левіним, там було застрелено. Той що

⁵²⁰ М. Кальба, «Нахмігаль» /Курінь ДУН/..., с. 97.

⁵²¹ Der Oberländer-Prozess..., S. 88.

⁵²² Можливо, йдеться про польський стадіон «Чорних» (Czarni) на вул. Стрийській 35.

⁵²³ Marek Redner, *Żałobne wspomnienia...*, s. 15.

⁵²⁴ M. Redner (and A.S. Redner), *Recollections on the life and martyrdom...*, p. 8.

⁵²⁵ A. Czoban Sarel, *Ponowne narodziny...*, s. 36–37. Див. також YVUn, Lwów. Invasion pogrom, *From the Memoirs of Aleksander Sarel Czoban* (YVA, O33/7994). Про участь Гамера у цьому візиті писав також лікар Гольд (див вище).

⁵²⁶ Aplikantka adwokacka (прізвище невідоме). Свідчення складене для організації Жеґота у 1943 р. В: GFHA, № 3171, *Reports and memoirs about the Lvov ghetto and the Janowska camp*.

повернувся, за наказом кербуда [dozorcy] ще кілька днів ходив на роботу до “Бригідок”. Що євреїв примушували робити у в’язницях, невідомо, сусід “не розповідав, мабуть боявся”.

Поляк. Розповідав, що на Замарстинівській «[...] жертвам розбивали голови залізними ломами так, що розлітався мозок, на хідниках було повно крові і витеклого мозку [wyrłynięte mózgi]. Дітей розбивали об мури».

Декларації. Пані стажистка не пише про вбивства радянських в’язнів. Ба більше, вона стверджує, що німці випустили з в’язниць націоналістів, які й влаштували у Львові “кривавий вівторок”. Стверджується, що тоді за кілька днів загинуло близько 6000 осіб. Випустивши націоналістів, німці зникли, принаймні до кінця липня. Далі розповідь ведеться у невизначеній пасивній формі: «Протягом липня ще кілька разів забирали людей з помешкань ходячи зі списком (забирали лікарів, адвокатів і багатих комерсантів). Або забирали будь-кого. Якщо не було чоловіків, то забирали жінок».

Й. Шенфельд. «Жоден єврей не повернувся з цього пекла живим, щоб розповісти, що трапилося того дня у дворі в’язниці [Бригідок]. Але один солдат UNO [= OUN] вихвалявся своїм героїзмом, розповідаючи коханці, як вони розправилися з євреями: “Було багато *wodka* і *kolbassa* [горілку й “*zakusky*” в подібній ситуації ми вже зустрічали у С. Візенталя] і багато забав, коли *zhidys* мусили виконувати свій танець *mahyoofess* навколо купи єврейських трупів. Коли наші солдати їх пригнали, ті дістали добру прочуханку. Більшість з них загнали у куток під стіну і розстріляли. Іншим, що опиралися, порозбивали черепи прикладами та позаколювали багнетами. *Zhidys* валялися навколо з розпореними животами у морі крові, змішаної з розбризканим мозком, і ми мали досить *wodka*”. Те, що дівчина почула у чотири очі, вона розповіла, теж у чотири очі, своїй подрузі. Так євреї, чиїх рідних забрали до в’язниці, зрозуміли, що вони більше ніколи тих не побачать»⁵²⁷.

Аналіз цієї розповіді лишаємо читачеві. Зауважимо лише, що для передачі місцевого колориту автор вживає російськподібні слова, виділяючи їх курсивом. Наприклад, С. Петлюру він називає *pogromtshik*. Один з варіантів прочитання вжитого тут незвичного слова *zhidys* такий. Літера *s* англійською означає множину, а *zhidy* — передане латинкою російське слово *жиды*⁵²⁸. Сама історія про *vodka* і *kolbassa* стала популярною завдяки переказові

⁵²⁷ J. Schoenfeld, *Holocaust Memoirs: Jews in the Lwow Ghetto...*, p. 47. Резюме свідчення для АЖН: Schonfeld Joachim, 301/4211, 22 I 1949: «Інформація про діяльність Енгельса, керівника єврейського відділу у львівському Гестапо, відповідального за екстермінацію львівських євреїв у львівському гетто, в’язниці на вул. Лонцького та таборах праці в околицях Львова». Мабуть, про *wodka* і *kolbassa* оповідач почув після 1949 року.

⁵²⁸ Взагалі, не-українці мали проблему зі зневажливою галицькою назвою євреїв. Не знаючи української, вони вживають слова з інших мов, часом їх спотворюючи. Так, Я. Балабан (K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 348 (Jadwiga Bałaban, Bericht 3. April 1957, АЖН 301/5476, Bl. 1)) розповідає про, як вона пише, образливі польсько-українські лайки, якими натовп обзивав єврею: *жідівка*, *юдін*, *жидува* (*Zidiŭka*, *Jüdin*, *Żyduwa*). Перше (з помилками написане українське) слово образливого відтінку не мало, а друге й третє (з помилками написані німецьке й польське) в українських говірках Галичини відсутні. Я. Гешелес (*Oczyrna dwunastoletniej dziewczyny...*, 2015, s. 44) та С. Гоголовська (*Szkoła okrucieństwa...*, s. 13) вкладають до уст українців німецьке *Jude*, а К. Порай (*Dziennik lwowski...*, s. 80) — польське *Żydowica*.

Я. Вайса⁵²⁹. Але, цитуючи Й. Шенфельда, він зобразив усе так, ніби це якийсь єврей підслухав розповідь українця.

В. Штайн. Опублікована частина його свідчення на *Берлінському процесі* стосується подій 30 червня та 1 липня. 30 червня перед обідом він стояв на вулиці й бачив, як євреїв гнали до в'язниці, розташованої поблизу будинку, де мешкали Штайни. До того ж євреїв били до смерті й "каменували"⁵³⁰. Хто бив і що це була за в'язниця, не сказано. Наступного дня В. Штайн стояв біля входу до Бригідок і бачив, як туди заганяли євреїв. Їх били палицями, прикладами та розстрілювали. Потім забитих і тяжко поранених вивозили на вул. Янівську⁵³¹. Закінчується розповідь несподівано: «Все, що я бачив — це була група людей, яких розстрілювали і вбивали озброєні солдати батальйону "Нахтігаль"»⁵³². Далі переказуємо єдине місце свідчення, яке могло б натякати на "Нахтігаль". Коли В. Штайн ішов від Оперного Театру до Бригідок, його зупиняли військові і польською або українською мовою запитували документи. В. Штайн відповідав німецькою і його відпускали (не перевіряючи документів). Документи перевіряла, найімовірніше, жандармерія або поліція; до кола обов'язків військових Вермахту це не входило. 1 липня документи могли бути або старі — польські, або нові — радянські. Отже, контролери мали якоюсь мірою знати польську та російську (а може й українську) мови. Не знаємо зовнішності В. Штайна. Якщо вона була німецька, то його німецька таки ж мова вказувала на фольксдойча. А коли хоч трохи єврейська — то підтверджувала єврейське походження і В. Штайн мав великий шанс самому потрапити до Бригідок. Втім, ми не знаємо, скільки тоді йому було років.

На підставі цієї малоправдоподібної розповіді, з великою часткою літературних запозичень, якихось висновків про забитих цивільними євреїв зробити не вдається.

Т. Заdereцький. Наведемо його версію подій 1 липня у Бригідках. «Людям наказали копати собі траншеї, в яких вони гинули під обстрілами. Так, із визначніших громадян Львова, загинув рабин прогресивної синагоги Єзекиїл Левін, затриманий біля дверей власного дому, ще одягнений в літургичні шати, у яких повертався з візиту у складі делегації до грецького митрополита кардинала Шептицького у справі погрому; дарма що цей душпастир прохав перекати бурю у нього, хоча б тимчасово, — не лишився, твердо дотримуючись думки, що його місце, як рабина, є поруч з гинучою паствою. Так само загинув жешувський рабин Арон Левін, колишній депутат польського Сейму, редактор

⁵²⁹ J. Weiss, *The Lemberg Mosaic...*, p. 173. Сама книжка справді є мозаїкою власних спогадів, редагованих переказів оповідань інших осіб та декларацій. Про те, що він бачив упродовж погрому сам, автор не розповідає. Описуючи, як він це називає, "ніч професорів" (с. 175—176), оповідач змішує в одну нацистські акції проти краківських та львівських професорів. До того ж, Я. Вайс стверджує, що його помешканням тоді була "Bursa Abramowicze". Такої не існувало. Добре відомою є "bursa Abrahamowiczów", до якої перед розстрілом нацисти збирали львівських професорів і в якій Я. Вайс мешкати не міг.

⁵³⁰ Термін з Біблії.

⁵³¹ Якщо В. Штайн справді був біля Бригідок, то міг бачити лише вивезення жертв радянських страт на Янівський цвинтар.

⁵³² *Der Oberländer-Prozess...*, S. 100—101.

«Хвілі» Генрик Гешелес та багато інших. Того дня всього було вбито близько трьохсот осіб, не враховуючи тисяч поранених, побитих і покалічених»⁵³³.

У цьому оповіданні найцікавішим для нас є число: близько 300 забитих у погромі 1 липня, причому за словами Т.Задерецького, більшість жертв припадає на розстріл у Бригідках. Варто пригадати, що це саме число у книжці Є. Наконечного називає М. Старк.

Але це зовсім не кінець. «Ще у четвер, 3 липня, викликали силу людей до Бригідок з Казимирівської, Коллонтая та прилеглих вулиць; там наказали їм копати собі рів для спільного поховання і частину застрелили, а друга частина закопувала на місці і трупи з попередніх днів, і свіжі. Насамперед на смерть безумовно призначалися усі достойники; щодо інших, то сліпий випадок вирішував, кого гумор українців, які там порядкували, пошле на смерть, а кого обтяжить роллю гробокопа»⁵³⁴. Прізвищ “достойників” Т.Задерецький не називає. Не знаємо, чи це така чутка тоді ходила Львовом, чи це — витвір публіцистичної уяви Т.Задерецького.

Є. Зелінський. «Відразу після вступу до Львова, блискавично утворена “українська поліція” разом із солдатами Вермахту (це неправда, що тільки СС і Гестапо вбивали євреїв) влаштувала в Бригідках кільком сотням євреїв жахливу криваву лазню»⁵³⁵. До стандартної проблеми вірогідності тут ще додається проблема авторства. Ми не знаємо автора тексту. Можливо, ним був відомий лікар Ф. Ратгойзер (1914—2000). З іншого боку, відомий своєю експресією, польський публіцист А. Шуманський [Aleksander Szumański] так часто публікує цитований вище текст (з різними видозмінами), що складається враження, що Jerzy Zieliński — це його псевдонім. На користь другого припущення свідчить твердження автора розповіді, що перед німецькою окупацією Львова він слухав неіснуюче тоді радіо «Вільна Європа». Проте автором тексту може бути й зовсім третя особа.

В. Следзінський. «Наступного дня після мого приїзду до Львова вибухнула бомба. Тобто, німці оголосили, що в Бригідках знайшли тіла тисяч забитих поляків та українців, похованих шарами на тюремному подвір'ї. Вони також повідомили, що знайшли камери, замуrowані з тілами. Звістка поширилася містом, як пожежа. Але німцям цього було недостатньо. Вони заявили, що вбивства скоїли євреї і саме євреї мають нести відповідальність за них. Отже, полювання на євреїв розпочалося вже наступного ранку. Велика кількість німців та українців із вогнепальною зброєю, залізними ломами, кастетами та палицями розпочала криваву розплату з євреями. Кожен квартал міста ставав ареною розправи. Тисячі євреїв били до смерті. Багатьох викинули з високих вікон, багатьох повісили на деревах або ліхтарях. Тим часом німці відчинили браму Бригідок, щоб усі охочі могли прийти й переконалися в тому, що сталося. Ті, хто там побував, розповідали, що німці беруть для ексгумації трупів лише євреїв і тим доводиться робити це голими руками, а німецькі охоронці б'ють їх по спинах, натомість самі вдягнені в протигази, через нестерпний сморід. Знепритомнілих євреїв відливали водою, а якщо ті непритомніли знову

⁵³³ T. Zaderecki, *Gdy swastyka Lwowem władala...*, s. 11.

⁵³⁴ Там само, s. 14.

⁵³⁵ J. Zieliński, *Zagłada Żydów lwowskich podczas hitlerowskiej okupacji Lwowa...*

— то їх пристрілювали»⁵³⁶. Як і в багатьох інших випадках, зовсім не зрозуміло, що ж автор бачив особисто. Журналіст і письменник В. Следзінський часом висловлював досить оригінальні декларації. Наприклад, у 1943 р. він стверджував, що в Гестапо працює 7000 євреїв⁵³⁷.

Г. Гаймкес, німецький моторист. Спочатку він плутано розповідає про розстріл євреїв 30 червня загоном СД на бічному подвір'ї Бригідок. Наступного дня Г. Гаймкес знову побував у Бригідках. Там він бачив, мабуть при вході, як озброєні цивільні били євреїв. Г. Гаймкес також спостерігав у дворі в'язниці витягання трупів з підвалів. Того, хто був знеможений і не міг працювати, відводили до маленького дворика, де спеціальний загін Служби Безпеки [ein Erschießungskommando des Sicherheitsdienstes] його пристрілював, спочатку відібравши коштовності. Потім тіла застрілених передавали євреям⁵³⁸. Деталі розповіді, зокрема мандрівний сюжет з коштовностями, сумнівні.

Г. Майєр. Наскільки ми зрозуміли, він був членом зазначеної вище знімальної групи 666-ї пропагандистської роти. Г. Майєр свідчив, що 30 червня у дворик Бригідок загін есесівців розстріляв від 80 до 100 єврейських чоловіків і жінок. Точніше, два есесівці розстрілювали з автоматів [Maschinenpistolen], а інші — вартували. Врешті, «я зняв фільм про страти і доставив його до бюро фільмів Міністерства пропаганди»⁵³⁹.

Е. Пікер. У 1946 році, як свідок захисту на Нюрнберзькому процесі, він, зокрема, розповів: «Я також побачив у маленькому дворі [...] близько 15 тіл, очевидно євреїв, забитих, як повідомила нас охорона, місцевим населенням у відплату невдовзі після того, як росіяни залишили місто»⁵⁴⁰. Про це 1 липня у другій половині дня на засіданні Е. Пікер повідомив командувача 49-м корпусом генерала Л. Кюблера. Той відповів, що «він уже віддав наказ зупинити насильства цивільних проти євреїв». Е. Пікер відвідав в'язницю щонайпізніше вранці 1 липня (у в'язниці, окрім охорони, нікого немає). Поведінка охорони (судячи з розповіді, це не були бійці «Нахтігалю») незрозуміла. Охорона перебувала у в'язниці для того, щоб не пускати туди місцеве населення. Натомість вона лише спостерігала, як це «населення», нікого не питаючись, заводить євреїв до вже й так повної трупів в'язниці, вбиває і йде геть.

Наскільки ми зрозуміли, на відміну від рапорту Ф. Гайнца, письмових підтверджень розмови Е. Пікера з Л. Кюблером і наказу Кюблера не збереглося. Сам Л. Кюблер не був комендантом міста, отже незрозуміло, як він міг віддавати такий наказ. З іншого боку, існують свідчення про наказ припинити погром, виданий 2 липня комендантом Львова Вінтергерстом⁵⁴¹.

⁵³⁶ W. Sledzinski, *Governor Frank's Dark Harvest...*, p. 136—137.

⁵³⁷ *Anti-semitic talk of Polish "lecturer" arouses indignation among Jews in London...*

⁵³⁸ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 364—365 (H. Heimkes, *Ein Münchner als Gebirgssoldat im Kaukasus und auf dem Balkan*, München [2000] (Selbstverlag), S. 12. Dazu auch Heimkes', von ihm hier auszugsweise abgedruckter Feldpostbrief vom 12. Juli 1941, ebd., S. 135). Точного тексту листа ми не знаємо. Див. також H.F. Meyer, *Blutiges Edelweiß...*, S. 61—62.

⁵³⁹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 363 (Vernehmung Horst Meier, BA B 162/1639, Bl. 115, Bl. 116). Свідчення складене для слідства у справі 9-го поліційного батальйону.

⁵⁴⁰ A.M. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...*, p. 223 (International Military Tribunal, Nuremberg. Docs. 1604, 1606); див. також K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 374. Мабуть, йдеться про Бригідки.

⁵⁴¹ A.M. de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau...*, p. 223; G. Mazur, J. Skwara, J. Węsierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa...*, s. 206 (з посиланням: Lesser Pogromy, s. 107). Мабуть,

Проте письмового варіанта наказу Вінтергерста теж не збереглося. Врешті, не збереглося ані оповідань, ані світлин, які б свідчили про дії військових, спрямовані на припинення погрому.

Г. Шмідт, командир роти. Бачив у Бригідках пораненого в скроню хлопця. Очевидно, той був мертвий⁵⁴².

Розповіді наступних двох оповідачів об'ємні й часто цитовані. Тому розглянемо їх докладніше.

К. Левін. Існує кілька його розповідей про події у Бригідках.

1946. Події відбуваються 1 липня. Ось уривки, де згадано вбивства.

«Нас катували не тільки гестапівці, а й прості солдати, які з власної ініціативи брали участь у “розвазі”, а також і українці. Вони били нас прикладами гвинтівок, залізними прутами та батогами. Коли хтось падав під ударами, вони топтали по його обличчю, по грудях, по животі, аж поки жертва не віддавала богу душу»⁵⁴³. У цьому місці зробимо зауваження. Залізні прuti сумнівні; незрозуміло, де б вони взялися, і їх немає у візуальних матеріалах. Батогів у візуальних матеріалах теж не видно, але ці батоги були у військових, наприклад у членів “Зондеркомандо”, яке мало підводи (див. напр. лист К. Зуффнера вище чи відео-розповідь А. Гольдберга нижче), та мешканців Львова і околиць, що приїздили вoзaми забирати своїх забитих рідних⁵⁴⁴.

Далі: «У гарній вишиванці, елегантно одягнений чоловік вподобав нашу групу. Бив нас ціпком, обкованим залізом [...] Кожним ударом відривав шматки шкіри. Кільком людям вибив очі, повідривав вуха. Нарешті ціпок зламався. Недовго думаючи, він схопив напівобвуглений шматок дерева і вдарив ним по голові мого сусіда. Череп тріснув і мозок, розлітаючись на всі боки, забризкав мені обличчя й одяг [...] Український бандит, тяжко дихаючи, обперся об стіну»⁵⁴⁵. «Тим часом українська міліція приводила, а радше приганяла, все нові жертви. Серед них пригнали мого шкільного приятеля Генрика Зусмана [Henryk Sussman], його батька й брата [...] Генрикового старшого брата поставили під стінку, і його голова відразу була розтрощена кулями. Після цього його батькові й братові наказали віднести тіло і кинути в куток на купу забитих євреїв. Потім батька із сином розділили і Генрика відразу розстріляли. [...] Від десятої години до нас більше не приганяли, тільки до вже згаданого кутка. [...] Коли батька пригнали до групи євреїв, яка там стояла, той прочитав Wide і затягнув голосно Szma Jisrael. Німці відкрили вогонь до кутка [...] Близько дванадцятої прийшов якийсь генерал [...] У певний момент він помітив хлопчика, може дев'ятилітнього, майже дитину»⁵⁴⁶ [...] Генерал [...]

цитується стаття: G. Lesser, *Pogromy Żydów...*. Втім, сама стаття Лессера посилання на автора свідчення не містить.

⁵⁴² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 312 (Vernehmung Hans Schmidt, Bonn 29. März 1960, LAV NRW R, Gerichte Rep. 350, Bd 2, Bl. 210f).

⁵⁴³ K. I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 46.

⁵⁴⁴ Див. напр. хроніку *Opfer russischer Massaker...*, де у Бригідках видно запряженого до воза коня, фото № 2.2, 2.3, 2.4, 1.5, чи Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 101.

⁵⁴⁵ K. I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 58—59. У перекладі спочатку на іврит, а потім на українську (Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 29 (І. Левін, *Я прийшов до Ізраїлю зі Спеції*)), чоловік стає поліцаєм.

⁵⁴⁶ У перекладі Дж.-П. Химки (*The Lviv Pogrom of 1941...*) хлопчик став дев'ятнадцятилітнім.

власноручно хлопчика застрелив. [...] Почало темніти. До “Бригідок” заскочили солдати українського легіону Бандери⁵⁴⁷. Знову розпочалося катування. До мене раптом підійшов один з них і запитав “ти комсомолец?” Я не відповів⁵⁴⁸. Він вже повернувся, щоб покликати німця, але раптом забув за мене, помітивши старого гусятинського [?] рабина. Почав його мучити і шарпати за бороду. Раптом повітря роздер сильний вибух. Це німці жартуючи кинули до натовпу ручну гранату. Загиноюло ще кілька осіб, але це вже ні на кого не справило враження. Близько дев’ятої вечора було перераховано решту вцілілих і наказано завтра о четвертій ранку з’явитися до роботи. Із двох тисяч людей лишилося трохи менше як вісімдесят». Далі Левін додає, що з їхнього будинку «до Бригідок забрали 13 осіб, а повернулося лише 3»⁵⁴⁹.

⁵⁴⁷ Ці відвідини частково підтверджує боець «Нахтігалю» С. Котелець-Лісовий. «Вже на другий день по приїзді до Львова ми поспішили до тюрми “Бригідки”, щоби бути свідками макабричних сцен, [...] лунали тут розпачливі ридання і голосіння жінок, матерів і дітей, які розшукували своїх найрідніших серед сотень понівечених тіл» (М. Кальба (упорядник), *У лавах дружинників...*, с. 80—81).

⁵⁴⁸ Згідно з його спогадами (див. напр. K.I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 42—48; К. Левін, *Мандрівка кризь ілюзії...*, с. 36), К. Левін був радянським активістом. Мабуть, брати Зусмани також.

⁵⁴⁹ K. I. Lewin, *Przeżyłem...*, s. 63.

Фото № 3.5. *Погромник у вишиванці*. Воно часто повторюється у “погромних” публікаціях та на відповідних сайтах. Ми беремо це фото зі статті: С. Гірік, *Українсько-єврейський конфлікт 1941...* Світлина постановна. Її походження, часу й місця фотографування та національності покривдженого ми не знаємо. Відомих пам’яників Леніну у Львові перед війною не було (В. Прокопів, *Львів проти «вождів»...*), хоча існування якогось бюста виключати не можна. На сторінці: *Всё о Второй мировой войне. Фото...* є ненадійна світлина з підписом: *Демонтаж памятника Ленину. Июнь 1941 г.* Інші відомі нам зображення чоловіків у вишиванках: фото № 2.5 (глядач праворуч) та стоп-кадр № 7.5. Проте зображені особи не беруть там активної участі у подіях і немає певності, що вони одягнені саме у вишиванки. Ще одну дівчину у вишиванці бачимо на відомій світліні⁵⁵⁰.

Оскільки в наступних оповіданнях Левіна чоловік у вишиванці не з’явиться, то нам зручно прокоментувати відповідний епізод тут. Могло бути так. Святково одягнений пан (нещодавно ж проголосили українську державу) вийшов з оббитим бляхою ціпком з дому⁵⁵¹. Дізнався, що в Бригідках знайшли забитих. Пішов туди і серед трупів побачив когось із рідних. А ось і вбивці! Чоловік був старий (пригадаймо, тяжко дихаючи обперся об стіну), ціпок теж старий, то й переламався. Повідривані вуха, розбризканий мозок та інші жахи фізично неможливі і належать до мандрівних сюжетів. Дж.-П. Химка спотворено перекладає цей фрагмент англійською⁵⁵². Українські перекладачі, зі свого боку, спотворюють переклад Дж.-П. Химки⁵⁵³. Внаслідок цього розповідь К. Левіна стає ще неправдоподібною. Ціпок перетворюється на “залізну палицю”, яку дід перебиває об людські голови, а шматок дерева — на “величезну обвуглену деревину”; тобто ціле дерево.

1994. Серед забитих у Бригідках К. Левін на ім’я називає тільки Є. Левіна, а українців згадує одним реченням: «Не менш жаливим було побиття і вбивство невинних людей кровожерними німецькими та українськими садистами». Кількість жертв передається так: «У перші дні на руїнах “Бригідок” і під час погрому загинуло понад дві тисячі євреїв»⁵⁵⁴.

1997. Нам відомі три перекази фрагментів відео-розповіді К. Левіна.

К. Шерман. Після нацистської окупації Львова, українці забрали К. Левіна з дому і повели до Бригідок. «Вони зібрали нас, били гвинтівками, ногами, кулаками і палицями та гнали на центральні вулиці. На хідниках поляки та українці плескали в долоні, насолоджуючись цим видовищем»⁵⁵⁵. У Бригідках пригнані євреї витягали тіла жертв НКВД. К. Левін вважає, що забитими були офіцери, власники великих магазинів, поліцейські, банкіри, газетарі, сіоністи та політики. Події датуються 2-м липня. Українські військові з “екскурсантів” перетворюються в наглядців і присутні з самого ранку.

В. Меламед передає цей фрагмент відео-розповіді так: «Було три групи німців, що наглядали над езекуціями і роботою: українці в німецьких одно-

⁵⁵⁰ Див. напр. І. Дерев’яний, *Розстріли в’язнів в червні-липні 1941 р...* Підпис: *Подив і жах на обличчі львів’янки, котра щойно зайшла у двір тюрми. 3 липня 1941 р., м. Львів. Архів ЦДВР*. Здається, І. Дерев’яний приписує світліну до в’язниці на Лонцького.

⁵⁵¹ Ціпки в руках погромників часом зустрічаються у хроніках та на світлинах; див. напр. *Pogrom in Lvov | The Holocaust Encyclopedia...*, або YVPh, № 55AO3 (*Lvov, Poland, Beating Jews in the Kupernika street*).

⁵⁵² J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...*

⁵⁵³ Дж.-П. Химка, *Львівський погром 1941-го...*

⁵⁵⁴ К. Левін, *Мандрівка крізь ілюзії...*, с. 46.

⁵⁵⁵ C. Sherman, *Holocaust Memory...*

строях — батальйон «Нахтігаль» під командою д-ра Теодора Оберлендера, другою групою були німецькі солдати, а третьою — українські міліціонери»⁵⁵⁶.

С. Рябенко продовжує обірвану В. Меламедом цитату: і «можливо, кілька людей з СС чи німецької поліції, фельджандармерії»⁵⁵⁷. Ці наглядали. А хто розстрілював? Бо в рукописі 1946 р. стверджується, що розстрілювали гестапівці, які у відео-розповіді зникли. Смерть Є. Левіна у переказі С. Рябенка описується так. Було після 10 ранку, коли К. Левін побачив батька: «той разом з іншими євреями йшов у кут, а після того, як туди завели першу групу, з неї відібрали людей, завели у куток великого двору, поставили перед кулеметами і стратили». У відео-розповіді проглядається синдром вцілілого в Голокості (аж до спогаду про Т. Оберлендера). Водночас сам К. Левін на *Боннському процесі* не свідчив, хоча був мало не єдиним євреєм, який згадував «Нахтігаль» перед 1959 роком у зв'язку з «в'язничною акцією».

1999, 2006. Анкети К. Левіна з бази YVN. Перша анкета № 5634990, заповнена від руки, стверджує, що Є. Левіна розстріляно 1.07.1941 німецькими солдатами у Бригідках разом із 2000 інших [євреїв]. Друга анкета № 6545813, надрукована і не підписана, — що Є. Левіна просто розстріляно 1.07.1941 німцями у Бригідках.

С. Рябенко проаналізував спогади К. Левіна, вказавши на численні суперечності та зазначивши, що спогади є радше художніми творами. Самі числа “з 2000 повернулося менше як 80” сумнівні. Пригадаймо, В. Леммер свідчив, що 1 липня було викопано 200, а вивезено 50 тіл забитих в'язнів. Наступного дня потрібно буде ексгумувати ще 300 тіл, вивезти їх і замурувати підвали. К. Левін додає замість 50 тіл, вивезених 1 липня, ще 1920 євреїв. Враховуючи небезпеку епідемії від трупів, багато з яких вже сильно розклалися, таке заняття виглядає доволі безглуздим. Далі про вивезення такої кількості тіл у наступні дні ані В. Леммер, ані євреї не згадують. Зрештою, у кінохроніці й на світлині з Бригідок, про які йтиметься трохи нижче, не видно не те що 2000, а й 200 живих євреїв. К. Левін не стверджує, що виходячи з Бригідок, він бачив залишених 1920 єврейських трупів. Цілком імовірно, що він не помічав осіб, які попрацювавши покидали в'язницю. Наприклад, він не бачить 20 осіб групи М. Леві, яка поїхала на Янівський цвинтар. Можливо, когось виводили, щоб пізніше розстріляти за містом. Врешті, покидаючи в'язницю, К. Левін не бачить групу, яка залишилася вивезти тіла євреїв. Розповімо про неї докладніше.

Д. Кагане. «Місце, де розташована могила рабина Левіна, стало відоме лише в січні 1942 року. Два члени ради синагоги, д-р Рейс [=? офтальмолог Wictor Reiss]⁵⁵⁸ [...] і Шаргель, привели до рабинату двох свідків. Це були втікачі з Кракова⁵⁵⁹, надійні люди, і ось що вони розповіли: “Із тих, хто

⁵⁵⁶ V. Melamed, *Organized and unsolicited collaboration...* (K. Lewin, *Interview by survivors of the Shoah Visual History Foundation*. Video recording, New York, January 1997). Слід розрізняти військових “при виконанні”, отже озброєних, і “екскурсантів”, серед яких хіба що офіцери мали пістолети.

⁵⁵⁷ С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому»...* (Інтерв'ю з Куртом Левіним, записане ко-респондентом Фондації «Шоа» 30.01.1997 р. <<http://www.youtube.com/watch?v=RUBKuLL0rGc>>).

⁵⁵⁸ Окрім згаданих трьох, свідком Голокосту у Львові був, принаймні, ще четвертий Рейс — Філіп; див. О. Пагіря, *Єврейське гетто....*

⁵⁵⁹ Мабуть, йдеться про те, що 1939 р. ці особи перебралися з Кракова до Львова.

працював у в'язниці, був відібраний ряд людей для поховання всіх євреїв, забитих протягом дня у Бригідках. [...] Уночі їм наказали вивезти трупи. Біля воріт стояла вантажівка. Після того, як трупи були завантажені, двоє чоловіків сіли поруч водія, щоб допомагати йому в похованні. Перш ніж вантажівка рушила, водій сказав: "Чи відомо вам, кого ми веземо в кузові? Саме вашого ребе". Він увімкнув кишенькового ліхтарика і освітив обличчя вбитих. Вони відразу ж упізнали Левіна. Водій повів вантажівку в бік Голоско. На узліссі була викопана величезна яма, де поховали всіх загиблих»⁵⁶⁰.

Отже, усіх забитих вивезли однією вантажівкою. У розпорядженні Зондеркомандо могли бути "полуторки" або 3-тонки. Навряд чи воно використовувало ваговози. Збереглося багато світлин з полуторками біля брами Бригідок. Ось одна з них.

Фото № 4.5. Взяте з: YVPh, № 5138/101 (Lvov, Poland, German soldiers supervising the removal of bodies from an NKVD prison, July 1941). Сфотографована радянська полуторка. Не дуже зрозуміло, чи вона могла б проїхати у в'язничну браму. Схожі авто див. напр. у YVPh, № 5138/102 (Lvov, Poland, Removing the bodies of prisoners killed by the NKVD before the Soviets retreated from the city, July 1941) та № 55BO2 (Lvov, Poland, A truck at the entrance to the prison, 30/06/1941-03/07/1941). Існує також світлина з причепом; див. Fotopolska.edu, *Więzienie "Brygidki"* (lipiec 1941). Світлини з полуторками біля Бригідок поміщені також у книжці В. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!...*, s. 338 (*Wywożenie ciał z więzienia NKWD na Brygidkach we Lwowie (zbiory IPN, sygn. 66818)*) та ін.

За нашими підрахунками, 3-тонка могла взяти не більше 50 осіб. Згідно з наведеним вище рапортом Леммера, 1 липня у Бригідках викопали 200 радянських жертв, а вивезли на цвинтар лише 50. Власне стільки, скільки помістилося до вантажівки. Але розповідь Д. Кагане вказує на те, що забитих могло бути ще менше. Коли той переказує розповідь свідків: «Він [...] освітив [...] обличчя вбитих», то незрозуміло, чи шофер освітив усі обличчя? Якщо хтось бачить обличчя всіх тіл у кузові, то машина не є повна з горою, тобто тіл на ній лежало ще менше; може якраз 30, як свідчить Гольд. Врешті, найімовірніше,

⁵⁶⁰ Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 30—31.

вантажівка була полуторкою, тоді тіл на ній лежало ще менше, ніж 30. Як і багато інших, оповідання безіменних свідків складається з дійсної частини — вивезення трупів, і уявної — впізнання Є. Левіна (виносячи тіла і складаючи їх до автомобіля, євреї не впізнали Є. Левіна, а німецький шофер його знав). Врешті, в іншому повідомленні стверджується: «Тіла вивезли, кажуть, у бік Брюховичів. З вул. Казимирівської люди бачили автомобіль, який виїздив уночі з брами Бригідок»⁵⁶¹. Отже, йдеться про *один* автомобіль. І це була полуторка, бо як бачимо на фото, більша машина крізь браму точно не проїде.

Е. Йонес. Існує кілька його публікацій про погром.

1957. Книжка івритом⁵⁶², уривок з якої наводить Д. Кагане⁵⁶³. Там розповідається про катування Є. Левіна німецькими солдатами пізнім полуднем; дати не вказано. Чи Є. Левін помер, Е. Йонес не бачив, бо сам з Бригідок утік.

1959. Заява для тижневика «Die Tat». Події у заяві розпочинаються пізнього ранку 30 червня поблизу Бригідок. «Тисячі євреїв було зібрано на місці»⁵⁶⁴ перед входом до в'язниці, а конвоїри з жовто-блакитними опасками приганяли нових і нових. Дорогою до в'язниці я мусив наступати на безліч закатованих і поранених євреїв, тому увесь перемастився кров'ю. Я бачив, як немовля підняли за ніжки і розбили вщент об стіну.

Разом з іншими євреями мене прогнали крізь ряд німецьких солдатів у двір згорілої і все ще тліючої в'язниці, щоб виносити мертві тіла. Приганяли і застрілювали нових і нових євреїв. Я побачив, як вони стояли обличчями до стіни цілий день з піднесеними руками. Серед них я впізнав багато єврейських професорів і відомих інтелігентів, включно з головним рабином Львова, д-ром Левіним⁵⁶⁵. У моїй присутності його катували так тяжко, що врешті той упав і помер. Через нестерпний сморід розкладених у дворі трупів німецькі солдати мали протигазу. Українським фашистам відкрито допомагали німецькі загони, з якими ті тісно співпрацювали. Мені вдалося втекти за незвичайних обставин»⁵⁶⁶.

1960. *Письмове свідчення для Боннського суду.* Дата події незрозуміла. «Ми наткнулися на побитих до смерті євреїв, котрих пригнали до Бригідок перед нами. Цивільні продовжували нас бити ... Я бачив, як немовля схопили за ноги і вдарили об стіну, так що на мене бризнула кров»⁵⁶⁷. «Євреїв, що

⁵⁶¹ Z. Hoffman, *Z teki lwowskiej...* (*Z dziennika Golda*), s. 135—145.

⁵⁶² E. Jones, *Al Pi ha Bor...*

⁵⁶³ Д. Кахане, *Щоденник Львівського гетто...*, с. 28—29.

⁵⁶⁴ Відповідне німецьке слово можна було б перекласти і як «площа», але перед Бригідками немає площі.

⁵⁶⁵ Інших імен Е. Йонес не називає, хоча впізнав багатьох. Оповідання плутане. Можливо, редактори ще більше його заплутали, намагаючись усунути згадки про страчених НКВД в'язнів.

⁵⁶⁶ *The Truth About Oberlander...*, p. 122—123 (газета «Die Tat». 21.11.1959). Втеча за надзвичайних обставин є мандрівним сюжетом.

⁵⁶⁷ H. Heer, *Einübung in den Holocaust...* (OStA Bonn, Verfügung vom 5.8.1960, S. 31f (Jones)). Тут незрозуміло, хто забив євреїв, пригнаних до Бригідок перед Е. Йонесом. Незрозуміло також, чи йдеться про те саме немовля, що і в попередній версії, чи про інше. Формально, перше розбили перед в'язницею, а друге — в самій в'язниці. Вбивство немовлят є мандрівним сюжетом, який повторюється різними оповідачами: «[...] з рук матері вирвали немовля; його били головою об стіну [...]», «[...] схопив за ноги єврейське немовля, вдарив його головою об стіну [...]» (*Der Oberländer-Prozess...*, S. 215—219) і т. д. Сюжет про немовлят має біблійне походження: «Блажен,

працювали у дворі, стерегла група солдатів у німецьких мундирах [...] Один з них зняв протигаз і майже дослівно сказав українською “Дивіться, що ви нароби́ли”⁵⁶⁸. Під час робіт, у дворі безперервно стріляли [...] Стріляли в євреїв, що виносили тіла з підвалів. Постріли влучили до великої групи євреїв, які загинули. Забитих євреїв також перенесли на край ями і потім туди вкинули [...] Окрім того, було забито багатьох із тих євреїв, які мусили складати тіла на краю ями».

З контексту розповіді видно, що стріляли українські солдати (у протигазах?) під командою німецьких офіцерів. Після обіду до в'язниці впустили цивільних, які знущалися з євреїв. Пізніше з'явилася група військових, серед яких був офіцер вищого рангу. Він виголосив перед євреями промову. Увечері групу євреїв вели повз яму. «Багато з тих, хто проходив обіч відкритої ями, були розстріляні, після чого ті падали до ями»⁵⁶⁹.

Фото № 5.5. Це єдина, відома нам світлина, на якій видно військового у протигазі. Взята з ÖNB (*Deutsche Soldaten schützen sich vor dem Verwesungsgeruch im Lemberger NKWD-Gefängnis mit Gasmasken oder Tüchern am 05.07.1941*). Див. також Wikimedia Commons, File:01941. На військових різні однострої. Здається, значки на грудях і руці одного із зображених означають належність до польової жандармерії. Цивільні часом одягали маски з тканини; див. напр. фото № 3.3.

хто ухопить та порозбиває об скелю і твої немовлята» (Псалом 136). Він має різні варіації. Ось розповідь Й. Геббельса про радянські злочини у Львові: «[...] вагітні жінці розтинають живіт, витягають ембріон і прибивають на стіну» (Краківські вісті, 1941, № 188; переклад з *Völkischer Beobachter*). Зауважимо, що в медицині *ембріоном* називають плід віком до 9-го тижня розміром 2—3 см.

⁵⁶⁸ Невідомо, що солдат сказав дослівно, бо Е. Йонес написав цю фразу німецькою. Природно, протигази одягали члени похоронного Зондеркомандо, які працювали у приміщеннях з трупами (Є. Наконечний, *Шоа у Львові...*, с. 98). Солдати на посту одягають і знімають протигази за командою, а не кому коли захочеться.

⁵⁶⁹ D. Schenk, *Noc mordców...*, s. 106—107.

Свідчення на суді. Коли Е. Йонесові «[...] представлено знімки з різними уніформами, то він вказав на таку, яка мала опаску навколо рукава з написом “Дойче Вермахт”»⁵⁷⁰. Нічого дивного, бо такі опаски могла носити польова жандармерія, у відомстві якої тоді в’язниці й перебували. Здається, схожі опаски носили бійці «Роланду», які були одягнені в старі чеські однострої.

1991(?). Уривок *From the testimony of Eliahu Jones*⁵⁷¹. Там, окрім розбитої об стіну дитинки, фігурують абстрактні німецькі солдати.

1999. Тоді опубліковано книжки Е. Йонеса німецькою⁵⁷² та російською⁵⁷³ мовами, а перша частина російської книжки перекладена польською⁵⁷⁴.

Переказуючи фрагменти німецької книжки, К. Штруве датує перебування Е. Йонеса у Бригідках 1-м липня⁵⁷⁵. У німецькій книжці повідомлення для Боннської прокуратури переказується з суттєвими коректурами. Тепер у Бригідках немає українських солдатів. Яскравіше описуються злочини цивільних і менше — військових. Оповідання про немовля повторюється з додатково розпоротим животом вагітної⁵⁷⁶. Далі українці вбивають усіх жінок, старих і дітей, а чоловіків заводять до в’язниці. Врешті: «ми поховали тіла з підвалу, а також наших людей, які були забиті того дня»⁵⁷⁷. «Після цього німецький офіцер зняв протигаз і виступив перед нами: “[...] Подивіться, що ви наробили”, — крикнув він, вказуючи на велику масову могилу в тюремному дворі».

Події у російській книжці розгортаються інакше. Вони розпочинаються 30 червня. «Незабаром хідники покрилися трупами старих і дітей. Немовлятам розбивали голови об стіни будинків»⁵⁷⁸. Автор посилається на версію своєї книжки івритом та на Т. Задерецького. У Задерецького немовлят немає, але загалом сцена схожа на опис Т. Задерецьким подій біля входу до в’язниці на Замарстинівській. Мабуть Е. Йонес взяв деякі деталі з цього опису, перенісши їх до Бригідок. Далі: «Ця перша акція у Львові, яка сталася відразу після вторгнення німців до міста, була цілковито місцевою ініціативою і закінчилася смертю та важкими пораненнями тисяч євреїв. Тих, хто уникнув смерті й ран, замкнули в покинутій казармі на вулиці Замарстинівській»⁵⁷⁹. Сюди привезли тисячі трупів [з контексту видно, що єврейських], а євреї були змушені

⁵⁷⁰ М. Кальба, «*Нахмігаль*» /*Курінь ДУН/...*, с. 99.

⁵⁷¹ YVUn, *Brygidki Prison* (T. Friedman, *Der Nazi-Minister Theo Oberlaender...*). Мабуть Т. Фрідман бере цитату з відео-розповіді *Testimony of Eliahu Yones*, YVA, O.3/7684, 11.03.1991.

⁵⁷² E. Yones, *Die Straße nach Lemberg...*

⁵⁷³ Э. Йонес, *Евреи Львова в годы Второй мировой войны...* Є. Наконечний оцінює цю книжку так: «Автор однобічно трактує історичні події, часто виявляючи елементарну необізнаність в українських реаліях, і демонструє незнання української мови. Складається враження, що його праця підпорядкована антиукраїнському ідеологічному замовленню, а не історичній істині» (*Шоа у Львові...*, с. 6). Заочну полеміку з Е. Йонесом він веде протягом усієї своєї книжки.

⁵⁷⁴ E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji...*

⁵⁷⁵ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 315.

⁵⁷⁶ Пригадаймо розповідь Й. Геббельса. Українці ще замість викинутого плоду зашивали живого kota. Ця звичка нотується у єврейських хроніках з часів Б. Хмельницького.

⁵⁷⁷ E. Yones, *Die Straße nach Lemberg...*, S. 18—21.

⁵⁷⁸ E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji...*, s. 47.

⁵⁷⁹ Йдеться про “великі касарні” (див. розділ про в’язницю на Замарстинівській). Поховань у дворі цього будинку не знайдено.

викопати величезну яму посеред двору і вкинути до неї трупи. Таке ж саме діялося у міських в'язницях на вулицях Казимирівській (“Бригідки”), Пелчинській⁵⁸⁰ і Лонцького. Врешті, Е. Йонес пише, що протягом погрому було вбито близько 7000 осіб. Непросто пояснити, чому історик називає те чи інше число забитих. Можливо, тут воно взяте у Ф. Фрідмана (див. вище).

2004. Англійська версія ще інакша; зокрема коротша. Вже цитована промова українського солдата (або німецького офіцера) виголошується в інших обставинах. «Свідок із Бригідок пригадує серед пострілів і вибухів гранат голос німецького офіцера, який керував операцією. Той зняв протигаз і промовив до євреїв “Увесь світ через вас стікає кров’ю. Гляньте, що ви наробили”»⁵⁸¹.

Пояснимо, чому достовірність оповідань Е. Йонеса про Бригідки сумнівна.

— Вони відрізняються між собою і від оповідань інших осіб.

— Свідчення для суду про охорону подвір’я Бригідок 1 липня українськими військовими не підтверджуються німецькими документами і суперечать німецьким свідченням. Окрім того, Е. Йонес не бачить на українських солдатах жовто-синіх смужок на погонах, які могли бути, зате бачить значки (Abzeichen)⁵⁸², яких бути не могло. До Львова значки “перенесено” Берлінським процесом. Мабуть, Е. Йонес знайомився з матеріалами цього процесу⁵⁸³. Головного — протоколу допиту на самому суді — ми якраз і не знаємо. Відомо лише, що Боннський суд не взяв до уваги розповіді Е. Йонеса, вважаючи її результатом впливу засобів масової інформації. Втім, Е. Йонес сам був таким засобом — працював у російській редакції ізраїльського радіо.

— Є велика ймовірність того, що Е. Йонес не бачив смерті Є. Левіна. Порівняння текстів показує, що він був знайомим із виданням книжки К. Левіна івритом. Окрім того, як видно із записів Гольда, чутки про обставини смерті Є. Левіна тоді кружляли Львовом. Мабуть Е. Йонес передав прочитане та чутки, як побачене ним самим⁵⁸⁴.

— Особливі сумніви викликає російський варіант, який є не спогадами, а декларативним текстом із незрозумілими джерелами тверджень. Власне, у цьому варіанті з’являється кількість забитих євреїв. Оскільки книжка була призначена для російського читача, то в ній повідомлень про радянські страти майже немає. Окрім того, інформація про участь німців у подіях другого періоду не просто відсутня — наголошується винятково українське виконання цих злочинів. Врешті, Е. Йонес стверджує, що тіла забитих євреїв скидали до ям на подвір’ях в’язниць та казарми на Замарстинівській. Такі дії, як розкопування й витягання з ям тіл забитих в’язнів, щоб замість них вкидати тіла євреїв, а потім їх засипати, видаються нелогічними⁵⁸⁵. Документи та інші

⁵⁸⁰ В’язниця в будинку Гестапо.

⁵⁸¹ E. Yones, *Smoke in the Sand...*, p. 81. Тут опис природніший. Очищенням керував офіцер (або підофіцер) Зондеркомандо. Цілком можливо, що мав протигаз і міг знімати чи одягати його, коли хотів.

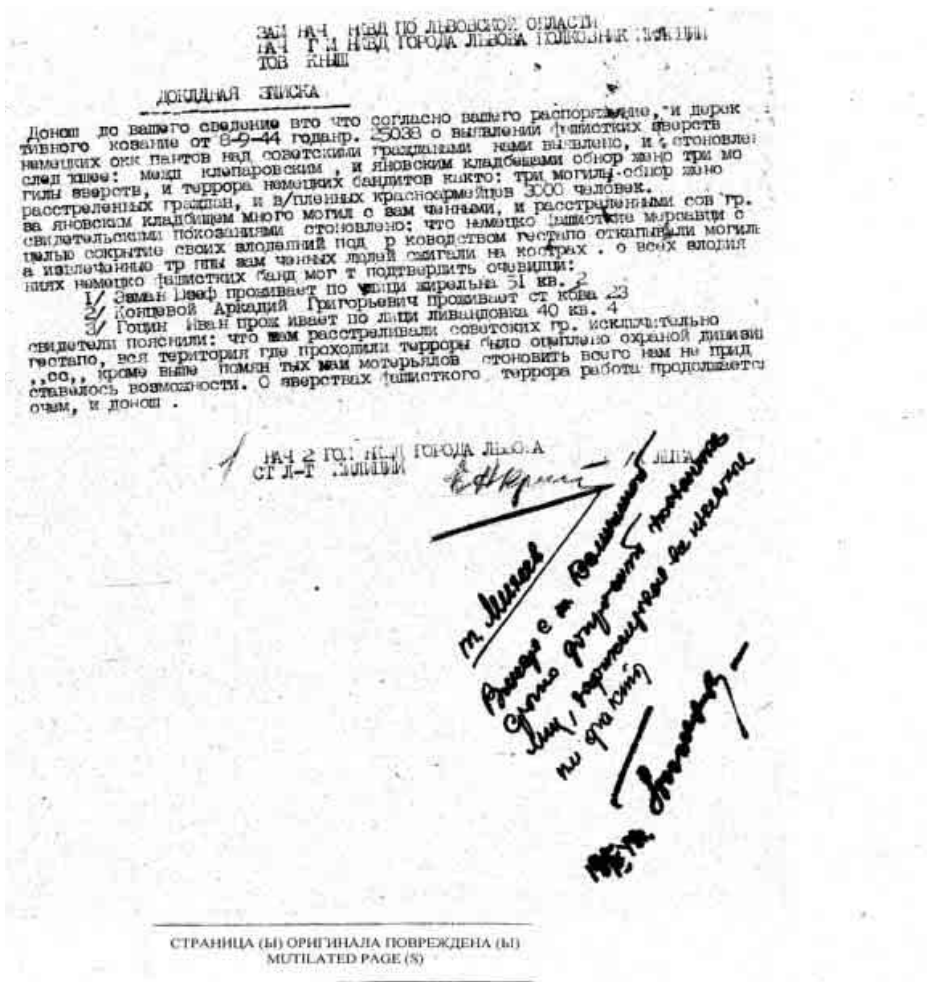
⁵⁸² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 315—316.

⁵⁸³ А цитовану вище заяву для «Die Tat» використано для підготовки цього процесу.

⁵⁸⁴ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 317.

⁵⁸⁵ Твердження про поховання євреїв у в’язницях могло мати у Е. Йонеса два джерела. Перше: 7 липня німці забрали його розсипати вапно. Там Йонес відчув сильний трупний запах (E. Yones, *Die Straße nach Lemberg...*, S. 24—25). Мабуть, подія сталася у “Малих Бригідах”; див.

оповідачі вказують на вивезення радянських жертв на цвинтар, а забитих у в'язницях євреїв — за місто. Після вступу радянських військ, у Львові проводилися ексгумаційні роботи. Виявлено численні поховання. Наскільки ми зрозуміли, поховані не були жертвами погрому. Аргументом на користь цього твердження є наступна доповідна записка.

Документ № 2.5. Взятий з: YVUn, Lwów, Kortumowa Gora (The ChGK report from Lwów, GARF 7021-67-75, сору YVA JM/19714). Мабуть розкопування поховань, про які йдеться в доповідній записці, зображено на світлині з Wikimedia Commons, *Site of Janowska Nazi Camp — Lviv, 1944.jpg*.

рапорт В. Леммера вище. Друге — вже згадуване твердження Т. Задерецького. Вони й послужили стартом подальших розповідей.

— Врешті, на початку 90-х років минулого століття у Львівських в'язницях проводилися розкопки. Євреїв не виявлено⁵⁸⁶.

З наведених причин розповіді Е. Йонеса не вважаємо за вірогідні, так само, як не вважали їх вірогідними *Боннський суд*, Є. Наконечний, чи К. Штруве.

Візуальні джерела

Перед Бригідками. Існує дуже багато світлин з початку липня 1941 року, що зображують вхід до Бригідок. Деякі з них ми наводили. Ось ще кілька:

Фото № 6.5. Взяте з YVPh, № 1597/97 (*Lvov, Poland, Assembling Jewish people near the Brigetzkí prison*). Це ж фото за № 55AO9 має підпис: *Lvov, Poland, German soldiers at an NKVD prison, July 1941*, а в книжці Ж. Ковби *Останній рабин Львова...*, с. 133: 30 червня 1941 р. нацисти відчинили тюрму Бригідки. Див. також сайти: REIBERT.info, *Львів під час війни...* (світлина з підписами: 1941 Тюрма на Городоцькій. Липень та Львів, липень 1941. "Бригідки", вул. Казимирівська 24 (тепер Городоцька 20)) та fotopolska.edu (підпис: *Więzienie "Brygidki" (Klasztor św. Brygidy), Lwów — zdjęcia*). Ще інша світлина входу до Бригідок міститься в статті: А. Книш, *Камера № 46, або спогади того, хто вижив у Бригідках...* (Вулиця Казимирівська у Львові. В'язниця «Бригідки» після відходу Червоної армії у червні 1941 року).

⁵⁸⁶ О. Романів, І. Федущак, *Західноукраїнська трагедія 1941...*, с. 105. Твердження В. Расевича від 10.08.2016 <<https://www.facebook.com/vasyl.rasevych/posts/1115833928497353>> про приналежність знайдених у в'язницях останків до жертв погрому не містить обґрунтування.

Фото № 7.5. Взяте з: "Бригідки" – найстаріша чинна в'язниця Львова...

Серія з чотирьох світлин:

Фото № 8.5. Взяте з: K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 318 (*Brygidki-Gefängnis, Lemberg 1. Juli 1941; Ausschnitt aus einem Albumblatt von Rupert Gruber*). Чіткіша версія другого зліва фото міститься також у статті К. Струве, *Масові вбивства в'язнів львівських тюрем...* (*Тюрма Бригідки на вул. Казимирівській, поч. липня 1941 (Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Dusseldorf, Ger. Rep. 195 Bd. 741)*). Можливо, на цьому фото знято групу євреїв, котрих незабаром поведуть на роботи до Бригідок; які видно на задньому плані. Біля цивільних стоїть масивний озброєний військовий з торбинкою і в касці. Схожих військових можна бачити й на інших світлинах. Можливо, авто вдалині вивозить трупи з в'язниці. Мабуть, на першому зліва фото відзняті глядачі. На 1-му й 2-му справа фото зображено добування тіл з підвалів.

На наведених світлинах не зафіксовано забитих євреїв чи навіть факту їхнього побиття. Єдина відома нам світлина, що стосується місця перед Бригідками і може мати відношення до власне погрому, зображує погано одягненого чоловіка з цигаркою і довгою палицею⁵⁸⁷.

⁵⁸⁷ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 319 (*Vor dem Brygidki-Gefängnis, 1. Juli 1941*). Підпис на фотографії: *Deutscher Polizeiangehöriger stellt einheimischen Vagabunden bei Ausschreitungen*.

У *Бригідках*. Існує німецька кінохроніка, судячи зі змісту, відзнята 30 червня або 1 липня, про ексгумаційні роботи в Бригідках⁵⁸⁸. У ній видно неозброєних військових у одностроях різного виду; синьо-жовтих смужок на погонах не видно, втім, як і на відомих нам світлинах та у фільмах⁵⁸⁹. До кадру потрапляють також кілька незрозумілих чоловіків без опасок, які нічого не роблять. Видно чоловіків, які витягають трупи з ям, і жінок, що їх чистять. Ось приклад.

Стоп-кадр № 3.5. Яма, опаска, палиця.

Кілька осіб, з опасками і без, підганяють євреїв, б'ючи палицями (стоп-кадр № 3.5 вище та № 4.5 нижче).

⁵⁸⁸ *Opfer russischer Massaker...* У Бундесархіві зберігаються два стоп-кадри цього фільму з твердженням, що зображені події сталися в Тернополі (Bundesarchiv. Bild 146-1981-150-34A Foto: Hübner | 10. Juli 1941 (*Russland, Identifizierung ermordeter Volksdeutscher.jpg*)), та Bild 146-1981-150-35A Foto: Hübner | 10. Juli 1941 (*Russland, Ausgraben von G.P.U.-Opfern.jpg*)). Другий з них є дещо схожим стоп-кадр № 3.5 і часом зустрічається в "погромних" публікаціях. Насправді, ми не знаємо, хто помиляється і, можливо, справді частина згаданого фільму знята у Тернополі.

⁵⁸⁹ Чи не найповніша колекція світлин вояків «Нахтігалю», разом з докладною інформацією про ці світлини, зібрана на сторінці REIBERT.info, *Дружина Украинских националистов "Нахтигаль"...*

Стоп-кадр № 4.5. Опаска, палиця, кінь, віз.

І в зазначеній кінохроніці, і на багатьох фотографіях видно мертві тіла. Зокрема, в кінохроніці зблизька показано забитого чоловіка, що лежить окремо (стоп-кадр № 5.5 нижче). Біля нього до кадру потрапили ноги, мабуть, військового. Чи це тіло в'язня, чи єврея — невідомо. Відомо лише, що у дворі Бригідок лежали також поодинокі трупи забитих в'язнів. Зокрема, 30 червня лікар Ґ. Зельцер бачив там тіло застреленого у потилицю чоловіка⁵⁹⁰. І якщо у стоп-кадрі справді єврей, то вже зовсім не відомо, хто його забив.

Стоп-кадр № 5.5. Забитий чоловік.

З наступним фрагментом хроніки пов'язані численні дискусії. У цьому фрагменті показано панораму Бригідок з трупами та слідами від куль і крові на

⁵⁹⁰ B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne!...*, s. 137—139 (рапорт Ґ. Зельцера від 6.07.1941. BA-MA, sygn. RW-2/149, S. 39—341).

стіні. Частину панорами традиційно називають “Кривавим двором”, про який ми вже вище згадували. З контексту зрозуміло, що автори фільму вважають, що трупи належать розстріляним НКВД в’язням. Цей фрагмент кінохроніки повторено у вже згадуваній композиції⁵⁹¹. Диктор композиції стверджує, що у фрагменті зображено жертви НКВД.

Стоп-кадр № 6.5. “Кривавий двір”. Частина панорами.

Але нагадаємо, що ще з часів війни радянські публікації стверджували, що насправді всі сфотографовані особи, яких нацисти називали забитими НКВД в’язнями львівських тюрем, — розстріляні німцями радянські громадяни. Починаючи з 1960 року ця версія дещо модифікується. А саме, у зв’язку з процесом Т. Оберлендера, в НДР з’явилася світлина цього самого місця⁵⁹². Наскільки ми зрозуміли, на процесі висловлювалося твердження, що на світліні зображені трупи євреїв, а може навіть, що зображених розстріляв «Нахтігаль». Проте у висновках *Берлінського процесу* ця світлина не фігурує. К. Штруве вважає, що на ній зображено євреїв, оцінює їхню кількість кількома десятками і вважає, що їх розстріляли члени якогось айнзатцкомандо⁵⁹³.

Іншу, схожу, світлину популяризує Дж.-П. Химка.

⁵⁹¹ 1941 | The Lemberg Pogrom | Львів | НКВД | Українська допоміжна міліція...

⁵⁹² K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 322 (*Ermordete Juden im Hof des Brygidki-Gefängnisses*).

⁵⁹³ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 321—322.

Фото № 9.5. “Підтяжки”. Взяте з: J.-P. Himka, *The Lviv pogrom...*, з посиланням: Courtesy of David Lee Preston. Підпис (Дж.-П. Химки): *Corpses of Jewish men in the courtyard of Brygidki prison. The reverse of the photo carries the inscription “Bluthof Lemberg”*. З іншого боку, це фото включене до колекції: *Ukraine 1941. Massacre of Lviv Lemberg — Execution by GPU Soviet NKVD...* З контексту видно, що воно зберігається в німецькому архіві. Також YVPh містить світлини, схожі на стоп-кадр № 6.5 та фото № 9.5. Одна з них (№ 55A06) має назву: *Lvov, Poland, Bodies of prisoners killed by the NKVD in the Brygidki Prison, July 1941*. Інша (№ 73A09) — *Lvov, Poland, Prisoners killed by the Soviets before their retreat from the city, July 1941*; ще інша (№ 5138/98) — *Lvov, Ukraine, June 1941. Bodies of Jews who were executed by firing-squad*. Опубліковано багато світлин “Кривавого двору”⁵⁹⁴. Дві такі світлини містяться на сайті Kresy — Lwów — Lemberg — Mord — Ludobójstwo — Zdjęcia... Існують також інші світлини з Бригідок, де походження трупів трактується по-різному (див. напр. фото № 1.4).

Дж.-П. Химка також стверджує, що відзнято забитих євреїв⁵⁹⁵. Його аргументи такі (у К. Штруве подібні): «На відміну від трупів жертв убивств НКВД, які розкладали акуратними рядами, на цій світлині тіла просто хаотично накидані на купу. На людях із фотографії Престона досить світлий одяг — особливо вражають білі сорочки, в той час, як одяг на фотографіях жертв НКВД є брудним та сірим. На передньому плані фото Престона на одному з убитих є підтяжки — якби це був в'язень НКВД, їх би не дозволили носити. Також видно довгі палиці та інші знаряддя, які жертви-євреї використовували для ексгумації тіл жертв НКВД». Ось ще одна світлина з підтяжками.

⁵⁹⁴ Див. напр. B. Musial, *Bilder einer Ausstellung...*

⁵⁹⁵ J.-P. Himka, *The Lviv Pogrom...*

Фото № 10.5. Взяте з сайту REIBERT.info, *Расстрелы заключенных в начале войны...* Поміщене 22.04.2018 р. дописувачем legko у колекції під назвою: *Gruesome series of 16 large sized private photos of a massacre in Tarnopol, Ukraine*. Зрозуміло, автентичність світлин цієї колекції ми гарантувати не можемо. Ще одну світлинку зі страченими та глядачами див. у В. Косик, *Україна і Німеччина...*, четверта світлина після с. 160 з підписом *Тіла страчених українців на подвір'ї Львівської тюрми*. Проте якість репродукції погана і ми не можемо з певністю ствердити, що на ній відзняте те саме місце.

Відверто Дж.-П. Химка авторів убивства не називає, проте при знайомстві з його текстом у читача вибудовується секвенція імплікацій:

Оскільки на світлині зображено підтяжки, то забиті — євреї.

Євреїв могли забити тільки цивільні.

Цивільні могли бути тільки українцями.

Українці могли бути тільки націоналістичними міліціонерами.

У популярній літературі ця секвенція проходить прямим текстом.

С. Рябенко⁵⁹⁶ аналізує аргументи статті Дж.-П. Химки, стверджуючи їхню необґрунтованість. Одна з основних ідей С. Рябенка полягає в тому, що світлин не можна розглядати у відриві від панорами з кінохроніки, де, до речі, підтяжки показано зблизька⁵⁹⁷, а багатьох із розстріляних заарештували напередодні німецького вторгнення, ба, навіть після його початку. Тоді НКВД було не до підтяжок. Можливо, фільм (і світлин) було знято після витягнення

⁵⁹⁶ С. Рябенко, *Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки...*

⁵⁹⁷ Там ще й капелюх лежить. До речі, підтяжки, капелюх та навіть жіночі черевички є на світлинах згаданої у підписі до фото № 10.5 колекції, а тюремного одягу — взагалі немає.

трупів з ями (чи підвалу), але перед їхнім складанням в ряди. Нагадаємо, фільм мав, зокрема, і пропагандистську мету, тому тіла спеціально розкладали найефектніше. Походження світлин до кінця не відоме. Незрозуміло, які з них є оригінальними фотографіями, а які — відповідно обробленими стоп-кадрами з кінохроніки.

“Кривавий двір” повторювався у багатьох публікаціях різних авторів, які вважали забитих євреями, а справцями вбивств більше неявно, ніж відверто, називали українців. Проте трапляються й винятки. Напр. Дж. Бурдс теж висвітлює фото № 9.5, але вважає забитих жертвами радянських розстрілів⁵⁹⁸.

Ще раз “Кривавий двір” зринає в істориків 2015 року⁵⁹⁹. Тоді Дж.-П. Химка переносить “Кривавий двір” разом з трупами до в’язниці на Лонцького. Іншу версію належності трупів можна висунути на підставі наступного свідчення.

К. фон Бнінські. «Даний граф фон Б /польської національності/ зізнає під присягою. [...] Пізніше я довідався, що всіх тих жидів, які вислугувалися НКВД, також було вимордувано перед тим, заки НКВД і поліція опустили Львів. Усі вони постріляні в потилицю»⁶⁰⁰. Звичайно ж, це — одна з пліток, безліч яких тоді кружляло Львовом. Такого роду плітки часом потрапляли навіть до німецьких звітів⁶⁰¹. Втім, решта оповідань про “в’язничну акцію” має подібну вірогідність. Так чи інакше, *Боннський суд* вважав К. фон Бнінського настільки надійним свідком, що послався на нього у висновку⁶⁰².

А ще інша версія міститься на сайті ННА. Там у 2013—14 роках було розміщено 8 світлин із в’язниць Бригідки та на Лонцького з практично одним підписом: *Volksdeutschen murdered at GPU prison Lemberg*. Одна з них — фото № 11.7 далі. Ще дві зображують “Кривавий двір”, причому одна схожа на фото № 9.5. Сайт не містить жодних додаткових пояснень до цих 8-ми світлин. Тому ми можемо лише висловити здогад, що світлини взято з якоїсь колекції ще нацистських часів, у якій упорядник називав жертви фольксдойчами.

Наступна світлина — одна з найцікавіших.

⁵⁹⁸ Professor Jeffrey Burds... (у публікаціях зустрічаються різні кириличні форми прізвища цього професора: Бурдс, Бердс, Бердз, Бирдс, Бёрдс).

⁵⁹⁹ J.-P. Himka, *The Lontsky Street Prison Memorial Museum...*

⁶⁰⁰ М. Кальба, «Нахтігаль» /Курінь ДУН/..., с. 109—110 (Течка «Нахтігаль», том II, ч. 96).

⁶⁰¹ «У Добромилі в місцевій тюрмі знайдено 82 трупи; з них 4 євреї. В останньому випадку йдеться про колишніх більшовицьких поплічників, ліквідованих тому, що забагато знали про їхні [тобто більшовицькі] справи» (див. *Украинские националистические организации*, Т. 1..., с. 374).

⁶⁰² А. Боляновський, *Убивство польських професорів...*, с. 115—116.

Фото № 11.5. Взяте з композиції *Ukraine 1941. Massacre of Lviv Lemberg — Execution by GPU Soviet NKVD*... Це — той самий куток “Кривавого двору”.

Фото № 12.5. Взяте з K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 321 (*Fotoalbum Fritz Spod, Aufschrift Rückseite „Juden müssen die ermordeten Ukrainer aus den Mordkellern auf den Hof bringen“*). Про свідчення Ф. Шпода див. (G. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 206, з посиланням: Interrogation of Fritz Spod, LN-W, Gerichte Rep. 350, vol 2, 39) К. Штруве стверджує, що світлини було відзнято 1 липня після обіду. “Кривавого двору” не видно, він ліворуч і ми не можемо сказати: лежать там трупи, чи ні.

Фото № 13.5. Взяте з YVPh, № 1597/96 (*Lvov, Poland, Corpses of Jews in the courtyard of the Prison*). Та ж світлина під номером 5138/97 має назву: *Lvov, Poland, Bodies of prisoners killed by the Soviets before their retreat from the city, July 1941*. На другому плані вишикувалася група людей. За ними ліворуч — “Кривавий двір”. Ж. Ковба (*Останній рабин Львова...*, с. 133) стверджує, що фото зроблене 30 червня.

Фото № 14.5. Взяте з YVPh, № 55BO1 (*Lvov, Poland, Probably Jews awaiting outside a prison, 30/06/1941— 03/07/1941*). На учбовій сторінці *Лагеря уничтожения и массовые убийства...* підпис категоричніший: *Львов, Украина. 30/06—03/07/1941. Евреи возле тюремной стены в ожидании казни*. Це та сама група, що й на попередній світлині. Їх, імовірно, кудись вестимуть, ніж розстрілюватимуть на місці.

Певну проблему з датою і місцем знімання становить фрагмент німецької кінохроніки від 16 липня⁶⁰³. Там, зокрема, відзнято кілька цивільних, які б'ють

⁶⁰³ Die Deutsche Wochenschau, Nr 567, 16. Juli 1941. Здається, цей фрагмент було показано на Нюрнберзькому процесі; див. USM, № 2006.350.1, *Nazi crimes: early gassing; corpses; camp atrocities; forced labor; Nuremberg Trial proceedings*, 2006.350.1. Відповідний фрагмент опису

чоловіка. Диктор каже, що йдеться про Ригу. Проте К. Штруве⁶⁰⁴ стверджує, що насправді ці кадри знімалися у Львові (начебто, видно стіну Бригідок). У фрагменті цивільних мало, зате багато військових, легкових автомобілів і мотоциклів. Важко сказати, чи хтось із зображених має опаску, принаймні активні учасники подій опасок не мають. У іншому місці хроніки двоє чоловіків тягнуть третього (див. фото 15.5).

Фото № 15.5. “Конфедератки”. Взяте з USPh (*German soldier watches Ukrainian civilians drag a Jew down a street in Lvov. Poland, July 1941*). Фото часто репродукується в “погромній” літературі з різними підписами. Наприклад, у книжці Я. П. Гірхіса (*Lemberg-Lwów-Львів. Фатальне місто...*, с. 88) воно має підпис: *Українці волочуть єврея під час «Днів Петлюри», другого великого погрому у Львові. Німецький солдат спостерігає за цим, липень-серпень 1941 р.* Схожа світлина з: YVPh, № 1605/725 має підпис: *Warsaw, Poland, German policemen dragging a Jew in the street*, а з: YVPh, № 1605/409 — *Warsaw, Poland, SS soldiers dragging a Jew in the street during an aktion in the ghetto*. Ті, що тягнуть, одягнені в якусь уніформу, причому різну. На головах мають щось схоже на конфедератки. Один (серед літа?) одягнув чоботи, а в іншого через плече висить торбинка (з протигазом?). Може тому в статті В. Тихомирова (*Погроми польських націоналістів: о чем Варшава приказывает всем забыть...*) ця світлина має назву: *Польские дружинники задерживают еврея*.

Насправді це — не оригінальні фото, а оброблені стоп-кадри вказаної вище хроніки⁶⁰⁵. Останню світлину варто порівняти з наступним стоп-кадром. Уніформа одного з тих, хто тягнуть схожа на уніформу крайнього праворуч, а іншого — на третього праворуч.

фільму: *SS men beating man on street, Riga, Latvia: man dragged over cobblestones*. Але, здається, диктор приписує фрагмент до Варшави.

⁶⁰⁴ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 317.

⁶⁰⁵ І те, що світлина є елементом кінохроніки, і “конфедератки” вже згадувалися в Інтернеті.

Стоп-кадр № 7.5. *Уніформа, вишиванка, опаска.* Важко зрозуміти, чи цивільний праворуч має вишиванку, чи це — краватка. Можливо, чоловік, який іде вздовж стіни, має опаску.

Попередня оцінка кількості забитих

На оцінюванні кількості забитих у Бригідках зупинимося особливо докладно. На це є кілька причин.

— Про події у Бригідках існує найбільше розповідей.

— Переважна більшість відомих нам розповідей про конкретних осіб, забитих у другому періоді, твердить про їхню смерть саме в Бригідках.

— Серед різних конкретних місць лише з Бригідок історики (а саме К. Штруве) називали кількість забитих.

Міркування К. Штруве такі: Він аналізує єврейські розповіді про Бригідки і робить висновок про їхню малу придатність для кількісних оцінок. З усіх оповідачів для нього важливими є двоє німців (Г. Гаймкес і Г. Майєр). К. Штруве вибирає того, хто називає число забитих: 80—100. Підтвердженням цих оповідань він вважає кілька десятків трупів на розглянутій вище світлині “Кривавого двору”. Наведені міркування К. Штруве не видаються нам переконливими у всіх деталях. Сумнівність трактування світлин “Кривавого двору” Дж.-П. Химкою (і самим К. Штруве) ми вже зазначали. І Г. Гаймкес, і Г. Майєр називають малоімовірну дату розстрілу — 30 червня. К. Штруве вважає, що обидва помиляються, а розстріл стався 1 липня. Може й так, але тоді ця помилка накладається на інші раніше зазначені сумнівні місця розповідей, зменшуючи їхню загальну вірогідність. Отже, Г. Майєр, як це часто буває з оповідачами, докладно не пам’ятаючи, міг значно завищити кількість розстріляних. Наскільки завищити? До в’язниці на Лонцького, за наведеними раніше німецькими звітами, місцеве населення зігнало буцімто близько 1000

осіб. Численні світлини зображують процес зганяння євреїв до цієї в'язниці і групу євреїв у дворі. Їх там близько 200. Цілком можливо, що для отримання реальної картини наведені у німецьких повідомленнях про погром числа потрібно ділити на 5. Тому цілком можливо, що насправді Г. Майєр бачив близько 20 розстріляних.

Наведемо інші аргументи на користь того, що замордованих у Бригідках євреїв було значно менше сотні.

— Насамперед, слід поставити питання: скільки всього євреїв було зігнано 1 липня до Бригідок? На відміну від в'язниці на Лонцького, німецькі звіти про таку кількість не повідомляють. Існують довга кінохроніка і багато світлин з Бригідок. Проте з цих візуальних матеріалів виникає враження, що 1 липня всього у Бригідках працювало менше сотні осіб; та ще й значну частину з них становили жінки.

— Щодо німецьких документів, то пригадаймо звіт Гайдріха від 16 липня:

«[...] 73 особи викрили як функціонерів та донощиків НКВД і також розстріляли. З 40 особами покінчили на підставі обґрунтованих доносів населення». Розстріляні в Бригідках євреї могли бути серед цих 73, або 40 осіб.

— К. Штруве відхиляє названу Гольдом кількість розстріляних у Бригідках (30 осіб), бо той переказує почуте. Але Гольд переказує відразу після події почуте від конкретних осіб, а не абстрактну чутку, і його записи тверезі, що є великою рідкістю. Число Гольда підтверджує також наведене вище повідомлення свідків Д. Кагане про вивезення забитих євреїв з Бригідок однією, мабуть неповною, вантажівкою, а також рапортом В. Леммера, який 1 липня відіслав лише одну вантажівку з трупами, а забитих євреїв взагалі не бачив. Тому їх не могло бути більше 50-ти. Але, найімовірніше, тіла вивозили полуторкою. Тоді забитих було ще менше. Розповіді Г. Каца про 47 євреїв, розстріляних у Бригідках німецьким військовим та С. Візенталя про близько 20 євреїв, розстріляних українським поліцаєм (див. вище) радше підтверджують число Гольда, хоча є занадто неправдоподібними.

— Аргументом на користь невеликої кількості розстріляних є також наступні логістичні міркування.

1. Зганяння євреїв до в'язниці, розстріл, перенесення тіл до автомобілів, завантаження, вивезення, викопування ям, розвантаження, перенесення, закопування, — трудомісткий процес. Зазвичай, нацисти робили простіше: приречених вивозили (чи виводили) за місто, ставили поблизу ровів і стріляли так, що ті самі падали вниз⁶⁰⁶.

2. Згідно з інструкціями⁶⁰⁷, розстріли нацисти мали проводити у відлюдних місцях.

3. Німецькою метою було введення в'язниць у дію, зокрема очищення їх від трупів, а не закидання новими. Окрім того, «загроза епідемії, яка походила від гір трупів у тюрмах, робила необхідним їхнє негайне вивезення»⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ Про методику нацистських розстрілів і поховань див. документи збірника І. Арад, *Уничтожение евреев СССР...*, с. 80—82 та ін.; D. Schenk, *Noc morderców...*, s. 126, або наведене вище свідчення Г. Ізенмана. Ця методика зафіксована на численних світлинах; див. напр. W. Mędukowski, *W cieniu gigantów...*, фото № 64—67, 69, 72—73.

⁶⁰⁷ Фрагмент однієї з них див. далі у розділі про розстріли в Білостоці.

⁶⁰⁸ H. Heer, *Einübung in den Holocaust...* (17 AOK/OQu KTB, Eintragung 1.7.1941, BA-MA, RH 20-17/556).

— Пригадаймо світлину (фото № 11.5), на якій біля стіни стоїть 5 чоловік, можливо, перед розстрілом. Таку кількість забитих теж не можна виключити.

— Его-документи називають близько 10 прізвищ євреїв, які загинули у Бригідках під час в'язничної акції⁶⁰⁹. Зараз відомо приблизно 80% прізвищ жертв Голокосту (див. розділ 12). Отже, такий підхід дає близько 12,5 осіб, розстріляних у Бригідках. Окрім того, чутки про розстріл у Бригідках були настільки поширеними, що деякі оповідачі, не знаючи точно, де й коли загинули їхні рідні або знайомі, приписували цю загибель до Бригідок.

Наявна інформація не дозволяє вказати точного числа розстріляних. Вказати можна лише “розподіл імовірностей”:

5	15 — 50	73
Малоймовірно	Найімовірніше	Малоймовірно

Ми бачимо розстріли у Бригідках так. Дізнавшись про радянські страти, нацисти вирішили використати їх у пропагандистських цілях. Для груп військових було організовано відвідини в'язниць з лекціями екскурсоводів⁶¹⁰. Мабуть, одну таку групу “екскурсантів” бачимо на наступній світліні.

Фото № 16.5. Взяте з YVPh, № 55AO7 (*Lvov, Poland, German soldiers at the entrance to an NKVD prison, July 1941*). Військові не озброєні і без касок. Жінка наче в білому халаті (такі халати зустрічаються й на інших німецьких світлинах з в'язниць). Схожу світлину див. на сайті Fotopolska.edu. *Województwo lwowskie — zdjęcia (Więzienie Brygidki)*. Там військові мають різні однострої.

⁶⁰⁹ А. Плічко, *Кількість забитих у Львівському погромі початку липня 1941 р...* Продивившись нашу книжку до кінця, читач може уточнити це число самостійно.

⁶¹⁰ Н. Heer, *Einübung in den Holocaust...*; К. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 392—394.

Існують свідчення про відвідини в'язниць бійцями СД і виступи офіцерів перед ними. Неявно на це вказують цитовані вище уривок книжки К. Левіна, уривок книжки Е. Йонеса, щоденник Ф. Ландау, а також розповідь про виступ перед айнзатцкомандо 6 якогось офіцера айнзатцгрупи С у дворі якоїсь в'язниці⁶¹¹ та кілька схожих розповідей. Членів айнзатцкоманд готували до масових екзекуцій. Показували жертви, розповідали про тортури, показували “винних” і розстрілювали тих на місці. Згідно з К. Штруве, розстріл у Бригідках, найправдоподібніше, виконали члени айнзатцгрупи; додамо, що до того ж цілком організовано. Усім командували офіцери і навіть один “генерал”. Причому, акцію проведено у “Кривавому дворі”, де раніше совіти страчували в'язнів, під стіною зі слідами від куль і крові.

Щодо євреїв, забитих у Бригідках цивільними, то К. Штруве їх спеціально не виділяє, але з контексту його міркувань видно, що тих було на порядок менше від названого Г. Майєром числа 80—100 осіб, розстріляних військовими; тобто близько 10. Але з наших міркувань випливає, що число розстріляних у Бригідках євреїв було принаймні наполовину менше. Тому попередня оцінка кількості забитих цивільними у Бригідках євреїв становить кілька осіб.

⁶¹¹ K. Struve, *Deutsche Herrschaft...*, S. 362 (Vernehmung Franz Wendl, Schwäbisch-Gmünd 28. November 1961, BA B 162/1570, Bl. 238). Назви в'язниці та прізвища офіцера у свідченні не вказано. Мабуть йдеться про Е. Кпірера (про нього див. фото № 3.2).